

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

April 2023 Issue- XII Vol. II

Chief Editor

Mr. Arun B. odam

Co Editor

Dr. Vishwas S. Kandhare

Principal

Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.)

Guest Editor

Dr. Chetana V. Donglikar

Associate. Prof. Head Dept. of Home Science

Shaurya Publication , Latur

INDEX

1. Assessment of anemia among pregnant women from rural area of kannadTaluka
Dr.Kalpna Deshmukh
2. Health Hazards and Effects of Pesticide Application on the Health of Farm Women Involved in Cotton Picking
Jyoti A. Munde
3. Effect of sequence multiball training on under 14 table tennis boys on selected abilities in Pune city.
Prof. Dhananjay Barve, Dr. SantoshWangujre
4. Gender Equality's Safety Laws And Different Right In India
Dr. Sangmeshwar Jagadevappa Neela, Lakhini Ravichandra Lalsare
5. Impact of GST on Indian Imports and Exports
Prof (Dr) Ghule Padmakar Tukaram , Prof (Dr) Arvind Shelar
6. Legislative Measures for the Protection of the Women
Smt. Archana Kundlikrao Chavare
7. Mahasweta Devi's Doulati the Bountiful: Triple Marginalization and Exploitation of Women
Dr. Vasant Harkal
8. Prevalence Of Complications Found In Early Menopause Women
Khan Farhana Mahreen¹, Nuzhat Sultana MB²,
Swati Nakhale³, Preeti Kalbande⁴
9. "Current Innovative Approaches in Non-Leguminous Weed Manures"
Dr. Prakash N. Gholap
10. Role of Rural Women in Agricultural Sector
Dr. Rajendra D. Shinde
11. New Education Policy and Sports
Dr. B. A. Sarpate , Dr. Bavikar Samir
12. Portrayal of Woman in K.R. Meera's *Hangwoman: A Reading*
Dr. Tabassum M. Inamdar
13. Challenges And Oppertunities of New National Education Policy – 2020
Miss. Jaya Bhimrao Dabarase
14. National Education Policy: Advantages & Disadvantages
Dr. Korde Rajabhau Chhaganrao
15. Status of Women Welfare in India
Dr. Magar S. R.
16. Study Of Admissions Of Severely Malnourished Children In Nutrition Rehabilitation Center Beed.
Savitri AnkushraoKachre, Dr. ChetanaVishwanathraoDonglikar

17. Women Empowerment: A Need of Society
Ravi Subhashrao Sathhal
18. "Women Entrepreneurship in India"
Dr. Gharje Kalpna Hanumantrao
19. Women In Higher Education; Statistics, Need, Barriers
And Government Policies
Dr. Chetana V. Donglikar
20. महिलांच्या राजकीय सक्रमीकरणामाठी आवश्यक घटक
विशेष संदर्भ : जालना जिल्हा स्वानिक स्वराज्य संस्था
डॉ.जीवनज्योति निकाळजे (म्हम्के)
21. भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती
रेखा चांद्र गवतलवाड
22. महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि आजची स्थिती
डॉ. नुजत मुल्लाना , प्रा. मनिषा महारुद्र गाडवे
23. स्वातंत्र्यानंतर महिला आणि भारतीय राजकारण
प्रा.जगताप शुभांगी जगदीश
24. स्वातंत्र्योत्तर काळातील लिंग असमानता
प्रा.डॉ. दत्तात्रय प्रभुराय मुंढे.
25. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग
डॉ. सपेश मुकदेव रोडे
26. उच्च शिक्षणापुढील आव्हाने
डॉ. सलमा खमरोद्दीन शेख
27. भारतातील स्त्रियांचा सामाजिक आर्थिक दर्जा
प्रा. बाळासाहेब नामदेवराव भांडवलकर
28. "महिला सुरक्षा विषयक कायदे आणि अधिकार"
प्रा. डॉ. शामल भिवराज जाधव
29. औरंगाबाद शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांची आर्थिक
स्थिती : एक विद्येपणात्मक अभ्यास
-निर्मला कारभारी वाघ,
30. महिला उद्योजकता व महिलांचा आर्थिक विकास आणि सक्रमीकरण
डॉ.सय्यद तनवीर बदरुद्दीन

“Current Innovative Approaches in Non-Leguminous Weed Manures”

Dr. Prakash N. Gholap

HEAD, Dept. of Botany, Kalikadevi Arts, Comm. & Sci., College, Shirur (Ka.),
Tal. Shirur (Ka.), Dist. Beed

ABSTRACT :

Non-Leguminous weeds are available in large amounts only in the monsoon season. They may not always be available in the vicinity of the crop field; mainly weeds grow on roadsides, fallow land, around railway tracks, vacant grounds in graveyards or around cremation places etc. The dry matter percentage ranges from 10 to 15%. That means 85 to 90% is the only moisture content. Precautions have to be taken when Non-Leguminous weed manures (Green, Dry & Compost) preparation as:- (1) It should not cross the vegetative stage of growth - 10-20 % flowering. (2) The person who is handling it should not have an allergy to it. (3) Proper collection and utilization of this open treasure of plant nutrient will reduce the production cost of the crops replacing the fertilizer at the larger rate.

The experiment was conducted on the farm located at V-P High-tech Research farm, Dist. Beed. The experiment design was a randomized block design [RBD] with ten treatments and three replicates. Weed Green manures made with leafy weeds ploughed directly into the soil or can be left in the ground for prolonged time before tilling the areas of the Cropland.

Present investigation states that the Non-Leguminous Green manure is used as a fertilizer for the soil for a particular crop by the intake of nitrogen. It is a good way to provide nutrition to the soil. It is a natural process enhances the overall structure of the soil. Non-Leguminous weed manure is also called a cover crop for soil to obtain nutrients.

Keywords: compost, dry, green manures, fertilizers,

Introduction:

Organic matter plays a vital role in the productivity and conditioning of soil. It serves as a source of food for soil bacteria and fungi which are responsible for converting complex organic materials into simple substances readily used by plants. Undecomposed organic matter opens out heavy clay soils and improves their physical properties, such as aeration and percolation.

Non-Leguminous weeds are available in large amounts only in the monsoon season. They may not always be available in the vicinity of the crop field; mainly weeds grow on roadsides, fallow land, around railway tracks, vacant grounds in graveyards or around cremation places etc. The dry matter percentage ranges from 10 to 15%. That means 85 to 90% is the only moisture content.

Organic manure can be applied to all crops and all types of soil but the rates of application will vary according to the soil, crop and climate, local availability and also the quality of manure. The rate of application of organic manure will depend upon soil texture, slope and depth to water table. The addition of organic manure to sandy soils will increase the availability of moisture to the plant and thus reduce the number of irrigations necessary.

In traditional use of green manuring we have to use the costly seeds and have to sacrifice one active season for its growth. Then burying of the material and the waiting period for its decomposition increases the input cost of crop thus reducing the cost benefit ratio. But when I was using the weeds growing around, available in ample amount and free of cost and without any special effort as tillage, sowing and fertilization. This open treasure of nature can be exploited for increasing the crop production. It is true that any weed cannot be recommended as green manure, for the compost or as a dry plant meal. In all the experiments the aerial part of the plant was used because the underground part contains more fiber and less nitrogen content. (Gholap P.N. Ph.D. thesis, 2010).

The reduction in C:N ratio was the result of decrease in carbon content which was utilized as the energy source for the soil micro-flora and consequently converted into the N content. Similar results were reported by Nagarajan *et al.* (1985), Rajendran (1991) and Thilagavathi (1992). Osei and Buckles, (1993) obtained maize yields with mucuna similar to those obtained with recommended levels of fertiliser of 130 kg N ha⁻¹.

Dry matter accumulation is as a result of nutrient uptake. It is one of the measures of plant growth (Noggle and Fritz, 1983). However, (Harley and smith., 1983) reported that P uptake still depends on the soil phosphorus content.

Materials and Methods:

Experimental Design: The experiment was conducted on the farm located at V-P High-tech Research farm, Dist. Beed. The experiment design was a randomized block design [RBD] with seven treatments.

Treatments, Manuring Process: The Non-Leguminous weeds selected were *Achyranthes* and *Parthenium* along with Green, Dry and compost manure was incorporated in the randomize selected respective plots after analysis. Precautions have to be taken when Non-Leguminous weed manures (Green, Dry & Compost) preparation as:- (1) It should not cross the vegetative stage of growth - 10-20 % flowering, (2) The person who is handling it should not have an allergy to it. (3) Proper collection and utilization of this open treasure of plant nutrient will reduce the production cost of the crops replacing the fertilizers at the larger rate. Non-Leguminous weed green manures made with leafy Non-Leguminous weeds ploughed directly into the soil while Non-Leguminous weed dry manures made with leafy Non-Leguminous weeds dried under shady area as well as Non-Leguminous weed compost manures made with traditional compost pit method.

Plant Sampling: After the vegetative stage of growth - 10-20 % flowering Non-Leguminous weeds *Achyranthes* and *Parthenium* was harvested early in the morning and the fresh yield of the aerial part of the weeds was noted and calculated as kg/ha. 3kg sample of fresh vegetation was pulped (Davys and Pirie, 1969). From it 100gm of pulp was dried in oven at 90°C till it gives constant weight for the determination of dry matter (DM). Dried sample was converted in to fine powder and used for further laboratory analysis. Yield of fresh green fodder and dry matter (kg/ha) was calculated considering the yield of green fodder per plot and its dry matter content.

Analyses:

Ash values were obtained by heating the moisture-free samples in a muffle furnace at 600°C for 2 hours, Carbon (C) was then calculated by multiplying A value with 0.58 as factor and Calcium (Ca) content was analyzed by titrating the sample solution against 0.01 N KMnO₄ solution using methyl red as indicator [AOAC, 1995]. Nitrogen (N) was measured by micro-Kjeldahl's method after digesting the sample with Conc. H₂SO₄ according to Bailey [1967] and crude protein (CP) was expressed N x 6.25 equation as specified by AOAC, [1995]. Phosphorus (P) was analyzed by reacting the sample with ammonium molybdate solution at 660 nm [Oser, 1979] and Potassium (K) content was determined on a flame photometer [model Mediflame-127] as suggested by [Jackson, 1973].

Table:- ANALYSES OF NON-LEGUMINOUS WEED MANURES BEFORE SOWING OF CROP.

Treatments	Kg/ha.			%					C/N Ratio
	F. wt.	D.M.	N.	P.	K.	A.	C.	N.	
1] P.&A.G.M.	13889	2160	27	0.10	0.13	10.6	6.15	1.25	4.92
2] A.G.M.	13889	2319	54	0.10	0.15	9.35	5.42	2.33	2.33
3] A.D.M.	13889	2185	35	0.08	0.14	10.1	5.80	1.58	3.70
4] P.G.M.	13889	2042	44	0.09	0.12	9.1	5.28	2.17	2.44

5] A.CO.	13889	8500	64	0.09	0.14	32	18.56	0.75	24.76
6] P.CO.	13889	7708	55	0.08	0.10	27.5	15.95	0.72	22.26
7] P.DM.	13889	1889	41	0.08	0.11	9.5	5.51	1.42	3.89

Results & Discussion:

Analyses of Weed Manures [Table]:- Shows all the fresh vegetation of non-leguminous weeds in the treatments *Parthenium* & *Achyranthes* green manure [P.&A.G.M.], *Achyranthes* green manure [A.G.M.], *Achyranthes* dry manure [A.DM.], *Parthenium* green manure [P.G.M.], *Achyranthes* compost manure [A.CO.], *Parthenium* compost manure [P.CO.], *Parthenium* dry manure [P.DM.] i.e. as 13889 kg/ha.

The dry matter yield kg/ha non-leguminous weeds was highest in the treatments *Achyranthes* compost manure i.e. 8500 kg/ha, *Parthenium* compost manure i.e. 7708 kg/ha, followed in order by *Achyranthes* green manure i.e. 2319 kg/ha, *Achyranthes* dry manure i.e. 2185 kg/ha, *Parthenium* and *Achyranthes* green manure i.e. 2160 kg/ha. The dry matter yield kg/ha was lowest in the treatments *Parthenium* green manure i.e. 2042 kg/ha, followed in order by *Parthenium* dry manure i.e. 1889 kg/ha.

The Nitrogen kg/ha non-leguminous weeds was highest in the treatments *Achyranthes* compost manure i.e. 64 kg/ha, *Parthenium* compost manure i.e. 55 kg/ha, followed in order by *Achyranthes* green manure i.e. 54 kg/ha, *Parthenium* green manure i.e. 44 kg/ha, and the lowest was accounted *Parthenium* dry manure i.e. 41 kg/ha followed in order by *Achyranthes* dry manure i.e. 35 kg/ha, *Parthenium* and *Achyranthes* green manure i.e. 27 kg/ha.

The Phosphorous percentage non-leguminous weeds was highest in the treatments *Achyranthes* green manure then followed in order by *Parthenium* & *Achyranthes* green manure, then in the treatment of *Parthenium* green manure treatments then in the treatments *Achyranthes* compost manure and lowest Phosphorous percentage was found in the treatments *Parthenium* dry manure then followed in order by *Parthenium* compost manure, then in *Achyranthes* dry manure.

The Potassium percentage non-leguminous weeds was highest in the treatments *Achyranthes* green manure and followed in order by *Achyranthes* dry manure then in the *Achyranthes* compost manure treatments. The lowest Potassium percentage was found in the treatment of *Parthenium* compost manure followed in order by *Parthenium* dry manure, then in the treatment of *Parthenium* green manure followed in order by *Parthenium* & *Achyranthes* green manure

The C/N Ratio non-leguminous weeds observed highest in the treatment *Achyranthes* Compost manure, then in *Parthenium* compost manure, then in the treatment of *Parthenium* & *Achyranthes* green manure and lowest C/N Ratio was found in the treatment *Achyranthes* green manure followed in order by *Parthenium* green manure, then in the treatment of *Achyranthes* dry manure, followed by *Parthenium* dry manure.

CONCLUSION:

On the basis of result obtained, it can be concluded that Compost, Dry & Green non-leguminous weed manures are used as a fertilizer for the soil for a particular crop by the intake of nitrogen. It is a natural process enhances the overall structure of the soil. Non-leguminous weed manure is also called a cover crop for soil to obtain nutrients.

References:

- AOAC, (1995) Official methods of Analysis, Washington Association of official Analytical chemistry;
- Bailey, R.L., (1967) "Techniques in Protein Chemistry" II Ed., Elsevier Publishing Co., Amsterdam;
- Gholap P.N., (2010) "Studies on some non-leguminous weeds as Biofertilizers" Chapter – V, pg.3;

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XII , Vol. II

April 2023

Peer Reviewed

SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648

Impact Factor : 7.139

- Davys M.N.G. and Pirie N.W., (1969) A Laboratory scale pulper for leafy plant material biotechnology, *Bioeng.* 11: [517-528];
- Harley, J.L. and S.E. Smith, (1983) *Mycorrhizal Symbiosis*. Academic Press, London.
- Jackson, M.L. (1973) "Soil Chemical Analysis." Prentice Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi;
- Nagarajan, R., T.S. Manickam, G.V. Kothandaraman, K. Ramaswamy and G.V. Palaniswamy. (1985) Coir pith as manure for groundnut. *TNAU Newsl.* 15: [18-25];
- Noggle GR, Fritz GR. (1983) *Introductory Plant Physiology and 2nd Edition* prentice hall Inc, Engle Wood Cliffs New Jersey., 625;
- Osei B. P. and Buckles D. (1993) Controlling weeds and improving soil fertility through the use of cover crops: Experience with mucuna spp. in Benin and Ghana. *WAFSRN bulletin* No. 14 December 1993;
- Oser, B. L. (1979) "Hawk's Physiological chemistry", XIV Ed., Tata McGraw Hill Publishing Co. Ltd., New Delhi;
- Rajendran, P. (1991) Ph.D. Thesis, Tamil Nadu Agricultural University, Coimbatore;
- Thilagavathi, T. (1992) Evaluation of modified method of coir pith degradation and the influence of periodically decomposed coir pith on soil properties and yield of rice. M.Sc. (Agri.) Thesis, Tamil Nadu Agriculture University, Madurai, Coimbatore;

DIVERSITY INDICES OF MEIOBENTHIC FAUNA IN KAGZIPURA LAKE NEAR AURANGABAD (MS), INDIA

Atul R. Chourpagar¹, Rumana S. Shaikh² and T. S. Pathan^{*}

¹Department of Zoology, Dadapatil Rajale Arts, Science & Commerce College, Adinathnagar, Tal. Pathardi, Dist. Ahmednagar (MS), INDIA (<https://orcid.org/0000-0001-7127-6731>), ²Department of Zoology, Sarda College, Ahmednagar (MS), INDIA and ^{*}Department of Zoology, Kalikadevi Arts, Science and Commerce College, Shirur (Ka), Dist. Beed (MS), INDIA

^{*}Author for Correspondence: artanvir7981@gmail.com

ABSTRACT

In the present study, species diversity of different groups of meiobenthic fauna was surveyed from 2008 to 2009 at Kagzipura Lake in Aurangabad District (MS), India, and an analysis of meiobenthic fauna using diversity indices like the Simpsons index, Shannon Wiener Index, Evenness. The value of the Shannon-Wiener index is less than 3 throughout the study period, therefore water quality of Kagzipura lake appears to be moderately polluted. The highest Simpsons index (D) of the Rotifera group was in August (0.178), cladocera in November (0.219), Copepoda in July (0.232) and Ostracoda in March (0.273). The maximum Shannon Wiener Index (H) of the Rotifera was in December (2.453), cladocera in January (2.271), Copepoda in May (1.781), and Ostracoda in December (1.928). The highest species uniformity (the evenness) of the rotifera group was in December (0.987), cladocera in January (0.986), Copepoda in May (0.994), and Ostracoda in December (0.991). The present study deals with the population dynamics of the dominant group of meiobenthic fauna, i.e. Copepoda is followed by Rotifera, Cladocera, and Ostracoda. Meiobenthic fauna is the key indicator of aquatic environmental pollution and stress and can be used as effective tools in biomonitoring programs to assess the overall health, conservation, and management of the bioresources of Kagzipura lake.

Keywords: Kagzipura Lake, Meiobenthic fauna, Simpson's index, Shannon Wiener Index evenness

INTRODUCTION

Meiobenthic fauna, because of their short life cycles, responds quickly to environmental changes, and hence their standing crop and species composition are likely to indicate the quality of the water in which they are found. They are strongly influenced by such Physicochemical and aesthetic aspects of water quality as pH, dissolved oxygen, color, taste, and odor, providing clues to the water quality (Abbasi, 1998).

Most, if not all, aquatic ecosystems are exposed to multiple external factors that influence population dynamics and food web interactions. Two of the most important factors are nutrient loading and climate variability (Straile *et al.*, 2003; Jeppesen *et al.*, 2005). Meiobenthic faunal populations in aquatic ecosystems will be directly and indirectly influenced by these two forcing factors (Straile and Geller, 1998). However, studies analyzing in detail the effects of such multiple environmental factors on zooplankton populations are still rare.

The dominant groups of meiobenthic faunal density in freshwater ecosystems are micro-crustaceans like copepods, cladocerans, and ostracods. Generally, meiobenthic fauna occupies a central position in the trophic link between primary producers and higher trophic levels. They are also good bio-indicators of aquatic environments' physical and chemical conditions, which cause changes in the qualitative and quantitative composition of meiobenthic fauna and influence their densities (Karabin, 1985; Matveeva, 1991).

The density and diversity of the Meiobenthic fauna are controlled by several Physico-chemical factors of water. The pattern of algal distribution and its density is the main biological factor affecting the density and diversity of the meiofauna. Temperature, dissolved oxygen and organic matter are important factors which control meiofaunal growth (Hanazato and Yasuno, 1985; Bhati and Rana, 1987). Zooplanktons are

also reported as biological indicators of eutrophication and pollution (Verma *et al.*, 1978). From the ecological point of view, rotifers, cladocerans, copepods and ostracods are considered to be the most important components which play a vital role in energy transformation. The present study deals with the population dynamics of the dominant group of meiobenthic fauna, i.e. Copepoda, followed by Rotifera, Cladocera, Ostracoda. The study was carried out at Kagzipura Lake near Aurangabad (MS), INDIA.

MATERIALS AND METHODS

Field Sampling:

The present study was conducted for a period from February 2008 to January 2009. Meiobenthic faunal samples were collected from the freshwater Lake at Kagzipura two times a month. Sediment samples were collected during the early hours of the day using Ekman drag. Samples were collected from four sites of each freshwater body for analysis and results were averaged. Sediment samples were collected in a plastic bag for quantitative and qualitative analysis.

Laboratory processing:

In the laboratory, meiobenthic fauna was extracted from the sediment using a 42 μm sieve for the lower size limit and a 500 μm sieve for the upper size limit (Mare, 1942; Hakenkamp *et al.*, 2002). Meiobenthic fauna was narcotized with 1% MgCl_2 for 10-15 min, fixed at 4% formalin with Rose Bengal as described by Hummon *et al.*, (1978).

Quantitative analysis:

Quantitative analysis of meiobenthic samples using the Sedgewick-Rafter chamber for counting and classification into higher taxa was carried out under a stereoscopic microscope as per the method of Higgins and Thiel, (1988). In this study, the abundance of meiobenthic fauna was standardized as individuals per 10 cm^2 , which is a generally accepted unit in meiobenthic faunal studies (Pfannkuche and Hjalmar, 1988). The abundance of taxa was calculated based on the individual number (n) recorded from the sample and the original sample sized (3.14 X 1.5 X 1.5 cm^2), i.e., Abundance = $(n \times 10) / (3.14 \times 1.5 \times 1.5 \text{ cm}^2)$ individuals/10 cm^2

Meiobenthic faunal diversity and population dynamics were analyzed by various indices, such as Species diversity indices, Shannon Wiener indices, Hill diversity indices, and Evenness indices as given by Bakus, (2007).

Diversity indices (1949)

A. Simpson index (D):

$$D = \sum_{i=1}^s \left(\frac{n_i}{n} \right)^2$$

Where: λ = Simpson index

n_i = Total population of each species in community

n = Total population of all species in community.

B. Shannon's index (H'):

$$H' = \sum_{i=1}^s \left(\left(\frac{n_i}{n} \right) \ln \left(\frac{n_i}{n} \right) \right)$$

Where: H' = Shannon's index

n_i = Total population of the species in community

n = Total population of all species

C. Hill's Diversity Number (1973):

1) Hill's diversity number (N_1): $N_1 = e^{H'}$

Where: N_1 = Hill's 1st diversity number

H' = Shannon's index.

2) Hill's 2nd diversity number (N_2): $N_2 = 1/\lambda$.

Where: N_2 = Hill's 2nd diversity number

λ = Simpson's index.

D. Evenness indices: (1981):

1) Evenness index 1st (E1) – given by Alatalo, (1981): $E1 = \frac{H'}{\ln(S)}$ or $E1 = \frac{\ln(N1)}{\ln(N0)}$

Where, E1 = Evenness index 1

N1 = Hill's 1st diversity number

N0 = S = Total number of all the species.

Statistical analysis was performed by the various methods such as Standard Deviation (SD), Standard Error of Mean (SEM), and Simple Correlation coefficient (r) as per the methods of Mungikar, (2003).

RESULTS

In the present study, species densities of different groups of meiobenthic fauna (Copepoda, Rotifera, Cladocera, Ostracoda, Protozoans and other fauna) observed during Feb 2008 to Jan 2009 are depicted in Table 1. Species diversity indices of Rotifera, Cladocera, Copepoda and Ostracoda during Feb 2008 to Jan 2009 are given in Table 2. A simple correlation coefficient of meiobenthic fauna with physico-chemical parameters and primary productivity during Feb 2008 to Jan 2009 is depicted in Tables (3-4).

The most abundant species among the Rotifera are *Brachionus forficula*, *Brachionus angularis*, *Philiodina* sp., *Brachionus caudatus*, *Brachionus bidentata*, *Brachionus diversicornis*, *Brachionus quadridentata*, *Keratella tropica* var. *Asplanchna priodonta*, *Euchlain dilatata*, *Filinia terminalis*, *Trichotri tetractis*, *Polyarthre major* and *Lecan luna*. Among the Cladocera, the most abundant species are *Daphnia longiramus*, *Moina macrocuppa*, *Moina micrura*, *Ceriodaphnia reticulata*, *Macrothrix rosea*, *Chydorus sphericus*, *Ceriodaphnia cornuta*, *Acantholebris*, *Diaphanosoma sursi*, *Leydigia acanthocercoids* and *Chydorus reticulatus*. The most abundant species of Copepoda are *Tropocyclops parasinus*, *Paracyclops fernalis*, *Mesocyclops leuckarti*, *Mesocyclops hylanus*, *Rahinodiptom indicus*, and *Heliodyptomus viduus*. *Cypricircu reticulatus*, *Cyprinus nuddus*, *Cypricoconcha alba*, *Cypridopsis halvetica*, *Cycloocypris sharpi*, *Candona suburban* and *Hemicypris fossulata* are the most abundant species of Ostracoda. *Verticella Stentor* and *Euplotes* are also observed amongst the group of protozoans. Rotifers *Brachionus caudatus*, *Brachionus angularis*, were present throughout the study period. *Euchlain dilatata*, and *Lecan luna* were absent from June to September. *Brachionus quadridentata* and *Asplanchna priodonta* are present from June to September and October to January and both are absent from February to May. *Trichotri tetractis* are only seen in November, December and January. Among cladocerans, *Daphnia longiramus* is present throughout the study period. *Macrothrix rosea* and *Ceriodaphnia reticulata* were absent during October to January. *Cydorus reticulatus* is present only from June to September. Whereas *Moina macrocuppa*, *Moina micrura* and *Diaphanosoma sursi* are absent from October to January.

Copepoda was the dominant group as compared to others. The *Mesocyclops leuckarti*, *Eodiaptomus japonicus* and *Nauplius larvae* of Copepoda were present throughout the study period. *Heliodyptomus viduus* is absent during June to September. Among Ostracoda, *Cypricircu reticulatus*, *Cyprinus nuddus*, *Cypricoconcha alba*, *Cypridopsis halvetica* are the most abundant species. *Candona suburban* and *Hemicypris fossulata* were absent in the month of February to May as compared to other species and *Cycloocypris sharpi* was absent in February and March.

In Kagzipura Lake, the highest Simpsons index (D) of the Rotifera group was in August (0.184), Cladocera in October (0.224), Copepoda in July (0.232) and Ostracoda in March (0.278). The Maximum Shannon Wiener Index (H) of the Rotifera group was in December (2.393), Cladocera in January (2.227), Copepoda in May (1.781) and Ostracoda in the month of December (1.931). The highest species uniformity (Evenness) of the Rotifera group was in November (0.981), Cladocera in January (0.99), Copepoda in May (0.994) and Ostracoda in December (0.992).

The data of simple correlation coefficient show that Rotifera has a significantly positive correlation with pH, total alkalinity and chloride ($P < 0.01$) and water temperature, transparency ($P < 0.05$) is negatively

Table 1: Monthly record of Species density of meiobenthic fauna (individual/10cm³) of Kagzipura Lake during Feb 2008 to Jan 2009

Name of Meiobenthic Fauna	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct	Nov	Dec	Jan
Rotifera												
<i>Brachionus bidentata</i>	11	16	24	20	--	--	12	12	--	7	9	9
<i>Brachionus caudatus</i>	15	11	10	10	9	--	15	20	11	13	11	7
<i>Brachionus angularis</i>	16	16	13	11	18	12	10	13	--	--	9	12
<i>Brachionus forficula</i>	--	--	--	10	18	14	15	20	12	12	8	--
<i>Brachionus quadridentata</i>	--	--	--	--	5	6	6	10	21	7	8	14
<i>Brachionus diversicornia</i>	9	9	11	7	--	--	--	7	--	8	10	12
<i>Keratella tropica valga</i>	10	11	7	10	7	7	--	--	--	4	6	7
<i>Aspalchna priodonta</i>	--	--	--	--	5	10	12	13	12	12	--	--
<i>Phlločina</i>	17	18	18	17	15	--	--	7	10	9	15	15
<i>Euchlain dilatata</i>	5	10	11	10	--	--	--	--	12	9	12	11
<i>Filinia terminalis</i>	11	11	9	11	13	15	--	--	--	11	--	8
<i>Trichotria tetractis</i>	--	--	--	--	--	--	--	--	--	6	6	4
<i>Polyarthra major</i>	--	--	11	12	13	16	--	--	--	--	10	10
<i>Lecan luna</i>	5	2	5	5	--	--	--	--	8	10	11	6
Total	99	102	118	124	101	80	69	101	86	107	113	114
Cladocera												
<i>Macrothrix rosea</i>	10	13	14	18	14	15	20	24	--	--	--	--
<i>Chydorus sphericus</i>	--	--	--	--	14	14	16	11	--	--	10	13
<i>Ceriodaphnia reticulata</i>	14	14	19	18	14	11	6	9	--	--	--	--
<i>Ceriodaphnia cornuta</i>	10	13	16	17	--	--	--	16	17	10	8	8
<i>Chydorus reticulatus</i>	--	--	--	3	7	9	5	--	--	--	8	8
<i>Moina macrocupa</i>	12	17	25	21	23	9	11	10	12	--	--	8
<i>Moina microra</i>	20	22	21	26	14	11	9	5	--	--	10	11
<i>Moina Branchiata</i>	6	2	4	3	--	--	--	--	6	5	5	10
<i>Diphanosoma sursi</i>	3	2	6	3	15	8	--	8	--	14	12	13
<i>Diphanosoma orientalis</i>	--	--	--	--	6	6	6	11	--	--	6	12
<i>Leydigio acanthocercoids</i>	9	5	3	4	--	--	--	7	8	11	12	14
<i>Daphnia longiramus</i>	15	14	14	17	14	14	16	9	7	14	13	6
Total	97	101	120	129	119	98	88	107	49	54	83	102
Copepoda												
<i>Tropocyclops parasinus</i>	16	21	26	21	27	33	13	15	19	20	18	13
<i>Paracyclops fermbrialis</i>	23	31	31	31	34	14	10	14	16	18	16	16
<i>Mesocyclops leuckarti</i>	26	26	23	25	24	13	17	13	19	19	15	12
<i>Mesocyclops hylanus</i>	14	12	13	21	19	14	13	5	9	5	11	14
<i>Heliodiaptomus viduus</i>	22	23	18	21	--	--	--	--	11	14	16	22
<i>Rhino diaptomus indicus</i>	28	29	30	25	18	22	14	9	12	9	6	10
<i>Nauplius larvae</i>	24	22	14	19	32	36	30	11	20	17	11	12
Total	150	162	154	161	153	131	96	67	106	101	93	98
Ostracoda												

<i>Cypricircu reticulatas</i>	18	17	20	18	34	33	11	18	15	12	9	17
<i>Cyprinus Nudues</i>	13	8	17	15	21	19	15	19	17	19	14	18
<i>Candona suburbana</i>	--	--	--	--	13	12	19	23	13	25	13	10
<i>Cycloocypris sharpi</i>	--	--	23	18	22	35	9	10	23	25	13	11
<i>Hemicypris fossulata</i>	--	--	--	--	23	28	30	31	12	18	18	20
<i>Cyprio choncha alba</i>	12	12	11	9	14	17	14	20	11	12	12	20
<i>Cypriodopsis halvetica</i>	10	9	10	10	10	10	7	16	13	15	14	16
Total	53	45	81	69	136	155	103	135	104	125	92	111

Table 2: Species diversity indices of Rotifera, Cladocera, Copepoda and Ostracoda in Kagzipura Lake during Feb 2008 to Jan 2009

Meiobenthic Fauna	Feb	Mar	Apr	May	Jun	Jul	Aug	Sep	Oct	Nov	Dec	Jan
Rotifera												
Species Richness (S)	9	9	10	11	9	7	6	8	7	12	12	12
Simpsons Index (D)	0.12 7	0.12 8	0.11 9	0.10 2	0.13 1	0.15 7	0.17 8	0.14 2	0.15 7	0.09 2	0.08 9	0.09 3
Shannon Wiener Index (H)	2.12 2	2.10 5	2.21 4	2.33 7	2.10 2	1.89 3	1.75 3	2.01 1	1.90 3	2.44 2	2.45 3	2.42 7
Evenness (E)	0.96 6	0.95 8	0.96 2	0.97 5	0.95 7	0.97 3	0.97 9	0.96 7	0.97 8	0.98 2	0.98 7	0.97 7
Cladocera												
Species Richness (S)	9	9	9	10	9	9	8	10	5	5	9	10
Simpsons Index (D)	0.13 2	0.14 8	0.14 4	0.14 1	0.12 4	0.11 9	0.15 3	0.12 2	0.23 3	0.21 9	0.12 1	0.10 6
Shannon Wiener Index (H)	2.09 8	2.00 2	2.03 2	2.06 4	2.13 6	2.16 7	1.96 8	2.20 7	1.53 2	1.55 7	2.15 6	2.27 1
Evenness (E)	0.95 5	0.91 1	0.92 5	0.89 6	0.97 2	0.98 3	0.94 6	0.95 9	0.95 2	0.96 7	0.98 1	0.98 6
Copepoda												
Species Richness (S)	6	6	6	6	5	5	5	5	6	6	6	6
Simpsons Index (D)	0.17 6	0.17 8	0.17 9	0.17 1	0.21 1	0.23 2	0.20 6	0.22 2	0.17 9	0.19 2	0.18 1	0.17 8
Shannon Wiener Index (H)	1.76 3	1.75 4	1.75 2	1.78 1	1.58 2	1.53 7	1.59 5	1.54 8	1.75 4	1.70 6	1.74 2	1.75 9
Evenness (E)	0.98 4	0.97 9	0.97 8	0.99 4	0.98 3	0.95 5	0.99 1	0.96 2	0.97 9	0.95 2	0.97 2	0.98 2
Ostracoda												
Species Richness (S)	4	4	5	5	7	7	7	7	7	7	7	7
Simpsons Index (D)	0.26 2	0.27 3	0.21 9	0.21 5	0.16 4	0.16 8	0.17 5	0.15 6	0.15 2	0.15 4	0.14 8	0.15 1
Shannon Wiener Index (H)	1.36 2	1.34 2	1.56 1	1.57 4	1.87 4	1.85 5	1.84 1	1.89 9	1.91 6	1.90 6	1.92 8	1.91 7
Evenness (E)	0.98 3	0.96 8	0.96 9	0.97 6	0.96 3	0.95 3	0.94 6	0.97 6	0.98 5	0.98 5	0.99 1	0.98 5

correlated with total hardness, phosphate, sulphate and net primary productivity ($P > 0.05$). Rotifera shows no correlation with Cladocera, Copepoda and Ostracoda. Cladocera has a significantly positive correlation with water temperature; free CO_2 and total hardness ($P < 0.01$) and calcium and sulphate ($P < 0.05$) and negatively correlated with dissolved oxygen, gross primary productivity and community respiration ($P > 0.05$). Cladocera also shows a significantly positive correlation with Rotifera ($P < 0.01$)

but there is no correlation between Copepoda and Ostracoda. Copepoda has a significantly positive, correlation with water temperature, pH, free CO₂, total alkalinity, calcium and chloride ($P < 0.01$), and negatively correlated with dissolved oxygen, gross primary productivity and community respiration ($P > 0.05$). Copepoda also shows a significantly positive correlation with Cladocera and is negatively correlated with Ostracoda. Ostracoda shows significantly positive correlation with dissolved oxygen, phosphate, net primary productivity ($P < 0.01$) and gross primary productivity ($P < 0.05$) whereas it is negatively correlated with water temperature, transparency, pH, free CO₂, total alkalinity, calcium and chloride ($P > 0.05$). Ostracoda is negatively correlated with Copepoda.

Table 3: Simple correlation coefficient of meiobenthic fauna with physico-chemical parameter of Kagzipura Lake

P	WT	TR	PH	DO	CO ₂	TA	CA	TH	CL	PO ₄	SO ₄
ROT	0.406*	0.500*	0.693*	0.041	-0.143	0.625*	0.267	-	0.544*	-	-
		*	*			*		0.622*	*	0.610*	0.626*
								*		*	*
CLA	0.671*	-0.051	0.360	-	0.757*	0.326	0.560*	0.427*	0.553*	0.344	0.493*
	*			0.543*			*		*		
				*							
COP	0.760*	0.326	0.548*	-	0.761*	0.568*	0.532*	-0.209	0.793*	-0.166	0.371
			*	0.922*	*	*	*		*		
				*							
OST	-	-	-	0.547*	-	-	-	0.379	-	0.563*	0.301
	0.447*	0.478	0.640*	*	0.441*	0.834*	0.797*		0.630*	*	
		*	*			*	*		*		

Table 4: Simple correlation coefficient of meiobenthic fauna with primary productivity of Kagzipura Lake

P	GPP	NPP	CR	ROT	CLA	COP	OST
ROT	0.031	-0.683**	0.176	1.000			
CLA	-0.686**	0.255	-0.515**	0.151	1.000		
COP	-0.893**	0.184	-0.802**	0.045	0.463*	1.000	
OST	0.451*	0.536**	0.379	-0.337	-0.206	-0.447*	1.000

Significant at * $P < 0.05$ [$r = 0.396$] and ** $P < 0.01$ [$r = 0.505$] and [-] = Negative correlation

[P = Parameter, WT = Water temperature, TR = Transparency, DO = Dissolve Oxygen, TA = Total Alkalinity, CA = Calcium, TH = Total Hardness, CL = Chloride, PO₄ = Phosphate, SO₄ = Sulphate, GPP = Gross Primary Productivity, NPP = Net Primary Productivity, CR = Community Respiration ROT = Rotifera, CLA = Cladocera, COP = Copepoda, OST = Ostracoda].

DISCUSSION

The seasonal fluctuations of the meiobenthic faunal population are a well-known phenomenon and the meiobenthic fauna exhibit bimodal oscillation between spring and autumn in the temperate lakes and reservoirs (Wetzel, 2001). This fluctuation is greatly influenced by variations in the temperature along with many other factors. The species composition of meiobenthic fauna is directly or indirectly influenced by a complex of ecological factors and their seasonality. Among physicochemical factors,

light, pH, dissolved oxygen, temperature, salinity and other dissolved nutrients are known to influence production, composition and distribution of meiobenthic fauna.

Simpson's diversity index (also known as the species diversity index) is used to measure diversity. In ecology, it is often used to quantify the biodiversity of a habitat. It takes into account the number of species present, as well as the relative abundance of each species. The Simpson index represents the probability that two randomly selected individuals in the habitat will belong to the same species. The simplicity of Simpson's diversity index has led it to be used frequently. The Shannon index, sometimes is referred to as the Shannon Wiener Index. The advantage of this index is that it takes into account the number of species and the evenness of the species.

In the present study, the maximum Simpson's index of meiobenthic fauna was found when the Shannon Wiener Index was minimal for Kagzipura Lake. The Shannon Wiener Index is more sensitive to rare species and the Simpson Index (D) puts more emphasis on the occurrence of many species. Such relationships were observed by Mukhopadhyay *et al.*, (2007) in the contaminated water from Kolkata.

The Shannon Wiener Index and evenness (E) indices were high in the current study on Kagzipura reservoir. Balloch *et al.*, (1976) reported that the high Shannon Wiener Index was associated with high evenness Index a three British rivers in Scotland. Such observation supports the results of the present study.

The maximum Shannon Wiener index and species richness were observed in the months of December and January in Kagzipura Lake when ambient conditions were relatively stable. Suresh *et al.*, (2009) also reported that the maximum Shannon Wiener index and species richness during winter months from Tungabhadra River, at Harihar, Karnataka. Margalef (1968) recorded that the higher Shannon Wiener index for rotifers is a clear indication of a longer food chain.

Diversity indices are good indicators of pollution in the aquatic ecosystem (Mason, 1998). The Shannon Wiener index was greater than 3. It indicates that clean water values in the range of 1 to 3 are characteristics of moderately polluted conditions and values less than 1 characterize heavily polluted conditions (Mason, 1998). In the present study, the Shannon Wiener index of meiobenthic fauna observed ranges from 1.333 to 2.393 in Kagzipura Lake. The values were less than 3 throughout the study period of one year. Therefore, the water quality of Kagzipura Lake is moderately polluted. Such results were also found by Lakshmi and Khan, (2008) in a floodplain wetland of West Bengal and Mukharji *et al.*, (2010) in a lake at Ranchi.

The present study also indicates that, whenever Simpson's index of meiobenthic fauna was higher, the evenness index was longer and vice versa. Such observations reported by Walting *et al.*, (1979) in Delaware Bay and Suresh *et al.*, (2009) on the Tungabhadra River at Harihar support the results on Kagzipura Lake.

The evenness index of meiobenthic fauna is minimal at the same time as species richness was also decreased in Kagzipura Lake. Evenness indices are highly sensitive to the number of individuals or species in a sample, as observed by Tendalkar and Pai, (2001) in the Andaman Sea. The values of Simpson's diversity index generally range between zero and one. The greater the value, the greater the sample diversity (Lakshmi and Khan, 2008).

In the present study, Rotifera was the dominant group, followed by the Cladocera, Copepoda and Ostracoda in Kagzipura Lake. This may be due to their special characteristics i.e., less specialized feeding, high fecundity and frequent parthenogenetic reproduction (Rocha *et al.*, 1995). Recently, Suresh *et al.*, (2009) also reported Rotifer dominance in Tungabhadra River, near Harihar, Karnataka, supporting the results of present study on Kagzipura Lake.

Rotifera was observed to be numerically dominant over Cladocera, Copepoda and Ostracoda in Mombatta Lake. Earlier similar findings were reported by Hujare, (2005) in Hatkanangale reservoirs in Maharashtra. It takes second position in population density in Kagzipura Lake and Nath Sagar. Pejaver and Gurav, (2008) also reported that the Rotifera occupied second position according to the order of dominance in Kalwa Lake. Thane supporting the results of present study on Kagzipura Lake.

In the present study, Brachionus was the dominant genus in Kagzipura Lake. Charjan *et al.*, (2008) reported eight species of Rotifera in Ambona Lake, Yeotmal district, in which Brachionus was the

dominant genus. Earlier Kudari *et al.*, (2005) also reported the *Brachionus* dominance in ponds of Haveri district, Karnataka, supporting the results of the present study on Kagzipura Lake. *Brachionus calyciflorus* was the dominant species among the Rotifera. However, it was not noticed in Kagzipura Lake. According to Bath and Kaur, (1998), the *Karatella tropica valga* is a warm stenothermal species in Harike reservoir of Panjab. Similarly, during studies, these species have been found maximum in summer in Kagzipura Lake.

In the present study, Cladocera takes second position in species diversity, followed by Copepoda and Ostracoda, and third position in population density in the Kagzipura Lake. Pandit *et al.*, (2007) reported the dominance of Cladocera at second position and third position in group density in the Pravara River near Sangamner, in Ahmednagar. The highest population density of Cladocera could be attributed to easy availability of food and favorable physico-chemical conditions such as water temperature, turbidity, transparency etc.

In the present study, the dominance of *Diapanosoma*, *Moina* and *Daphnia longiramis* was observed. Such observations were also noticed in Rewalsar Lake, Himachal Pradesh by Chauhan, (1993). The cladoceran species like *Daphnia* and *Moina* constitute important links in limnetic as well as benthic food chains. Most of the cladocerans are filter feeders and consume microscopic algae and particulate organic matter in detritus, thereby playing an important role in recycling of matter and energy. In the present study, *Moina macrora* was the most abundant species among the Cladocera in Kagzipura reservoir. Mokhopadhyaya *et al.*, (2007) reported the abundance of *Moina macrora* in contaminated water from Kolkata. Mahajan, (1981) has reported that cladoceran species such as *Diaphanosoma* and *Chydorus sphaericus* are indicators of eutrophication. Over all, the density of Cladocera in Kagzipura Lake was due to the dominance of *Ceriodaphnia cornuta*.

During the present study of population density, Copepoda occupied first position in Kagzipura Lake. The population diversity of Copepoda takes third position in the Kagzipura Lake. Lakshmi and Khan, (2008) reported that the Copepoda contribution to diversity was lesser than the Rotifera and Cladocera, and it dominated the meiobenthic faunal population in terms of numerical density in the floodplain in the wetland of West Bengal. Copepoda dominance is also supported by Somani and Pejavar, (2004) in Masuda Lake Thane, which is similar to the result of the present study on Kagzipura Lake. The higher population of Copepoda in winter could be due to the fertilization of leftover eggs after the monsoon breeding season, as observed by Odum, (1971).

Copepoda are the most abundant group in Kagzipura Lake. It may be due to the occurrence of Nauplii throughout the study period. Supporting observations were recorded by Sehgal, (1980) in Surinsar Lake in Jammu; Dalpatia, (1998) in some tropical ponds of Jammu and Romana, (2007) in Sarkoot Pond, District Doda. These nauplii may be abundant without any adult being present at any particular period. The second source of nauplii abundance is from eggs hatching from the sac of mature females. In the present study, the abundance of copepods appears to be due to a second cause.

Pandit *et al.*, (2007) reported abundant species of Copepoda *Tropocyclops parasinus*, *Heliodiaptomus viduus*, *Paracyclops fimbriatus* and *Mesocyclops leuckarti* from Pravara river near Sangamner city, District Ahmednagar. Such abundance is indicative of nutrient availability in the Lakes (Chavhan, 2010). In the present study on Kagzipura Lake, the most abundant species of copepods noticed were *Heliodiaptomus viduus*, *Tropocyclops parasinus*, *Paracyclops fimbriatus* and *Mesocyclops leuckarti*.

Ostracods are often reflected in the shape and structure of their carapaces, making them useful palaeo-environmental indicators. They are mostly active on the surface of the sediment and as their population flourishes, the species appears in the littoral zone. In the present study, Ostracoda occupied the fourth position of meiobenthic fauna but is represented by a very low population density as compared to other groups. Majagi, (2002) observed that the Ostracods occupied fourth position as compared with other groups in Karanja reservoir Bidar, supporting the results of the present study on Kagzipura Lake. Rajshekhhar *et al.*, (2010) also reported that the Ostracods occupied fourth position as compared with other groups in Khaji Kotnoor reservoir of Gulbarga District, Karnataka. In the present study, 07 species of ostracoda were recorded from Kagzipura Lake. Kudari *et al.*, (2005) reported the most abundant species of *Hemicypris fossulata* which contributed maximum density in Sanavalli and Battigeri reservoirs of

Haveri district, Karnataka. However, in the present study, *Cypridopsis halvetica* was the most abundant species among the Ostracoda throughout the study period, which contributed to maximum density.

In the present study, Rotifera shows a significantly positive correlation between water temperature, transparency, pH, total alkalinity and chloride in Kagzipura Lake. Kudari, (2006) reported that the Rotifera population density shows a significantly positive correlation with water temperature and Cladocera and Ostracoda in Attiveri reservoir of Dharwad, Karnataka, supporting the results of the present study on Kagzipura Lake.

Cladocera shows a significantly positive correlation with water temperature, free CO₂, calcium, total hardness, sulphate, calcium and Rotifera in Kagzipura. From Attiveri and Balchanki reservoirs in Dharwad, Karnataka, the population density of cladocerans was reported to be positively correlated with water temperature, total alkalinity, pH and rotifers density by Kudari, (2006). Patil and Gouder, (1985) reported from Dharwad district that the copepod density negatively correlated with dissolved oxygen and phosphate. Such observations support the results of the present study in Kagzipura Lake.

Ostracoda showed a significantly positive correlation with Rotifera and Copepoda and there was no correlation between Ostracoda and Cladocera in Kagzipura Lake. According to Kudari *et al.*, (2005) recorded that ostracods show a significantly positive correlation with water temperature, Rotifera, and Copepoda and no correlation with Cladocera in Attiveri reservoir of Haveri district, Karnataka. Majagi, (2002) also observed a significantly positive correlation of ostracods with dissolved oxygen, gross primary productivity and net primary productivity, Rotifera and Copepoda in the Karanja reservoir at Bidar, Karnataka. The results of the present study on the Kagzipura reservoir were in conformity with their findings. Bahura, (1997) showed a positive correlation between Ostracoda and water temperature and a negative correlation between Ostracoda and dissolved oxygen in Ganjer Lake of Bikaner, Rajasthan. In the present study, Ostracoda was negatively correlated with water temperature and showed a positive correlation with dissolved oxygen in Kagzipura Lake.

CONCLUSION

In the present study on Kagzipura Lake, the value of the Shannon-Wiener index is less than 3 throughout the study period, therefore water quality of Kagzipura lake appears to be moderately polluted. The value of Simpson's index of diversity ranged between zero and one, showing the maximum diversity of meiobenthic fauna. The high faunal diversity is also evident from the values of the diversity index of the Shannon Wiener index and species richness. The correlation not only shows the interdependence of biotic and abiotic factors but also exhibits that such interdependence is unique to Kagzipura Lake.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank our guide Professor G. K. Kulkarni, who gave us a chance to work on this particular aspect and provided valuable suggestions for the betterment of the research work. Furthermore, we want to extend special thanks towards our college as well.

REFERENCES

- Abbasi SA (1998). Water Quality: Sampling and Analysis. (Discovery Publishing House, New Delhi, India) 212.
- Adrian R, Wilhelm S and Gerten D (2006). Life-history traits of lake plankton species may govern their phenological response to climate warming. *Global Change Biology*, **12** 652-661
- Bahura (1997). Abiotic parameters of a freshwater lake the Ganjer Lake (Bikaner) in the desert of India. *Journal of Aquatic Biology*, **16** (12) Pp 45- 48.
- Bakus GJ Ed. (2007). Quantitative Biology: *Chemical Ecology*. (Academic Press, New York).
- Balloch D, Davies CE and Jones FH (1976). Biological assessment of water quality in three British rivers the North Esk (Scotland) the level (England) and the Toff (Wales). *Water Pollution Control* (U.K.), **75** 92-114.
- Bath KS and Kaur H (1998). Seasonal distribution and population dynamics and rotifers in Harik reservoir (Punjab-India). *Journal of Environment and Pollution*, **5** (4) 249- 252.

- Bhandarkar WR, Bandarkar SV and Markute VB (2008).** Observation on species diversity of Brachionus in Kaliskar Pond, Brahmपुरi, District Chandrapur Maharashtra. *Journal of Aquatic Biology*, **23** (2) 4-7.
- Bhati DPS and Rana KS (1987).** Zooplankton in relation to abiotic components in the fort moat of Bharatpur. *Proceeding National Academic Science, India*, **57** (B) 237-242.
- Charjan AP, Malu RA and Kulkarni KM (2008).** Studies on Rotifer fauna in fresh water wetlands (Ambona lake) in Yeotmal district of Maharashtra. *Journal of Aquatic Biology*, **23** (2) 8-10.
- Chavhan RN (2010).** Limnological studies with respect to some physico-chemical and biological characteristics of Ramsagar Lake Armori, district Gadchiroli (M.S) India. *A thesis submitted to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.*
- Chauhan R (1993).** Seasonal fluctuation of zooplankton in Renuka Lake, Himachal Pradesh, *Uttar Pradesh. Journal of Zoology*, **113** (1) 17- 20.
- Dalpatia BD (1998).** Studies on ecology and population dynamics of zooplankton of some sub-tropical ponds of Jammu. *Ph.D. thesis* University of Jammu, Jammu.
- Gerten D and Adrian R (2002).** Species-specific changes in the phenology and peak abundance of freshwater copepods in response to warm summers. *Freshwater Biology*, **47** 2163-217.
- Hakenkamp CC, Morin A and Strayer DL (2002).** The functional importance of freshwater meiofauna. In: Rundle SD, Robertson AL, Schmid-Araya JM (eds). *Freshwater Meiofauna: biology and ecology*. Backhuys, Leiden, the Netherlands, 321-355.
- Hanazato and Yasuno M (1985).** Population dynamics and production of cladocerans zooplankton, in the highly eutrophic lake Kasumigaura. *Hydrobiologia*, **124** 13-22.
- Hingins RP and Thiel H (1998).** Introduction to the Study of Meiofauna. (Smithsonian Institution Press, Washington D. C) 488.
- Hujare MS (2005).** Hydrobiological studies on some freshwater reservoirs of Hatkanangle Tahsil (Maharashtra). *Ph.D. Thesis* submitted to the Shivaji University, Kolhapur.
- Hulyal SB (2005).** Studies on Limnological aspects of Almatti reservoir of Bujapur district. *Ph.D. Thesis submitted to the Karnataka University, Dharwad.*
- Hummon WD, Evans WA, Hummon MR, Doherty FG, Weinberg RH and Stanly WS (1978).** Meiofaunal abundance in sand bars of acid mine polluted, reclaimed and unpolluted streams in southeastern Ohio. In Thorp, J. H. & Gibbons, J. W., eds., *Energy and Environmental Stress in Aquatic Systems*, DOE Symposium Series (CONF-771114), *National Technical Information Service, Springfield, Virginia*, 188-203.
- Jeppesen EM, Søndergaard JP, Jensen KE, Havens O, Anneville L, Carvalho MF, Coveney R, Deneke MT, Dokulil B, Foy D, Gerdeaux SE, Hampton S, Hilt K, Kangur J, Köhler EHHR, Lammens TL, Lauridsen M, Manca MR, Miracle B, Moss, Peeter Nöges, Gunnar Persson, Geoff Phillips, Rob Portielje, Susana Romo, Claire L. Schelske, Dietmar Straile, Istvan Tatrai, E. Willén and Winder M (2005).** Lake responses to reduced nutrient loading- an analysis of contemporary long-term data from 35 case studies. *Freshwater Biology*, **50** (10) 1747-1771.
- Karabin A (1985).** Pelagic zooplankton (Rotatoria + Crustacea) variation in the process of Lake Eutrophication. I. Structural and quantitative features. *Ekol. Pollution*, **33**(4), 567-616.
- Kudari VA (2006).** Limnological studies of some reservoirs of Mundgod and Shiggaon Talukas. *Ph.D.Thesis submitted to the Karnataka University of Dharwad.*
- Kudari VA, Kadadevaru GG and Kanamadi RD (2005).** Zooplankton composition in some ponds of Haveri district, Karnataka. *Zoos print Journal*, **20**(12) 2094-2099.
- Lakshmi G and Khan RA (2008).** Studies on the ecology zooplankton in a floodplain wetland of west Bengal, India. *Proceeding of Taal 2007. The 12th World Lake Conference*. 67-73.
- Majagi S (2002).** Hydrobiological studies on Karanja reservoir. *Ph.D. Thesis* submitted to the Gulbarga University, Gulbarga.
- Mahajan CL (1981).** Zooplankton as indicators for assessment of water pollution, WHO workshop on biological indicators of an indices of environmental pollution. *Central Bd. Prew. Cont. poo/OSM Unit. Hyderabad*. 135-148.

- Mare MF (1942).** A study of a marine benthic community with special reference to the Microorganisms. *Journal of Marine Biology*, UK **25** 517-554.
- Margalef R (1968).** Perspectives in Ecological Theory. University of Chicago Press, Chicago Pp.112
- Matveeva LK (1991).** Planktonic rotifers as indicators of trophy. *Bulleten' Moskovskogo Obshchestva Ispytatelej Prirody / Otdel. Biology, Moskva*, **96** 54-62 [in Russian].
- Mason CF (1998).** Biology of freshwater pollution. (Longman Scientific and Technical, John Wiley and Sons, Inc., New York) 351.
- Mukharji B, Nivedita M and Mukharjee D (2010).** Plankton diversity and dynamics in a polluted eutrophic lake, Ranchi. *Journal of Environmental Biology*, **31(5)** 827-839.
- Mukhopadhyay SK, Chattopadhyay B, Goswami AR and Chatterjee A (2007).** Spatial variations in zooplankton diversity in water contaminated with composite effluents. *Journal of Limnology*, **66** (2) 97-106.
- Mungikar AM (2003).** An Introduction to Biometry. (Saraswati Publication, Aurangabad). Pp. 1-63.
- Odum EP (1971).** Fundamental of Ecology 3rd (Ed), (W. B. Saundero, Co. Philadelphia and London) 1-574.
- Pandit SV, Vaidya VV and Joshi PP (2007).** Studies on zooplankton diversity of Pravara River, Near Sangamner city, Dist. Ahmednagar, Maharashtra. *Journal of Aquatic Biology*, **22** (2) 33-38.
- Patil CS and Gouder BVM (1985).** Ecological study of freshwater zooplankton of a subtropical pond (Karnatak State, India). *International Review of Hydrobiology*, **70** (2) 259-267.
- Pfannkuche O and Hjalmar V (1988).** Sample processing. In: Hingins, R. P., Thiel, H. (Eds), *Introduction to the study of Meiofauna* (Smithsonian Institution press) 488.
- Pejaver MK and Gurav M (2008).** Study of water quality of Jai and Kalwa lake Thane Maharashtra. *Journal of Aquatic Biology*, **23(2)** 44-50.
- Rajashekhar M, Vijaykumar K and Zeba Parveen (2010).** Seasonal variations of zooplankton community in freshwater reservoir Gulbarga District, Karnataka, South India. *International Journal of Systems Biology*, **2(1)** 6-11.
- Rocha O, Sendacz S and Matsumura-tundisi T (1995).** Composition, biomass and productivity of zooplankton in natural lake and reservoirs in Brazil. 1995). Pp 151-166. In: J. G. Tundisi C. E. M. bicudo and T. Matsumura-Tundisi 9eds), *Limnology in Brazil*. ABC/SBL, Rio de Janeiro, 376.
- Romana A, Jyoti MK, Sawhmy N, Madiha S and Singh R (2007).** Studies on population dynamics of Cladocerans and Copepods in Sarkoot Pond, District Doda, Jammu and Kashmir. *Journal of Aquatic Biology*, **22(2)** 15-18.
- Sehgal HS (1980).** Limnology of Lake Surinsar, Jammu, with reference to zooplankton and fisheries prospects. *Ph. D. thesis, University of Jammu, Jammu, India*.
- Sharma BK and Sharma S (2001).** Biodiversity of rotifers in some tropical flood plains lakes of the Brahmaputra river basin, Assam (N.E. India). *Hydrobiologia*, **446/447** 305-313.
- Somani V and Pejavar M (2004).** Crustacean zooplankton population of the lake Masunda, Thane, Maharashtra. *Journal of Aquatic Biology*, **19(1)** 56-57.
- Straile DM, Livingstone GA, Weyhenmeyer and George DG (2003).** The response of freshwater ecosystems to climate variability associated with the North Atlantic Oscillation, 263-279. In J. W. Hurrell, Y. Kushnir, G. Ottersen and M. Visbeck [eds.], (The North Atlantic Oscillation. AGU Geophysical Monograph Series) 134.
- Straile DM and Geller W (1998).** The response of Daphnia to changes in trophic status and weather patterns: A case study from Lake Constance. *ICES Journal of Marine Science*, **55** 775-782.
- Strecker AL, Cobb TP and Vinebrooke RD (2004).** Effects of experimental greenhouse warming on phytoplankton and zooplankton communities in fishless alpine ponds. *Limnol. Oceanography by the American Society of Limnology and Oceanography, Inc.* **49** 1182-1190.
- Suresh B, Manjappa S and Puttaiah ET (2009).** The content of zooplankton of the Tungabhadra river, near Hrihar, Karnataka and the saprobiological analysis of water quality. *Journal of Ecology and Natural Environment*, **1** (9) 196-200.

Tendalkar S and Pai IK (2001). Statistical approaches for computing diversity of zooplankton in the Andaman Sea. *Tropical Ecology*, **42** (2) 243-250.

Verma SR, Tyagi AK and Dalela RC (1978). Pollution studies with reference to the biological indices. *Proceeding of Indian Academic of Science*, **87** (B) 123-131.

Wetzel RG (2001). Limnology, Lakes and Reservoir Ecosystem, 3rd Edition, (Academic Press, California, U. S. A.) 1006.

Walting K, Battom G, pambroke A and Mourer D (1979). Seasonal variations in Delaware bay Phytoplankton community structure. *Marine Biology*, **53** 207-215.

Copyright: © 2022 by the Authors, published by Centre for Info Bio Technology. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC) license [<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>], which permit unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, for non-commercial purpose, provided the original work is properly cited.

RESEARCH PAPER IN ZOOLOGY

Abstract:

Probably the most profound trouble ever confronted with the aid of human social, political, and financial tactics is weather exchange. Our weather is shifting and this will impact all sectors of the planet. In both industrialized and rising nations economy. To plan for the results of climate change, confusion about the destiny need not be an impediment. Some components of the environment are higher understood than others; however both are challenge to positive uncertainties. This thematic paper examines the modern and destiny global situation of water, climate trade and water scarcity in phrases its causes and their impacts on surroundings, meals protection and natural sources of water.

Keywords: Climate Change, water Crisis.

Introduction:

Water is maximum critical issue of existence however; water satisfactory is continuously declining because of accelerated anti-environmental human activities and certain natural approaches and poses a top notch chance to all forms of life, such as human beings. The fundamental motive of the unfold of many epidemics and some extreme diseases along with cholera, tuberculosis, typhoid, diarrhea and many others is contaminated water. Water is the idea of existence and livelihoods and is critical to sustainable development. Despite this, water is turning into a urgent societal and geopolitical trouble – in some areas, it's miles already of National issue Since the Nineteen Fifties, international call for water has tripled, but sparkling water reserves have fallen through 1/2 a thousand million. People live in international locations which can be water-stressed or water-scarce, and via that wide variety will rise to 3 billion in 2025 due to an increase in a population. The most important client of water is irrigated agriculture, about 80 percentages of worldwide water consumption bills for it. (Munir and Qureshi, 2010)

'Climate Change', the maximum uttered environmental time period of gift time has been used to refer to the change in modern-day climate delivered predominantly with the aid of man or women. It is perhaps one of the most serious environmental troubles that these days' international population facing [Moser, S.C. And Dilling, L. (2004), Lorenzoni, *et al.* (2007) and Grover, H (2010)] though the difficulty isn't new [Vlassopoulos, C.A (2012)]. Ever because it emerged within the early nineteenth century, upto past due 20th century the difficulty turned into a subject mentioned solely inside the medical society [Vlassopoulos, C.A (2012) and Seacrest, *et al.* (2000)]. In the mid-to-late 1980s it first emerged on the public agenda [Seacrest, *et al.* (2000) and Moser, S.C (2010)]. Since then, in one hand, it has been manifested by means of the believers that result of human activities on international weather has reached to an alarming country and posing important threats to bodily, socio-financial structures. On the opposite hand, the sceptics have presented fairly enough proof to disqualify the anthropogenic trait of Climate Change. Again, the Climate Change advocates amongst them have debated over the correct strategies of addressing the eminent problem. Thus with growing public involvement in the Climate Change discourse and ensuing consciousness concerning the capacity risks and uncertainties attached to the difficulty, it's been debated and problematized from numerous standpoints, Muhammad Ishaq-ur Rahman (2013).

Methodology:

The take a look at is on Indian weather alternate research. This examine analyzed the consequences of research courses on weather alternate. The paper approached to acquire the targets and aim through evaluate and careful session of applicable journal papers, periodicals, books, international coverage regimes, websites and papers of different businesses. However, there's a large group of Climate Change sceptics who deny the anthropogenic Climate Change, this essay didn't contain that flow of this discourse rather focuses on the movement boosted by way of the Climate Change

believers. This is due to the author's contention that the attitude led via the believers make the difficulty survive and progress hence it's rational to speak about approximately this most effective. Muhammad Ishaq-ur Rahman (2013).

Review of Literature:

Literature evaluation offers a new way to clear up the chosen hassle. This is a précis of the thing's evaluation for the chosen topic, Alex P and Kishore Kumar S (2019). The following literature was reviewed to acquire a concept for the examine. Sangam, Shivappa and Savitha (2019) represented a methodological technique focused on weather alternate and global warming studies as a Scientometric approach. The statistics acquired from Web of Science throughout 2001-2016. They analyzed the various goals of the take a look at, together with book increase, pattern of authors, participating index, diploma of collaborations, prominent authors. Publications improved every year. Single writer contribution reduced and collaborative take a look at extended. Kumar and Alex (2019) analyzed to perceive the research output on marine biology guides period of 1999-2017. They studied the distribution of publications become based totally on the year of publication, us of a language and file type. Relative growth rate of the guides and doubling time turned into calculated. Issac Newton and Gomathi (2018) focused on scientometric analysis of worldwide warming during 2008-2010. Scientometric strategies are nonetheless used to determine person clinical indicators, promoting medical outcomes, deciding on library journals, and even figuring out the capacity of a designated field. Recognition for the adaptation of scientometric analysis in unique disciplines three will increase the ever present boom of literature on scientometrics and associated fields. Research statistics turned into received from Web of Science. The effects of research on global warming have been analyzed thru Bibliographic details of this observe, along with copyright, language, report type were analyzed with bibx software program device. Haunschild *et al.* (2016) has studied climate trade studies guides, it aims to show relevant literature in terms of bibliometrics and offers a number of quantitative facts. An boom inside the general extent of production of a e-book, output of some most important sub-regions contributing to journals and international locations and their quotation are studied. Ali, Hydar and Adithyakumari (2015) analyzed the outcomes of studies in the subject of biodiversity carried out from period from 2003 to 2012, with various parameters, consisting of quotation effect, international collaboration, challenge discipline contributions, productivity of leading Indian establishments and most efficient authors. The Web of Science database has been used to acquire records for ten years. Lukwale, Sophia and Sife, Alfred (2017) assessed research developments on climate trade literature in Tanzania among 2006 and 2016. The examine analyzed the increase, collaboration among authors and distribution of situation categories on climate change. They analyzed recognized citations to e-book traits, and analyzed the overall performance of character researchers. The findings shows that there have been 319 scholarly publications in the course of the beyond 10-years, offers a mean of approximately 32 publications in step with year. Saravanan *et al.* (2014) analyzed

climate change research in 5 medical networks in growing countries, particularly Argentina, Brazil, China, India and Mexico. The take a look at turned into a comparative look at of annual boom, file sorts, the most prolific authors, relevant magazine, language and institutional smart distributions. Venkatesan *et al.* (2013) analyzed the climate alternate research the use of Web of Science database between 1999 and 2012, there have been 94,756 statistics published international. The publications have been based totally on 12 months-smart growth, united states, language and form of file. Relative boom charges of guides and doubling times were analyzed. The agencies and funding groups had been four additionally studied. The outcomes display that there was a developing trend in the world of research, and maximum studies has centered on environmental science, ecology and geology. Nabout, Joao *et al.* (2012) performed a scientometric analysis of the global climate trade (GCC) literature to become aware of the patterns, traits and biases on this research field. The analysis was based totally on papers published in all durations to be had in Thomson ISI database. For every report, the guide year, publication journal, geographic scope, technique used, environment, surroundings, seawater, taxonomic corporations or geophysical variables, and keywords have been defined. Jinfeng Li *et al.* (2011) evaluated the global scientific results of weather alternate research for the past 18 years. They characterised the research methods and research tendencies. The records are taken from the Science Citation Index, which become prolonged from 1992 to 2009. Articles on climate exchange were analyzed in line with country, agency, name, and phrase distribution. According to their examine inside the twenty first century on climate alternate, "version", "tracking", and "far flung sensing" will stay modern-day research techniques. A new approach phylogeography is in all likelihood to be applicable inside the near future. Stanhill, Gerald (2001) analyzed the increase of weather trade technological know-how as a scientometric have a look at. The annual summaries of scientific guides on weather alternate, posted within the Bulletin of the American Meteorological Society had been a trademark of its growth. A developing quantity of problem headings covering have many aspects of climate exchange. Alex, P and Preedip Balaji (2010) analyzed effects of climate trade research in India over the five years 2005-2009 based totally on the ISI Science Citation Index. The studies emphasis the increase within the subject of weather trade for 5 years. There are 25,081 courses worldwide; of those the Indian subcontinent has published 391 articles in extra than one zero one journals. The motive of this text is restricted to the study of the boom of Indian Publications for 5 years.

Climate change and its impact on water shortage:

It is true that water is plentiful, masking 70 percent of the earth, however best 2.5 percentage of all is drinkable water it's now not just the population that places water components under pressure. Often, irrelevant utilization is obvious: In the 20th century, the worldwide population tripled, but water use expanded through the 6-fold. Water demand is projected to upward thrust by four hundred percentage from now to 2050. Manufacturing and household use with the aid of a hundred thirty%. Various water conceptualizations will have caused warfare. The view of water as a human proper and a collective public and environmental proper is regularly hostile via the view of water as a product to be priced for you to ensure that it's far used competently and sustainably. It will involve not best states, however provinces and groups.

Increase water scarcity because of modifications in precipitation patterns and intensity. In specific, the subtropics and the mid-latitudes, where maximum of the world's poorest human beings stay. Populations are predicted to emerge as extensively drier decrease the garage ability of herbal water from the melting of glacier/snowcap, and eventually lowering lengthy-time period availability of water (Goddard *et al.* 2014, Ilan Kelman *et al.*, 2015, Andrea, 2016 and Lepane *et al.*, 2015)

The capability and reliability of the water deliver gadget are impaired with the aid of storms, intense climate and the boom in sea level.

Many modern-day water remedy plants and distribution structures have not been designed to resist the projected upward push in sea level and the boom in excessive weather due to climate alternate. A global scientific consensus exists that international weather trade is already taking vicinity. This is the Indicated by using the warming of our atmosphere and seas, followed by growing sea ranges and shifts in the worldwide styles of weather. The Climate Change Committee states that there is a excessive degree of agree with that increases in greenhouse gasoline concentrations, specially because of human emissions, have led too much of the warming since the mid-20th century has been determined.

Effects of Climate Change on Natural Resources:

Environmental conditions for people and animals are threatened via climate change. Climate alternate impacts natural world populations each at once and circuitously, because of changing environmental elements. The ecosystem of the Planet consists of variations in a complex structure of which numerous different components communicate with the surroundings. Oceans, sea ice, and land and their traits are the alternative factors of this weather device. Water is a key element of climate environment, and in many Forms: snow cowl, land ice (glaciers protected) Antarctica and Greenland's massive ice sheets), rivers, lakes, and surface and subsurface aquatic water many of the foregoing activities produce consequences which are akin to the natural forces that are influencing the environment. Changes within the use of land through operations like Deforestation, development of cities, storage, the usage of water and the use of resources are all recognized to be important issues domestically. Adding any other layer of climate change of complexity. By 2050, the global human population will surpass a report nine billion people. (Hosseinizadeh *et al.* 2015, Riffat *et al.* 2016, Peiyun Shi *et al.*, 2016 and Paola Viganò 2012).

Conclusion:

Climate change cannot necessarily be predicted, by only the usage of numbers and findings. They are too hard or move way past situations that has ever existed before. Debate on worldwide shortages of water and meals security has escalated and, nowadays, dependable forecasts of capacity call for for water and meals are elusive. The evaluation showed that growing call for meals and water might increase population and earnings boom. Irrigation might be the first quarter to lose water as opposition for water increases via non-agricultural use and water shortage intensifies. Increasing water shortage can have effects for food safety, starvation, poverty, and the health and services of the surroundings. In phrases of the climate, weather sequences, and extremes that would arise, there's a great need if you want to higher translate what climate changes might also mean, in order that these can in flip be translated into affects on unique sectors of society and human activity.

References

1. Munir A. Hanjra ,M. Ejaz Qureshi. (2010) Global water crisis and future food security in an era of climate change Food Policy. 35 365-377
2. Goddard *et al.* (2014) Earth Perspectives , 1:10
3. Towards Sustainable Flood Risk Management Int. J. Disaster Risk Sci. 2010, 1 (1): 33-43
4. IlanKelman *et al.* (2015) Climate Change's Role in Disaster Risk Reduction's Future: Beyond Vulnerability and Resilience Int J Disaster Risk Sci 6:21-27
5. Andrea Ferraz Young (2016) Adaptation actions for integrated climate risk management into urban planning: a new framework from urban typologies to build resilience capacity in Santos (SP) Young City TerritArchit 3:12
6. Lepane *et al.* (2015) Impact of seasonal climate change on optical and molecular properties of river water dissolved organic matter by HPLC-SEC and UV-vis spectroscopy Chemical and Biological Technologies in Agriculture 2:14

7. Hosseinizadeh *et al.* (2015) Impact of climate change on the severity, duration, and frequency of drought in a semi-arid agricultural basin *Geoenvironmental Disasters*, 2:23
8. Riffat *et al.* (2016) *Future Cities and Environment* 2:1
9. Peijun Shi *et al.* (2016) World Regionalization of Climate Change (1961–2010) *Int J Disaster Risk Sci* 7:216–226
10. Paola Viganò (2012) Extreme Cities and Bad Places. *Int. J. Disaster Risk Sci.*, 3 (1): 3–10
11. Moser, S.C. and Dilling, L (2004) : Making Climate Hot: Communicating the urgency and challenge of Climate Change. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* 46(10), 32-46, <http://dx.doi.org/10.1080/00139150409605820>,
12. Lorenzoni, I; Nicholson-Cole, S. and Whitmarsh, L (2007) : Barriers perceived to engaging with Climate Change among the UK public and their policy implications. *Global Environmental Change* 17(3-4), 445-459, <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2007.01.004>,
13. Grover, H (2010) : Local response to global Climate Change : The role of local development plans in Climate Change management. Texas A&M University, ProQuest Dissertations and Theses, <http://repository.tamu.edu/bitstream/handle/1969.1/ETD-TAMU-2010-08-8461/GROVERDISSERTATION.pdf?sequence=3>,
14. Vlassopoulos, C.A (2012) : Competing definition of Climate Change and the post-Kyoto negotiations. *International Journal of Climate Change Strategies and Management* 4(1), 104-118, <http://dx.doi.org/10.1108/17568691211290245>,
15. Seacrest, S.; Kuzelka, R. and Leonard, R (2000): Global Climate Change and Public Perception: The Challenge of Translation. *Journal of the American Water Resources Association* 36(2), 253-263, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1752-1688.2000.tb04265.x>,
16. Moser, S.C (2010): Communicating Climate Change : history, challenges, process and future directions. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* 1(1), 31-53, <http://dx.doi.org/10.1002/wcc.11>,
17. Muhammad Ishaq-ur Rahman (2013) : Climate Change: A Theoretical Review, Interdisciplinary Description of Complex Systems 11(1), 1-13,
18. Alex, P., & Preedip Balaji, B. (2010) "Mapping climate change research in India: A bibliometric approach". 2010. In 6th International Conference on Webometrics, Informetrics, Scientometrics, Mysore (India).
19. Ali, Hydar., & Adithyakumari, H. (2015). "Biodiversity: A Scientometric Analysis of Publications Output from India during 2003-2012". *Journal of Advancements in Library Sciences*, 2, 41-47p.
20. Haunschild, R., Bornmann, L., & Marx, W. (2016) "Climate Change Research in View of Bibliometric". *PLoS ONE*, 11(7): e0160393. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0160393>.
21. Issac Newton, A., & Gomathi, P. (2018). "Research output on Global Warming during the year of 2008-2010: A Scientometric Analysis". *Int J Recent Sci Res*, 9(1), 23014-23018. DOI: <http://dx.doi.org/10.24327/ijrst.2018.0901.1381>.
22. Jinfeng Li, Ming-Huang Wang., & Yuh-Shan Ho. (2011) "Trends in research on global climate change: A Science Citation Index Expanded-based analysis". *Global and Planetary Change*, 77(1-2), 13-20. <https://doi.org/10.1016/j.gloplacha.2011.02.005>.
23. Kumar, S. K., & Alex, P. (2019, 7-8 feb). "Output of
24. Marine Biology Research Publication on Science Citation Index Database from 1999-2017- A Scientometric Analysis". International Research Conference of Uva Wellassa University, Srilanka
25. Lukwale, Sophia., & Sife, Alfred. (2017). "Climate change research trends in Tanzania: A bibliometric analysis". *International Journal of Biodiversity and Conservation*, 9, 224-231.
26. Nabout, Joao., et al. (2012). "Trends and Biases in Global Climate Change Literature". *Natureza Conservação*, 10, 45-51. 10.4322/natcon.2012.008.
27. Saravanan, G., Rajan, V.R., Prasad, S., & Muthusankar. (2014). "Climate change research (1991- 2012): Comparative Scientometric study of Argentina, Brazil, China, India and Mexico". *Library Philosophy and Practice* 1134.
28. Sangam, Shivappa., & Savitha, K S. (2019). "Climate change and global warming: A scientometric study". *COLLNET Journal of Scientometrics and Information Management*, 13. 10.1080/09737766.2019.1598001.
29. Stanhill, Gerald. (2001). "The Growth of Climate Change Science: A Scientometric Study". *Climatic Change*, 48, 515-524. 10.1023/A:1010721600896.
30. Venkatesan, M., Gopalakrishnan, S., & Gnanasekaran, D. (2013). "Growth of literature on climate change research: A scientometric study". *Journal of Advances in Library and Information Science*, 2(4), 236-242.
31. Alex P and Kishore Kumar S (2019). Climate Change Research literature in India: A Scientometric Analysis during 1991 – 2018 *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 3637, (1-17). <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/3637>.

EFFECTS OF HEAVY METAL ON PROTEIN STATUS OF FRESHWATER BIVALVES MOLLUSKS *Lamellidens marginalis* DURING SUMMER SEASON

T. S. Pathan & Shaikh Yasmeen*

Department of Zoology, Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur-Kasar
Dist. Beed (M.S.), India

*Department of Zoology, Dr. Rafiq Zakaria College for Women, Aurangabad (M.S.), India

shaikhyasmeen7862@gmail.com

RESEARCH PAPER IN ZOOLOGY

Abstract:

The present study was conducted to determine alterations in protein contents after 96hrs acute toxicity of cadmium in different body parts viz. mantle, gill, gonad, hepatopancreas, siphon, foot, anterior adductor muscle and posterior adductor muscle of freshwater bivalve in *Lamellidens marginalis* in summer season in respective groups i.e. control Lc0 and Lc50 groups. In control group the content was high from foot (13.313 ± 0.054). In Lc0 group when compared to control group the content was high from posterior adductor muscles ($11.025\% \pm 0.092$). In Lc50 group content was high from gill ($11.175\% \pm 0.054$) when it was compared to control group.

Keywords: Protein, heavy metals, *L. marginalis*, acute toxicity, summer season.

Introduction:

Biochemical changes in the animals exposed to different metals are likely to be amongst the first expressions of excess metal accumulation and perhaps the most sensitive indicators of stress and are useful in shaping the mechanism of toxicity and severity of a variety of xenobiotics. Proteins are most abundant intracellular macro-molecules and constitute over half the dry weight of most organisms. They occupy a central position in the architecture and functioning of living matter. They are intimately connected with all phases of chemical and Physical activity that constitutes the life of the cell. Therefore they are, essential to cell structure and cell function. The trace metals are known to be non-biodegradable and highly toxic to most organisms (Kaoud and Dahshan, 2010). Some metals are ubiquitous and important biochemical constituent of the earth's crust and trace amounts can be released into aquatic environments through the processes of weathering and erosion (Batty et al., 2010). Small doses of metals are essential for almost all living organisms as it has a major role in numerous biochemical and physiological processes acting as a co-factor of proteins; metabolism of proteins, nucleic acids, carbohydrates and lipids (Rosabal et al., 2012). The studies on biochemical response of a bivalve to stressors have led to the better understanding as to how bivalve cope with the stressor at the biochemical level (Suryawanshi and Deshpande, 2016). The inorganic constituents of water have effect on the diversity of the bivalves, the texture of the sediment and the quantity of organic matter seemed to have played a role in their distribution and bivalves are able to survive even in the presence of sandy soil and lesser organic matter Shafakatullah Nannu et al., (2014). The effects of chronic exposure of color pigments which is using in paintings on changes in the biochemical constituents like protein, glycogen and lactic acid, in different body parts of fresh water mussels *L. marginalis* (Phadnis et al., 2013). Exposure to environmental stressors can induce oxidative stress in cells and result in a decrease in reducing potential and metabolic transformation to reactive intermediates (Simmons et al., 2011). Benthic biota can acquire metals through ingestion of sediment particles, food and directly from pore water and overlying water (Griscom and Fisher, 2004). The biochemical assay provides both qualitative and quantitative changes of tissue level in the bivalve. The aspect of energy metabolism and reproduction has been reported for a number of species of bivalves due to their commercial importance and edibility values. In this regards many researchers devoted to study on the biochemical composition of bivalve molluscs (Kapil Manoj and Ragothaman, 1999, Shaikh, 2011, Kamble et al., 2019, Suryawanshi and Kamble 2020). The aim of our study to focus on understanding how bivalves *Parreysia corrugata* and *Indonaea caeruleus* from Manjra dam metabolizes and are affected by the wide range of concentration of different heavy metals like zinc, copper, cadmium and mercury in aquatic environment.

Materials And Methods:

The freshwater bivalves *Lamellidens marginalis* (90 – 100mm in shell length) were collected from Kutiaq Lake, Daultabad near Aurangabad (Maharashtra State) India. After bringing to the laboratory, the fouling biomass and mud on shell valves were removed without disturbing the siphonal regions. The equal sized animals were grouped and kept in sufficient quantity of water (animal / litre) in aquaria with aeration for 24 hours to adjust the animals to laboratory conditions with renewal of water at interval of 12 to 13 hours. No food was given during this time and during experiments. After 24 hours animals of equal size (90 – 100mm shell length) were grouped in 10 and exposed to different test concentrations of cadmium. The stock solution of cadmium was prepared dissolving appropriate quantity of cadmium chloride ($CdCl_2 \cdot 2 \cdot H_2O$ AR Grade CDH Bombay, India) in double distilled water. The pH of the water is brought in between 6.9 to 7.1 by adding 1N HCl (due to the content insolubility of cadmium in reservoir water having pH 7.6 to 8.1). Appropriate test concentrations were then prepared and animals were exposed. The experiments were conducted in natural day-night rhythm. After 96 hrs acute toxicity tests the biochemical constituent like ascorbic acid (Roe, et al. 1967) from different body parts viz. mantle, gill, gonad, hepatopancreas, siphon, foot, anterior adductor muscle and posterior adductor muscle was estimated from control Lc0 and Lc50 groups. The values of each estimate for different tissues were subjected to statistical analysis using replicate of multiple variance followed by students Neulman-Keule multirange tests for comparison mean.

Results And Discussion:

In control group protein content showed increased foot (13.31 ± 0.054) followed by hepatopancreas (12.02 ± 0.624), gill (8.973 ± 0.054), gonad (8.465 ± 0.198), posterior adductor muscle (7.275 ± 0.141), anterior adductor muscle (7.388 ± 0.053), mantle (6.713 ± 0.054) and siphon (6.599 ± 0.054) showed almost equal amount of content. In Lc0 group the content highest showed from posterior adductor muscle (11.025 ± 0.092) followed by gonad (10.125 ± 0.092), hepatopancreas (9.449 ± 0.092), foot (8.775 ± 0.559), siphon (8.175 ± 0.454), anterior adductor muscle (7.088 ± 0.092), gill (6.534 ± 0.102) and mantle (4.913 ± 0.054). In Lc50 group increased value from gill (11.175 ± 0.054) followed by mantle (9.897 ± 0.093), siphon (9.438 ± 0.078), foot (9.188 ± 0.054), hepatopancreas (8.973 ± 0.054), anterior adductor muscle (7.951 ± 0.054), gonad (7.763 ± 0.801) and posterior adductor muscle (6.413 ± 0.092). When compared to control group Lc0 group showed increased in values from posterior adductor muscle ($49.23\% P < 0.01$) followed by siphon ($23.88\% P < 0.01$) and gonad ($19.62\% P < 0.01$) decreased significantly from foot ($34.09\% P < 0.01$) followed by gonad ($27.10\% P < 0.01$), mantle ($26.28\% P < 0.01$), hepatopancreas ($21.45\% P < 0.01$) and anterior adductor muscle (2.58% non significant). In Lc50 group when compared to control group increased value from

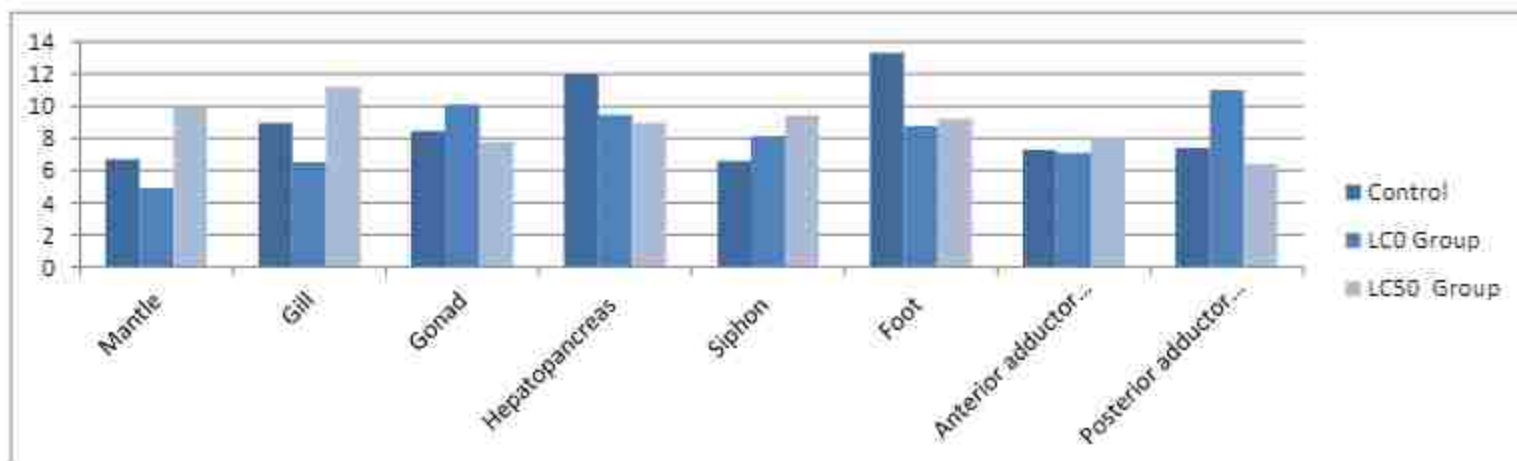
mantle (47.44% $P < 0.01$) followed by siphon (43.0% $P < 0.01$), gill (26.42% $P < 0.01$) and anterior adductor muscle (9.29% non significant) and decreased significantly from foot (30.99 % $P < 0.01$) followed by hepatopancreas (25.18 % $P < 0.01$), posterior adductor muscle (13.20 % $P < 0.01$) and gonad (8.30 % non significant). On the other hand compared to LC0, LC50 showed the highest values from mantle (101.4

% $P < 0.01$) followed by gill (71.03 % $P < 0.01$), siphon (15.45 % $P < 0.01$), anterior adductor muscle (12.18 % non significant) respectively and decreased value from posterior adductor muscle (41.84 % $P < 0.01$), followed by gonad (23.35 % $P < 0.01$) and hepatopancreas (5.16 % non significant).

Table: Changes in the protein content from different body parts of *Lamellidens marginalis* after exposure of acute toxicity tests of cadmium chloride in summer season.

Biochemical constituents	Control	LC0	LC50
Mantle	6.713±0.054	4.913±0.054 (26.82%)***	9.897±0.093 (47.44%)*** (101.4%) ⁰⁰⁰
Gill	8.963±0.054	6.534 ±0.10 (27.10%)***	11.175±0.054 (24.62%)*** (71.03%) ⁰⁰⁰
Gonad	8.465±0.198	10.125±0.092 (19.62)***	7.763±0.0801 (8.30%) (23.35%) ⁰⁰
Hepatopancreas	12.029±0.624	9.449±0.092 (21.45%)**	8.963±0.054 (25.18%) (5.16%) ⁰⁰
Siphon	6.599±0.054	8.175±0.454 (23.88%)***	9.438±0.078 (43.0%)*** (15.45%) ⁰⁰
Foot	13.313±0.054	8.775±0.559 (34.09%)***	9.188±0.054 (30.99%)*** (4.70%)
Anterior adductor muscles	7.275±0.141	7.0881±0.092 (2.58)	7.951±0.054 (9.29) (12.18)
Posterior adductor muscles	7.388±0.053	11.025±0.092 (49.23%)***	6.413±0.092 (13.20%)*** (41.84%) ⁰⁰⁰

(Bracket values shows percentage difference) (*, ⁰ $P < 0.05$, **, ⁰⁰ $P < 0.01$, ***, ⁰⁰⁰ $P < 0.001$; *-compared to control group, 0-compared to LC0 group)

Figure: showing the Changes in the protein content from different body parts of *Lamellidens marginalis* after exposure of acute toxicity tests of cadmium chloride in summer season.

Qualitative study of changes in most important biochemical components of organisms is valuable to identify different toxicants and protective mechanism of the body against toxic property of heavy metal pollution. Seasonal changes in protein content may be of great importance in relation to energy metabolism necessary for growth and reproduction (Loderos *et al.*, 2001). Thus, food availability may be the important source of nutrients required for the gonadal repining process. Seasonal variation in temperature and availability of food appear to be

closely related to energy available for growth and reproduction in other bivalve species (Smaal *et al.*, 1997). The protein seems to be its only alternative resource of energy under conditions of food scarcity. However, it cannot be certain without further studies and proper investigation about the possible advantage of using protein as an energy reserve and the mechanisms of regulation. Further, the study showed upon 96 hrs exposure of metals caused some how different trend was observed, revealing different type of substrate utilization to meet the

energy demand. The Bivalve Mollusks *Lamellidens marginalis* during exposure with different heavy metals and time period showed that the protein levels in their body parts decreased continuously when increases the time period. Overall in study the cadmium metal group bivalves showed less amount of protein decreases. It is evident that decrease in the protein from in mussels in all the metal concentration probably caused metabolism restricted to lipogenesis and maintenance by utilizing protein substrate. The decrease of protein content, suggests possible utilization for metabolic purposes enhancement of proteolysis to meet the high-energy demand under metal pollution stress condition.

The fall in the protein content during pollutant exposure may be due to increase protein catabolism and decrease anabolism of protein. Mahajan and Zambare (2001) showed that after acute and chronic exposure to mercury, protein contents in different tissues of freshwater bivalve *Corbicula striatella* were found that highly depleted and maximum protein depletion was found in foot. The results obtained in the present study are supported by several investigators who reported decrease in protein of various organisms under influence of different metals. However, total protein content decreased on exposure to chromium in all the three tissues like gill followed by adductor muscle and mantle of freshwater bivalve *L. marginalis* (Satyaparameshwar *et al.*, 2006). Our present data is compatible with many studies such as (Suryawanshi *et al.*, 2014) the fall in the protein content during pollutant exposure may be due to increase protein catabolism and decrease anabolism of bivalves *L. marginalis*. Whereas, the protein decreases in organism due to largest need of energy for the metabolic process which leads to increases utilization of protein to meet energy and increase the proteolysis to reach the high energy demands under heavy metal stress in fresh water bivalves (Suryawanshi, 2017). On the other hand, upon 96 hrs exposure to metals the protein decreased in all heavy metals but the more decrease was in mercury, cadmium and copper and zinc of mussels this showed greater demand of energy over the utilization of body reserves in this organs, where in protein metabolites decreased. The increase in MT levels and concomitant decrease in the accumulation of various heavy metals (Gagnon *et al.*, 2006) and labile zinc in gonad and gill tissues might be explained by the inflammation hypothesis. When organism expose to stress tends to shift all the metabolic processes to face the toxic effects of stress and this lead to changes in biochemical and physiological mechanism in the body of organism, both duration of exposure and heavy metal concentrations important in determination of the level of biomarker response (Lehtonen *et al.*, 2003). The protein decreases in organism due to largest need of energy for the metabolic process which leads to increases utilization of protein to meet energy and increase the proteolysis to reach the high energy demands under heavy metal stress in fresh water bivalves (Patil, 2011). On the other hand in present study decrease in protein might be due to increased proteolysis activity or might be due to changes in the metabolic substrate during anaerobic condition produced in the bivalves by metal. The results obtained in the present study indicate severe disturbance in the protein metabolism of the fresh water bivalves exposed to different heavy metals. The results obtained in present study are in agreement of most of the above observations and showed decrease in the protein in the body parts of bivalves shows its prime utilization in gearing of the metabolism. Another possible explanation for the decrease in the protein might be due to diapedesis and mucoprotein which is eliminated in the form of mucus. During the experiments in laboratory it was noticed that the excessive secretion of mucus and diapedesis on the water surface might be scrubbing the body by bivalves due to metals and avoiding the water into the body hence supports this possibility. Pardeshi and Gapat, (2012) were noticed that protein contents were significantly reduced after nickel exposure in all tissues of the bivalve *L. corrianus* as compared to control group of animals. However, total protein content

decreased on exposure to various metals in different body parts of freshwater bivalve *L. marginalis* was observed (Suryawanshi *et al.*, 2016). The results obtained in present study are in agreement of most of the above observations and showed decrease in the protein in the body parts of bivalves shows its prime utilization in gearing of the metabolism.

Acknowledgement:

The authors are grateful to Principal, Capt. Dr. Maqdoom Farooqui sir, Dr. Rafiq Zakaria College for Women Aurangabad (M.S.) India for providing laboratory facilities.

References:

- Batty LC, Auladell M, Sadler J and Hallberg K (2010): The impacts of metalliferous drainage on aquatic communities in streams and rivers. *Ecological Industrial Pollution* 2010; (2): 70-100.
- Gagnon C, Gagne F, Turcotte P, Saulnier I, Blaise C, Salazar MH and Salazar S (2006): Exposure of caged bivalves to metals in a primary-treated municipal wastewater plume. *Chemosphere* 2006; (62):888-1010.
- Griscom S.B., Fisher N.S. (2004): Bioavailability of sediment-bound metals to marine bivalve molluscs: an overview. *Estuaries*. (27), 826-838.
- G. D. Suryawanshi and S. G. Kamble (2020): Changes in Protein Metabolism of Freshwater Bivalves (*L. Marginalis* and *L. Corrianus*) Due To Short Term Exposed To Heavy Metals." *Journal of Environmental Science, Toxicology and Food Technology*. 14, (9), 28-32.
- Kamble, S. G., R. D. Sonwane and G. D. Suryawanshi (2019): Biochemical variation in freshwater bivalve *Lamellidens marginalis*. *Think India Journal* (22), Special Issue-31
- Kapil Manoj and Ragothaman, G (1999): Mercury, copper and cadmium induced changes in the proteins levels in muscle tissue of an edible estuarine fish, *Bolephthalmus dussumieri* (Cuv). *J. Environ. Biol.* 20 (3), 231-234
- Kaoud H. A. and El-Dahshan A. R. (2010): Bioaccumulation and histopathological alterations of the heavy metals in *Oreochromis niloticus* fish *Nature Sci.* (8) 4-8
- Lehtonen KK and Leiniö S (2003): Effects of Exposure to Copper and Malathion on Metallothionein Levels and Acetylcholin esterase Activity of the Mussel *Mytilus edulis* and the Clam *Macoma balthica* from the Northern Baltic Sea. *Bulletin Environmental Contamination Toxicology*; (71): 489-496
- Lodeiros, C. J., Rengel, J. J., Guderley, H. E., Nuseni, O. and Himmelman, J. H. (2001): Biochemical composition and energy allocation in the tropical scallop *Lyropecten (Nodipecten) nodosus* during the months leading up to and following the development gonads. *Aquaculture*. (199), 63-72.
- Mahajan A. Y. and Zambare S. P. (2001): Ascorbate effect on copper sulphate and mercuric chloride induced alterations of protein levels in freshwater bivalve, *Corbicula striatella*. *Asian J. Microbiol. Biotech. and Env. Sci.* (3), 95-100.
- Pardeshi Anilkumar and Gapat Meenakshi (2012): Ascorbate effect on protein content during nickel intoxication the freshwater bivalve, *Lamellidens corrianus*, *Bioscience Discovery*, 3, (2), 270-274.
- Patil AG (2011): Protein changes in different tissues of freshwater bivalve, *Parreysia cylindrica* after exposure to indoxa carb. *Recent Res. Sci. Tech.* 2011; (3), 140-142.

13. **Phadnis, S. D.; Chandagade, C. A.; Jadhav, V. V. (2013):** Impact of colour pigments on biochemical parameters of bivalve, *Lamellidens corrianus*, *J. of Env. Biol.* 34, (2), 267-271.
14. **Rosabal M, Hare L, Campbell PG (2012):** Subcellular metal partitioning in larvae of the insect *Chaoborus* collected along an environmental metal exposure gradient (Cd, Cu, Ni and Zn). *Aquatic Toxicol.* 2012; (120): 67-78.
15. **Satyaparameshwar K., T. Ravinder Reddy and N. Vijaya Kumar, (2006):** Effect of chromium on protein metabolism of fresh water mussel, *Lamellidens marginalis* *J. Env. Biol.* (2), 401-403.
16. **Shafakatullah Nannu and M. Krishnamoorthy (2014):** Nutritional Quality in Freshwater Mussels, *Parreysiaspp.* of Periyar River, Kerala, India, *Res. J. Recent Sci.* (3), 267-270.
17. **Shaikh, M.J. (2011):** Seasonal variation in biochemical constituents in different body tissues of freshwater bivalve mollusk, *Lamellidens corrianus* (Lamarck) from Pravara river in Maharashtra. *The Bioscan* 6, (2), 287-288.
18. **Simmons SO, Fan C Y, Yeoman K, Wakefield J, and Ramabhadran R (2011):** NRF2 oxidative stress induced by heavy metals is cell type dependent, *Curr. Chem. Genomics;* (5): 1-12.
19. **Smaal, A. C., Vonck, A. P. M. A. and Bakker, M. (1997):** Seasonal variation in physiological energetics of *Mytilus edulis* and *Cerastoderma edule* of different size classes. *J. Mar. Biol. Assoc. U. K.* (77), 817-838.
20. **Suryawanshi G. D., Kurhe A. R. and Miguel A. Rodriguez (2014):** Mercury Exposure Produce Changes in Protein Content in Different Body Parts of Oyster *Crassostrea Cattuckensis* (Newton and Smith). *J. Environ. Sci. Comp. Sci. Eng. Tech.* (1), 0065-0071.
21. **Suryawanshi GD and Deshpande PA (2016):** Changes in protein in different body parts of bivalve *L. marginalis* due to heavy metals. *Int. J. of Trends in Fisheries Research;* 5, (3): 25-29.
22. **Suryawanshi GD (2017):** Biochemical variation in different body parts of freshwater bivalve *L. marginalis*. *International Journal Trends in Biotechnology Research;* 6 (1): 25-31.

बोहल शोध मञ्जूषा Bohal Shodh Manjusha

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED, REFEREED,
MULTIDISCIPLINARY & MULTIPLE LANGUAGES RESEARCH JOURNAL

Publisher : Gagan Ram Educational & Social Welfare Society (Regd.)

Ref. No. BSM/June/2022/1-52

Dated : 30-06-2022

Publication Certificate*

This publication certificate has been issued to

प्रा. वाघमारे के.एच.

for publication of research paper titled

कबीर के काव्य में प्रगतिशील चेतना

Published in Bohal Shodh Manjusha ISSN : 2395-7115

Impact Factor 5.642, Issue-15, Vol. 6(1),
June 2022, साहित्य में दलित विमर्श विशेषांक

Secretary/Editor

Dr. Naresh Sihag, Advocate

M.A., LL.B. (Hon'rs), M.A. (JMC), M.Lib.& Information Science,
M.Phil. Ph.D., Diploma Panchayati Raj (Silver Medallist),
Doctor of Letters (Honoris Causa) Nepal

*This Certificate is only Valid with the Presentation of Research Paper/Topic.

202, Old Housing Board, Bhiwani, Haryana-127021

8708822674

9466532152

www.bohalsm.blogspot.com, www.bohalshodhmanjusha.com

grsbohal@gmail.com

देवानां भद्रा सुमतिर्नज्यताम् ॥ क्र० १/८६/२

Impact Factor
5.642

ISSN : 2395-7115

June 2022

Issue 15, Vol. 6(10)

Bahal Shodh Manjusha

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED, REFEREED MULTIDISCIPLINARY
& MULTIPLE LANGUAGES RESEARCH JOURNAL

UGC Valid Journal (The Gazette of India Extraordinary Part III, Section 4, Dated July 18, 2018)

साहित्य में दलित विमर्श

विशेषांक सम्पादक :

डॉ. पायल लिलहारे

सम्पादक :

डॉ. नरेश सिहाग, एडवोकेट

Publisher :

Gagan Ram Educational & Social Welfare Society (Regd.)

202, Old Housing Board, Bhiwani, Haryana-127021

28. सूरज पाल जी के कहानियाँ में दलित चेतना	यशोदा कुमारी, डॉ. राजकुमार एस. नायक	153-156
29. हिन्दी साहित्य में दलित चेतना	धर्मेश कुमार पाटनवार, जगदीश पाटनवार	157-160
30. ओमप्रकाश वाल्मीकि के रचना संसार	Dr. Rajesh Kumar.R	161-163
31. दलित वर्ग- हार्डिए का समाज	डॉ. गीता शर्मा	164-167
32. दलित साहित्य एवं अश्वेडकरवादी विचार	डॉ. राम भट्टे	167-173
33. दलित राजनीति के ऐतिहासिक अव्युत्त मान्यवर साह्य कांडीराम : जीवन और संघर्ष	डॉ. अतर सिंह चाटव	174-178
34. दलित साहित्य दलित दूरशा का दस्तावेज	डॉ. कृपा दाबी कलपललीवर	179-182
35. ओमप्रकाश वाल्मीकि जी के व्यक्तित्व और कृतित्व	एन.बी.एन.टी.गणपति राव	183-190
36. दलित आत्मकथाओं में स्त्री	प्रसेन जीत सागर	191-197
37. प्रेमचंद के कथा साहित्य में दलित विमर्श	राजदेव	198-203
38. आधुनिक हिन्दी साहित्य में दलितों पर लिखे गए काव्य में संवेदनात्मक सहायुभूति	डॉ० गोपाल राम	204-213
39. ओमप्रकाश वाल्मीकि जी की कथानी संग्रह "सलाम" में दलित स्वर	एन.बी.एन.टी. गणपति राव	214-219
40. राजगी तिलक की कविताओं में दलित संवेदना	डॉ. लीडिया कुमरे, डॉ. दिनेश कुमार शर्मा	220-227
41. ओमप्रकाश वाल्मीकि की कविताएं	डॉ. के. एल. टंडेकर	228-235
42. वी. आर. अश्वेडकर और भारतीय लोकसंज्ञ : एक विश्लेषण	डॉ. दिनेश कुमार शर्मा	236-244
43. दलित स्त्री चेतना के विविध रूप	डॉ. ज्योत्सना श्री जावकर, डॉ. दिनेश कुमार शर्मा	245-249
44. कबीर के काव्य में प्रगतिशील चेतना	डॉ. रीतु भटनागर	250-255
45. समकालीन अदिमता मूलक विमर्श- दलित विमर्श	डा. वाघमारे के.एच.	256-261
46. माताप्रसाद की कविता "एकलव्य" में विव्रित दलित जीवन	आशा टांडे	262-264
47. प्रेमचंद के कथा साहित्य में दलित विमर्श	Vijayasree V S	265-276
48. हिन्दी साहित्य के उपन्यासों और कहानियों में दलित चेतना	डॉ० सुरभि कविता	277-281
49. भारतीय सिनेमा में अश्वेडकर की भूमिका	डॉ. सुरेश कड़वासर	282-289
50. सुशीला टाकशीरे का साहित्य	डॉ. विनायक खरटमल, नसीमा गुलाम रजूल तंबोळी	290-293
51. पहाड़ी अंचल के कथाकार एस. आर हजोत : "हिंडीय उपन्यास के विशेष संदर्भ में"	रोशिनी एस.	294-296
52. हिन्दी दलित पत्रकारिता	डॉ. जगदीश चन्द्र जोशी	297-299
53. "अपनी जमीं अपना आसमान" आत्मकथा में विविध विमर्श	डॉ. बलवंत धी.एस.	300-303

कबीर के काव्य में प्रगतिशील चेतना

प्रा. वाघमारे के.एच.

हिंदी विभाग, कालिका देवी कला, गणित्य एवं विज्ञान
महाविद्यालय शिरूर (का.) तह. शिरूर (कासार) जि. बीड-433249

प्रस्तावना :-

कबीरदास के साहित्य की महानतम परंपराओं में से एक प्रगतिशीलता है। जिसका सामान्य अर्थ है— गति, प्रवाह, अथवा आगे बढ़ने की सूचना। इतिहास इसका प्रमाण है कि इस शब्द में आद्यन्त गति रही है। यह प्रगतिशील चेतना अनंत गतिरोधों के बावजूद आज भी किसी न किसी अंश में साहित्य की हर विधा में विद्यमान है, वास्तविकता जो काल प्रवाह से घबराकर निष्क्रिय हो जाता है, संकटों से जूझने के लिए तैयार नहीं रहता है, वह काल कवलित हो जाता है। इस कारण किसी भी वस्तु, पदार्थ एवं व्यक्ति को प्रगतिशील होने के लिए निरंतर गतिशील होना आवश्यक होता है, इस दृष्टि से कबीर में यह चेतना निरंतर रूप से प्रवाहमान रही है। प्रगतिशीलता कबीर साहित्य की प्रमुख प्रमुख प्रवृत्तियों में से एक है, जिसका सामान्य अर्थ है— स्पंदनशीलता, उत्तरोत्तर उन्नति के पथ पर अग्रसर होना। उन्होंने समाज, साहित्य और धर्म सभी में प्रगतिशील विचारों का समावेश कर युग-युग से पीड़ित, प्रताड़ित जनता का उद्धार किया।

'प्रगतिशील चेतना का स्वरूप विवेचन' करते समय हमने देखा कि जैसे-जैसे इस प्रवृत्ति का विकास होता गया उसने अपने कुछ मापनदण्डों का निर्धारण किया और आगे चलकर किसी भी वस्तु, पदार्थ, व्यक्ति एवं साहित्य में प्रगतिशीलता को देखने के लिए इन मानदण्डों को आधार रूप माना गया। कबीर ने समाज, धर्म, साहित्य, अर्थनीति, पर्यावरण आदि संदर्भ में अपने प्रगतिशील विचारों का समावेश कर युग-युग से प्रताड़ित सामान्य जनता का उद्धार किया है। समाज में जीवन जीते समय समाज में व्याप्त जिन विकृत तत्त्वों पर उन्होंने प्रहार किया, उनमें वर्णाश्रम, धर्म, धार्मिक अंधविश्वास, बाह्याडम्बर, पुरोहितवाद, मूर्तिपूजा, पूजाविधि, तीर्थाटन आदि थे, जो प्रगतिशील साहित्य के प्रमुख मानदण्डों में गिने जाते हैं। इसके अतिरिक्त जो पर्यावरण के विषय में सजग है, वैज्ञानिक वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोण अपनाता है, जो भूत, भविष्य और वर्तमान में समन्वय साधता है, उसे प्रगतिशील कहा जाता है, उस दृष्टि से भी कबीर प्रगतिशील साहित्य की कसौटी पर नितांत खरे उतरते हैं। कबीर के सामाजिक, धार्मिक चिन्तन की प्रासंगिकता इस बात में है कि उन्होंने भारत की शोषित, पीड़ित जनता की मुक्ति के लिए संघर्ष किया। वे स्वयं उसमें सक्रिय रहे। उन्होंने अपने काव्य के माध्यम से इसकी तीव्र प्रतिक्रिया व्यक्त करत हुए सिद्ध किया कि जो व्यक्ति खुद जनता के साथ, उसके हित के साथ, अपने युग के वर्ग संघर्ष को समन्वय करता है वही श्रेष्ठ साहित्य का सृजन करता है। कबीर ने स्वयं को जनता से जोड़ा, उसके हित के

लिए संघर्ष किया तथा युगीन समस्याओं को लेकर आवाज उठायी, विद्रोह किया। उन्होंने परम्परागत मान्यताओं में परिवर्तन की आवश्यकता पर जोर दिया। इसलिए कबीर प्रगतिशील ठहरते हैं।

मानवता विचारक दृष्टिकोण :-

कबीरदास के साहित्य की सबसे बड़ी विशेष प्रवृत्ति 'मानवता' है। इसमें संदेह नहीं कि यह मानवतावादी विचार दृष्टिकोण जिसका प्रचार कबीरदास समय-समय पर करते हैं, एक बड़े भारी कल्याणकारी वातावरण के प्रचार में अत्याधिक सहायक हुआ है। तत्कालीन समय में इस विचारधारा ने एक ऐसे वातावरण की सृष्टि की जहाँ मानव इन्द्रियों की मानव के प्रति सहानुभूति का स्रोत प्ररफुटित हो उठा और एक-दूसरे को समझने में सहायता पहुँची। डॉ. विमल मेहता का मानना है कि, "कबीरदास ने युग की परिस्थितियों को गहनता से एवं स्वतंत्रता से परखा, तथा ऊँच-नीच की अवस्था को स्वीकार करने वाली सभी परंपराओं का विरोध किया। इन परंपराओं में वेद, मन्दिर, कुरान, मस्जिद जो भी आया सभी के प्रति क्षोभ प्रकट किया। इस प्रकार उस उत्पीड़ित, शोषित, अधिकतर वंचित वातावरण में मानव मात्र के ऐक्य का उद्घोष किया।" कबीर की दृष्टि सबको स्वीकारने की दृष्टि थी। उन्हें मालूम था कि विविधता इस देश की बुनयादी बात है, कभी किसी को दुकराओं नहीं सभी ईश्वर का प्रताप है, ईश्वर की देन है यह सोचकर स्वीकार करो।

डॉ. पारस नाथ तिवारी लिखते हैं, "यहाँ पर यह समझ लेना आवश्यक है कि कबीर मानव एकता का प्रतिपादन इसलिए नहीं करते कि उसके द्वारा उन्हें किसी दूसरे उद्देश्य की पूर्ति करनी है। वे एकता का प्रतिपादन इसलिए करते हैं कि वही ठीक रास्ता है।" भारतीय धर्म एवं संस्कृति में पहले से यह उपदेश दिया गया है कि दूसरों को आत्मवत् समझना चाहिए। डॉ. जगदीश्वर प्रसाद लिखते हैं, "हमारी चिन्तन धारा सदैव इस बात पर जोर देती है कि दूसरे को आत्मवत् समझना चाहिए। दूसरे के कपटों, व्यथाओं और दुःखों को अपनी अनुभूति बनाना चाहिए। इसी उदार दृष्टिकोण पर कबीरदास का मानवतावादी चिन्तन आधारभूत है। उनकी प्रगतिशीलता का मुख्य आधार यही मानवतावादी दृष्टि है।"

इस कारण मानवता को वे सदैव ही श्रृंखलाओं से मुक्त देखना चाहते थे और भविष्य में एक स्वस्थ, आशापूर्ण दृष्टिकोण के आकांक्षी थे। यह मानवतावादी दृष्टिकोण कबीर के काव्य में सर्वत्र ओत-प्रोत दिखता है। कबीरदास की मानवता का आधारभूत या मूल सिद्धांत समस्त प्राणियों को आत्मा से भिन्न न समझना, समस्त जीवों में प्रेम भाव का समान रूप से प्रसार करना था। इस कारण वे मनुष्य-मनुष्य के बीच भेदभाव करना वास्तविकता को पूरे जोर के साथ छिपाना मानते हैं। वेद और कुरान, धर्म और संसार, पुरुष और नारी के आधार पर कल्पित भेद सर्वथा व्यर्थ मानते हैं। सब ज्योति से उत्पन्न हुए हैं, इस कारण ब्राह्मण और शूद्र ऐसा भेद करना सर्वथा गलत है। कबीरदास ने अपने मानवतावादी विचारधाराओं के आधार पर ऐसा मार्ग प्रशस्त किया जिस पर उनके बाद उत्पन्न अनेक संतों ने आरूढ़ होकर समता का उपदेश दिया। इनकी प्रेरणा से ज्ञानाश्रयी भक्त कवियों की एक शाखा चल पड़ी। जिसमें सभी जातियों के संत सम्मिलित थे।

भारतीय वर्णव्यवस्था का विरोध :-

कबीरदास ने अपने समय में ग्राम्य जीवन की सबसे बड़ी विकृति के रूप में वर्ण व्यवस्था को देखा था इस कारण सबसे तीखा प्रहार उन्होंने इसी व्यवस्था पर किया है। समाज का एक विशाल जन-समुदाय वर्ण एवं जाति के आधार पर केवल धार्मिक दृष्टि से नहीं, बरन सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक एवं सांस्कृतिक विकास

की दृष्टि से भी बंचित कर दिया गया था। यही कारण था कि तत्कालीन जाति प्रथा और वर्णाश्रम व्यवस्था पर जितनी बोट कबीर ने की थी, उतनी मध्ययुग में अन्य किसी ने भी नहीं की थी। इसलिए दलित आंदोलन और विदित साहित्य के संदर्भ में कबीर पर काफी चर्चा होती है। जाति प्रथा और छुआछूत की हीन भावना तब समाज में ऐसी फैली हुई थी कि जैसे कुल रोग की बीमारी हो। कबीरदि संतों ने इसके विरुद्ध जबरदस्त मुहिम चलाई और ऊँच-नीचता, जाति-प्रथा मिटाने का संकल्प किया।

हिन्दू समाज जिस वर्णाश्रम और षट्दर्शन पर आधारित था, उस पर कबीर ने सीधा आक्रमण किया है। योग-ज्ञान, व्रत-दान आदि की व्यर्थता को इतना स्पष्ट और निर्भीकता से इनके पहले और संगतः बाद में भी किसी ने बतल नहीं किया था। कबीर पहले पुरुष थे जिन्होंने अपनी बुद्धि और ज्ञान के आधार पर वर्णाश्रम और षट्दर्शन पर आधारित समाज की तीखे शब्दों में आलोचना की है। कबीरदास को हिन्दुओं में प्रचलित वर्ण व्यवस्था से बहुत नफरत थी, उन्होंने इस घृणास्पद व्यवस्था की अनेक पदों में आलोचना की है। कवि लिखते हैं, "सर्वगत सम्मानता के उदबोधक कबीर ने तत्कालीन समाज में प्रचलित वर्णभेद और छुआ-छूत की भावना का भी कड़ा विरोध किया था। वे मानवभाव की एकता का स्मरण करते हुए ब्राह्मण और शूद्र की एकता का नारा लगाते हैं।" कबीरदास मानवता के महान पुजारी थे, इस कारण तत्कालीन वर्णव्यवस्था ने ब्राह्मण और शूद्र में जो अंतर किया है उसे नहीं स्वीकारते। इस कारण कबीरदास ने उन समस्त शास्त्रविहित नियमों की आलोचना की है, जिनके द्वारा स्त्रिय अस्पृश्य के भाव जाग्रत होते हैं वे छूत की कल्पना को नितांत दोगी और अनुपयुक्त बताते हैं।

इस प्रकार कहा जा सकता है कि कबीरदास जाति-वैति का विरोध कर मनुष्य की श्रेष्ठता जाति के आधार पर न मानकर गुण कर्म के आधार पर मानते हैं। उन्होंने तत्कालीन परिस्थितियों में भारतीय वर्णव्यवस्था का विरोध कर मानवतावादी धर्म की आधारशिला जनता के सामने रखी, जिसमें न कोई ऊँच न कोई नीच, न कोई बड़ा है और न कोई छोटा, न कोई अमीर है और न कोई गरीब है। छूत-अछूत का भेद मनुष्य द्वारा निर्मित है और मनुष्य तक ही सीमित है सब अपने-अपने कार्य द्वारा अपना-अपना उद्धार कर सकते हैं। इस प्रकार मानवतावादी धर्म का स्वीकार कर कबीरदास ने अपने काव्य में प्रगतिशील विचारों द्वारा भारतीय वर्णव्यवस्था का विरोध कर निम्न जाति के जनसाधारणों की एकता की माँग की है, जो आज भी आवश्यक एवं योग्य मानी जाती है।

सामाजिक, धार्मिक पाखंड का विरोध :-

ऐसा माना जाता है कि व्यक्ति समाज की सबसे छोटी इकाई है। यह सामाजिक प्राणी है। प्रायः समाज अनेक व्यक्तियों के समूहों से बनता है। इसकी विभिन्न इकाइयाँ परिवार, समूह, वर्ग, सम्प्रदाय, राज्य, देश, राष्ट्र आदि हैं। समाज के भीतर व्यक्ति का सन्तुलित विकास होता है। व्यक्ति की अर्थात् मनुष्य की चेतना, उसकी बुद्धि बुद्धिमत्ता तथा शारीरिक उपलब्धियाँ भी समाज पर निर्भर रहती हैं। परिणामस्वरूप व्यक्ति के वैचारिक चिंतन का स्वरूप सामाजिक रहता है। जहाँ पर वर्ग विभक्तता होती है वहीं पर सामाजिक दृष्टिकोण में भिन्नता नजर आती है। जब ऐसा होता है तब समाज में एक ही साथ भिन्न-भिन्न मूल्य तथा दृष्टिकोण स्थापित होते रहते हैं। हम इन्हें धर्म, दर्शन, कला, साहित्य आदि क्षेत्रों में देख सकते हैं। कबीर का सामाजिक दृष्टिकोण, मूल्य व्यवस्था, नैतिक आचरण, वर्ग चेतना से अनुप्राणित था। कबीर मनुष्य को समान मर्यादा में परिपूर्ण मानने वाले पक्ष में थे। उनकी दृष्टि में जातिगत, कुलगत, आधारगत श्रेष्ठता का कोई मूल्य नहीं था। कबीर अगतिशील तात्वों का विरोध

करने वाले तथा प्रगतिशील प्रवृत्तियों को लेकर चलने वाले थे। उन्होंने समग्र जीवन भर समाज में व्याप्त सामाजिक, धार्मिक पाखंडों का विरोध कर अपने प्रगतिशील व्यक्तित्व का परिचय दिया है। कबीरदास के समय में समाज एवं धर्म दोनों क्षेत्रों में रंभ, पाखंड, विश्रुंखलता और निष्ठाचार का बोलबाला था। अपनी पैनी दृष्टि के कारण इस बाह्याडम्बरता के मूल में उन्होंने समाज के घनकारी अज्ञान को देखा था। फलस्वरूप उनके काव्य में यन्त्र-तन्त्र-सर्वत्र बाह्याडम्बरता का कड़ा निषेध, आचार-विचार एवं सांस्कृतिक जीवन पद्धतियों के प्रति विद्रोह के भाव उभरे हैं। इसी विद्रोह के भाव में कबीरदास सर्वत्र बाह्याडम्बरता की तीखी आलोचना, खुलकर विरोध और डटकर मुकाबला करते दिखाई देते हैं।

कबीर की वाणी समाज को झूठे आडम्बर से बाहर निकालने के लिए प्रकट हुई थी। वे अनुभूति मार्गी थे। शास्त्रीय आतंक ज्वालन का भांडा फोड़ कर लोकाचार के निषिद्ध जंग को छिन्न-भिन्न कर निरावरण सत्य तक पहुँचाने की उनमें सहज प्रतिभा थी। उन्होंने हिंदू समाज की सबसे बड़ी कमजोरी बाह्याडम्बर पर निर्गम आघात किया है। कबीर ने ज्ञान के सहारे अनेक प्रकार के बाह्याचारों को जैसे मूर्तिपूजा, तीर्थयात्रा, तिलक-माला आदि का खण्डन किया। वे तर्क द्वारा उन रस्मों के खोखलेपन को दिखाते हैं। उसी प्रकार उन्होंने तर्क के सहारे मनुष्य उपासना में जो अंतर्विरोध है उसे भी व्यक्त किया है। कबीरकालीन धार्मिक स्थितियों का विश्लेषण करते समय हमने देखा है कि कबीरदास के समय धर्म की स्थिति कितना दयनीय हो गई थी। लोग श्रद्धा को छोड़ किस तरह से अंधश्रद्धा को अपना रहे थे, धर्म के क्षेत्र में ब्राह्मणवाद का बोलबाला था, अपने स्वार्थयश अज्ञानी लोगों को भुलाने के लिए उन्होंने व्यर्थ के कर्मकाण्डों को, पूजा व्रत को प्रधानता दी थी। इससे धर्म के क्षेत्र में बाह्याडम्बरता ज्यादा दिखाई देती थी। ऐसी परिस्थिति में कबीरदास ने धर्म में व्याप्त इस बाह्याडम्बरता की तीखी आलोचना कर, स्वार्थी लोगों का पर्दाफाश किया था। बाह्याडम्बरता की अपेक्षा कबीरदास ने सच्ची आराधना पर अधिक जोर देकर तत्कालीन समय में अपने प्रगतिशील विचारों का परिचय दिया है।

कबीरदास ने अपने समग्र जीवन में बाह्याडम्बरता की अपेक्षा मन की पवित्रता पर अधिक बल दिया है। कबीरदास हृदय में स्थित विवेक को महत्वपूर्ण मानकर कहते हैं, यदि तुझे विवेक की प्राप्ति नहीं हो सकी तो तू सत्य-असत्य का अंतर नहीं समझ सकता, ऐसा होने पर तूरे वैष्णव मत में दीक्षित होने से कोई लाभ नहीं है। तूरे जैसे अनेक लोग छाया तिलक आदि लगाकर बाह्याचार करते हुए इस संसार में दुःख भोगते रहे हैं। इससे स्पष्ट होता है कि कबीरदास सभी दुःखों का मूल बाह्याडम्बर को मानते हैं। बाह्याडम्बर में जीने वाला व्यक्ति उनके मतानुसार कभी सुखी एवं संपन्न जीवन नहीं जी सकता है। उसके लिए आवश्यक है कि सद्-विवेक बुद्धि से सोचकर मनुष्य ने बाह्याडम्बर से दूर रहना चाहिए। वस्तुतः बाह्यावेश उस वैरागी के समान होता है, जो बाहर से तो वैरागी के समान लगता है अथवा दिखाई देता है किन्तु वह सदा पाप कर्म में प्रवृत्त रहता है।

धार्मिक अंधविश्वास :-

कबीरदास केवल लोगों के कहने मात्र से कोई काम करने वाले नहीं थे। उन्होंने अपना सारा जीवन ही अपने समय के अंधविश्वास के विरुद्ध लगा दिया था। श्री गुरली मनोहर प्रसाद सिंह लिखते हैं कि 'वे किसी भी सत्य को अपनी विवेक बुद्धि की करौटी पर परखने के पक्ष में थे। इसलिए उनका ज्ञान पारख ज्ञान था। वे यह नहीं मानते थे कि वेद ईश्वर रचित है, बल्कि वे तर्क करते हैं कि, ईश्वर स्वयं मनुष्य की कल्पना है, मनुष्य ने उसकी रचना की है।' इससे स्पष्ट हो जाता है कि कबीरदास ने किसी भी धार्मिक अंधपरंपराओं को आँख

मूंदकर स्वीकारा नहीं था। वे सभी बातों को अपनी अनुभूति और सत्य की करौटी पर तौलते हैं। इसलिए उनके ज्ञान को पारलौकिक ज्ञान माना जाता है। तत्कालीन समाज में ईश्वर को अतीविक्रम मानकर पूजने की अंध परंपरा प्रचलित थी कबीर ने उसे विरोध किया और माना कि ईश्वर स्वयं मनुष्य की कल्पना है। अतः मनुष्य से परे नहीं हो सकता है।

कबीरदास समस्त कर्तों, उपवासों, तीर्थों को एक साथ अस्वीकार करते हैं। इनकी संगति लगाकर और अधिकार भेद की कल्पना करके इनके लिए समस्त दुनिया के मान सम्मान की व्यवस्था करने को उन्होंने वेकार का परिश्रम समझा है। उन्होंने एक अल्ला, निरंजन के प्रति सच्ची लगन को ही अपना लक्ष्य घोषित किया है। उनकी निष्ठा एकमात्र भाग्य रहित परमात्मा में है। हिन्दू और मुसलमान दोनों में कोई भी उन्हें निकट का नहीं लगता। कबीरदास कहते हैं, 'मैं न ज्ञात रखता हूँ और न मुहर्रम में विश्वास करता हूँ। मैं तो केवल उरसका स्मरण करता हूँ, जो एकमात्र सत्य होने में अन्ततः अविशिष्ट रह जाता है। मैं न किसी देवता की पूजा करता हूँ और न मस्जिद में जाकर नमाज पढ़ता हूँ, बल्कि एकमात्र गिराकार परमात्मा को हृदय में धारण करके नमस्कार करता हूँ। न मैं हज्र मक्का जाता हूँ और न तीर्थों में जाकर किसी देवता की पूजा करता हूँ। मैंने तो एकमात्र परमात्मत्व को पहचान लिया है। अतः ना मुझे किसी अन्य देवता की अथवा ना किसी अन्य साधना की आवश्यकता है।

कबीरदास ने जिन बाह्याङ्गियों का खुलकर विरोध किया, उनमें से ही एक प्रमुख है तीर्थाटन। तत्कालीन समाज में व्याप्त बाह्याङ्गियों में तीर्थयात्रा करना एक प्रमुख विधि थी। अनेक प्रकार के पाप करके भी लोग तीर्थयात्रा में स्नान करने से सभी पापों से मुक्ति होती है ऐसा मानते हैं। किसी भी तीर्थस्थान में जाकर वहीं की प. ज. नदी में स्नान करना उस समय पूजनीय कार्य माना जाता था। प्रायः तीर्थस्थानों में यह देखा जाता कि लोग कमर भर पानी में स्नान कर मुक्ति की कामना कर लिया करते थे। वास्तव में तीर्थाटन बाह्याङ्ग्य मात्र है। जिसका न कोई मूल्य है और न कोई सार है। उन्होंने अपने प्रगतिशील विचारों द्वारा तीर्थाटन की निरर्थकता पर कड़ा प्रहार किया है कहते हैं, 'संतार के लोग अनेक तीर्थों में जाकर गहरे जल में स्नान कर के मर गए हैं, परन्तु अब तक किसी को मुक्ति नहीं मिली है। अनेक व्यक्ति अपनी जिंहा से लगातार पूरे जीवन भर राम-राम जपते रहे, परन्तु सच्ची भक्ति के अभाव में उनका कल्याण नहीं हो सका और उनका जीवन व्यर्थ ही समाप्त हो गया, वे यों ही सामान्य जनों की मीत मर गए।'

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि कबीरदास के विचार तत्कालीन परिस्थिति में भी प्रगतिशील थे। संतोष और दीनता कबीरदास के मानवतावाद के अग्नि अंग रहे हैं। इन उपदेशों ने युग-युग से पीड़ित एवं निराश जनता के हृदय में आशा का संचार किया था उनके द्वारा दिये गए उपदेश के सहारे अनेक पथ-भ्रष्ट लोगों को मार्ग दिखाई पड़ा था। अनेक लोग उनके उपदेश को सुनने के पश्चात् बाह्याङ्ग्य से मुक्त होकर दूसरों के दुःखों और कष्ट की ओर ध्यान देने लगे थे। धीरे-धीरे जनता में सत्य, अहिंसा, प्रेम, त्याग, शांति, क्षमा, दया, सहनशीलता आदि मानवतावादी गुण विकसित हो रहे थे। वहीं कबीर के मानवतावादी चिन्तन की महत्वपूर्ण उपलब्धि मानी जाती है। उन्होंने समाज में स्थित वर्णव्यवस्था को भी विरोध किया। उनके विचार में न भेदभाव था, न दिखावटी पन था, और जिसे सभी लोग अपना सकते थे। जरूरत थी केवल सच्चे भाव की, निष्ठा और लगन की। उन्होंने समाज में स्थिक अंधविश्वास को अपने प्रगतिशील विचारों द्वारा जनता के सामने उजागर किया। उन्होंने यह स्पष्ट किया कि मनुष्य ने अपने शरीर को ही तीर्थस्थल मानना चाहिए। यदि भाव एवं आचरण

शुद्ध नहीं हैं तो केवल अनेक तीर्थों में स्नान करने पर कोई फायदा नहीं है। यदि पूरा जीवन धाम कर्म करने में गया और अंतिम दिनों में काशी जाकर देहावसान किया तो मुक्ति मिलना असंभव है। निःसंदेह तत्कालीन परिस्थितियों में ये विचार प्रगतिशीलता के स्रोतक माने जाते हैं।

संदर्भ सूची :-

1. डॉ. विमल मेहता, निर्गुण कवियों के सामाजिक आदर्श, पृ. 54, आशा प्रकाशन, करौल बाग, नई दिल्ली, नौवाँ सं. 1990 ई.
2. डॉ. पारसनाथ तिवारी, कबीर बाणी सुग्रह, पृ. 67, राधा प्रकाशन, इलाहाबाद प्रथम सं. 1989 ई.
3. डॉ. जगदीश्वर प्रसाद, कबीर की प्रगतिशील चेतना, पृ. 127, नई कहानी 170, करौली बाग, इलाहाबाद, प्रथम सं. 1985 ई.
4. डॉ. मंगोरमा शर्मा, आधुनिक हिंदी कविता पर कबीर का प्रभाव, पृ. 80, राधा पब्लिकेशन, दरियागंज नई दिल्ली।
5. डॉ. मुरली मनोहर प्रसाद सिंह, इन्द्रप्रस्थ (मराठी द्विमासिक) अप्रैल-जून 2000 पृ. 115
6. डॉ. राजेश्वर प्रसाद चतुर्वेदी, कबीरदास (आलोचनात्मक ग्रंथ), पृ. 194, प्रकाशन केंद्र, सीतापुर रोड, लखनऊ।

मो.नं. 9360345194 ई-मेल-basmath2014@gmail.com

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

• Mailing Address •

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115,

Email : powerofknowledge3@gmail.com /

shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

17	इक्कीसवीं सदी के साहित्य में नारी संवेदना	डॉ. बाघमारे के. एच.	85-89
18	आत्मकथाया शोध सत्य आणि असत्य बरोबर माझी जन्मठेप एक आकलन	पा.डॉ. बीहरी रामराव धोंड	90-94
19	कृत्रिम बुद्धिमान एक आख्यान	पा.डॉ.वंशाली कंकाळे	95-100
20	अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी विश्व विशेष संदर्भ : 'आवडी'	अंनिता नामदेवराव रामयळकर	101-103
21	आचार्य दादा धर्मशिकारी यांच्या सर्वोपय विचारालून व्यक्त झालेले जीवनविषयक तात्वज्ञान	सचिन व्यंकटराव देवर्ण	104-107
22	हिंदवी स्वराज्याची स्थापना (इ.स १६४७ ते १६५९)	पा. डॉ. शिवानी लक्ष्मण नागरगांगे	108-110
23	बंकिमो की चेतना का सफरनामा : (साप्ताहिक राजनीतिक घटनाओं के संदर्भ में)	डॉ. अरुण कुमार डॉ. राजेंद्र कुमार गांडपाल	111-115
24	मध्यमगीन भारतीयील भुतात्मा संत हरळय्या : एक अभ्यास	डॉ. संतोष शंकरराव इंगोले	116-121
25	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक घालावरण व अभ्यासमनाला तूलनात्मक अभ्यास	मार्गदर्शक :- डॉ.शांभा एम.चौधरी संशोधक :- मितान नामदेव माळी	122-127

इक्कीसवीं सदी के साहित्य में नारी संवेदना

डॉ. वाघमारे के. एच.

हिंदी विभाग

कामिकारवेवी महाविद्यालय, शिखर (कामर)

प्रस्तावना :

नारी संवेदना की सशक्त अभिव्यक्ति इक्कीसवीं सदी की कविता में व्यक्त हुई है। संवेदना के अंतर्गत नारी पीडा, ससती, संवास, समस्या, शोषण, आत्मनिर्भरता तथा मुक्ति का स्वर आता है। समाज के तस्वीर एवं परिस्थिति के साथ नारी समस्याओं में और विचारों में भी अमूर्तपूर्ण परिचय आया। नारी स्वयं लेकर उभरकर आयी। अपनी शक्ति, सामर्थ्य और क्षमता के दृष्टपर उसने अपने अस्तित्व का निर्माण किया। अपनी स्वतंत्र और प्रगतिशील कविता बनाई। सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनितिक, सांस्कृतिक हर क्षेत्र में नारी ने अपने सामर्थ्य का लोहा मनवाया। नारी का सशक्त रूप समाज के सामने उभरकर आया। स्त्री अपने पैरों पर खड़ी हो गई। व्यवस्था और समाज के विकृत मानसिकता के विरोध में अपनी आवाज बुलंद कि तो दूसरी ओर स्त्री अनेकों समस्याओं के जंजाल में फंसती भी गई। बलात्कार, तलाक, कुंवारी, माता, विवाहबाह्य संबंध, नशाखोरी जैसी अनेकों समस्याओं ने अपनी जड़े मजबूत की। मीडिया, बाजार, विज्ञापन, फिल्म निर्माण सरकारी एवं निजी कार्यालय में स्त्री का दोहन एवं शोषण बढ़ने लगा। हिंदी कविता की परंपरा बहोत लंबी है। प्राचीन कालखंड से लेकर आज 21 वीं शताब्दी तक हिंदी में निरंतर काव्य लिखा जा रहा है। काव्यलेखन की इस परंपरा में कई धाराएँ तथा परिवर्तन प्राप्त होते दिखाई देते हैं। 21 वीं सदी तक आते-आते हिंदी कविता का बदला हुआ रूप हमें दिखाई देता है। आज की कविता के केंद्र में आम-आदमी आ गया है। आम आदमी के जीवन से जुड़े कई विमर्श आज की कविता में प्राप्त हो रहे हैं। आज का कवि मानव-जीवन की पीडा को, दुःख को अभिव्यक्त करने लगा है।

21 वीं सदी की कविता में नारी जीवन से जुड़े विभिन्न पहलुओं को अभिव्यक्त किया गया है। नारी जीवन का पीडा, संघर्ष तथा नारी जीवन में आए परिवर्तनों को 21 वीं सदी के कवियों सशक्त रूप से प्रस्तुत किया है। पुरुष कवियों के साथ-साथ कवयित्रीयों ने नारी में निर्मित चेतना को अभिव्यक्त किया है। आज के दौर में 'निर्मला पुतुल', 'अनामिका', 'सुशीला टाकभर', 'स्नेहमयी चौधरी', 'कात्यायनी' आदि कई कवयित्रीयों ने अपने काव्य के माध्यम से स्त्री को अपने अधिकारों के प्रति जागृत कराने का कार्य किया, साथ ही अपने पर होनेवाले अत्याचारों के खिलाफ आवाज उठाने के लिए प्रेरित भी किया। आज के आधुनिक कालखंड में भी स्त्री को दबाकर रखा जाता है, आज भी उसके सपनों को पैरों हलके रौंदा जाता है। महिला सशक्तीकरण के इस युग में स्त्री की अस्मिता को दबाया जाता है, इसका चित्रण इक्कीसवीं

सदी की कविता में देखने को मिलता है। आज की नारी के जीवन से जुड़ी समस्याओं का आकलन 21 वीं सदी की कविता में सफलता के साथ किया गया है।

वर्तमान परिवेश में बाजार सभ्यता के कारण स्त्री शोषण को बढ़ावा मिला है। प्रेम के नाम पर स्त्री शोषण बढ़ गया है। प्रेम के नाम पर स्त्री को अपनी वासना का शिकार बनाया जा रहा है। उसे कुंवारी माला और वैश्या बनने पर मजबूर किया जा रहा है। महानगरी में यह विकृति तो अत्याधिक प्रबल हो गई है। प्रेमजाल में फांसकर जब स्त्री चरित्र का हनन किया जाता है, उसे गर्भावस्था में त्यागा जाता है, तो यह आत्महत्या करती है या वैश्या बनने को मजबूर हो जाती है। समाज उस स्त्री को कुलटा एवं पतित कहकर समाज से वहिष्कृत करती है, परंतु जिसने उसे लांछित, प्रताड़ित किया उसका यौन शोषण किया यह देखीफ, हो आजाद उठती है और दोष केवल स्त्री को दिया जाता है। 21 वीं सदी के इस वैज्ञानिक युग में स्त्री-भुणहत्या की समस्या गंभीर रूप से अस्तित्व में है। शिक्षित वर्ग हो या अशिक्षित वर्ग बंटा होने की चाह हर किसी के मन में दिखाई देती है। जो स्त्री संपूर्ण परिवार का संचालन करती है। सबी की निस्वार्थ बाब से सेवा करती है उसी स्त्री को परिवार ने नग्न स्थान दिया गया। जो मां नौ महीने अपने कोख में बच्चों का पोषण करती है, उसे धारण करती है, उसे अपने भुण को जन्म देने का अधिकार भी परिवार व्यवस्था ने नहीं दिया कितनी विडंबना है ना? स्त्री भुण हत्या करने का पाप पुरुष व्यवस्था कर रही है। जो भी इस व्यवस्था का शिकार होती जा रही है। अपने ही बच्चों को मारने को मजबूर हो जाती है। पुरुष-प्रधान विकृत मानसिकता ने स्त्री-को उपभोग वस्तु मात्र समझा है। वंश का नाम आगे बढ़ाने की लालसा में आज भी अल्ट्रासाउंड का प्रयोग करके गर्भ में पलनेवाला लड़का या लड़की है इसे जांचा जा रहा है। कानून के कठे नियमों के बाद भी गर्भ में पल रही बेटों को समाप्त करने का घिनौना काम आधुनिक समाज में बढ़ चुका है। आए दिन संचार माध्यमों में आनेवाली स्त्री भुणहत्या की खबरें दिल को पीड़ा देनेवाली हैं। 21 वीं सदी की कविता में स्त्री-भुणहत्या की समस्या पर प्रकाश डाला है। स्त्री भुणहत्या की समस्या ने समाज को किस तरह खोखला किया है यह अभिव्यक्त करते हुए 'शीला गुजराल' ने अपनी कविता भुणहत्या में लिखती है,

"उन्मत्तदित हवा, गर्भवती शाखाओं को चुमने ऐसी उमड़ी।

कि नन्ही कवियों को अवशेष तक न बचा

सुनी कोख माताएँ मलिनमुख खड़ी है।"

यहाँ कवयत्री भुणहत्या के साथ-साथ बेबस, लाचार, पीड़ित माँ के दर्द को भी व्यक्त करती है।

बलात्कार एक घिनौना और सामाजिक अपराध है। मनुष्य को वासना ने अंधा बना दिया है। यह मानव से पशु बन गया है, इसी कारण छोटी-छोटी बच्चियों को भी अपनी वासना का शिकार बनाया जा रहा है। आगे दिन नाबालिक लड़कियों के यौन शोषण की बढ़ती घटनाएँ

इस बात का प्रमाण है। यह सारा जीवन बलात्कार के कारण मानसिक आघात में रहती है। सहज और स्वाभाविक जीवन जाने में असमर्थ रहती है। आज समाचार पत्र के हर पन्ने पर बलात्कार की खबरें देखकर मन व्यथित हो जाता है। निर्मया हत्याकांड, कोपर्डी हत्याकांड जैसी भयावह घटनाएं हमें सोचने के लिए बाध्य कर रही हैं। 21 वीं सदी की कविता में बलात्कार तथा उसके कारण पीड़ित स्त्री की मानसिकता को सुक्ष्मता के साथ प्रस्तुत किया गया है। बलात्कार पीड़ित स्त्री की मानसिकता को अभिव्यक्त करते हुए सविता सिंह ने कहा है:

“स्त्री चोटिल हो जाती है, किसी पुरुष की बलात किया से।
टूट जाती है उसकी देह, रुठ जाती है, उसकी जवानी
मर जाता है उसका बचपन किंतु जिंदा रहते ही
बिखर जाती है, मर-मर कर जीती है”।²

बलात्कार के कारण स्त्री का जीवन किस तरह बिखर जाता है, उसे इन पंक्तियों में स्वयं प्रदान किया गया है।

समाज में नारी शोषण की प्रक्रिया निरंतर चल रही है। नारी को हमेशा पुरुषों के अधीन रहकर अत्याचार झेलने पड़े हैं। बदलते समाज के साथ नारी शोषण का स्वरूप भी बदल गया है, लेकिन नारी शोषण थमा नहीं है। फिल्मों और विज्ञापनों में औरत को व्यक्ति या जीते-जागते इंसान के रूप में नहीं; बल्कि एक ‘भोग्या वस्तु’ के रूप में पेश किया जाता है। यौद्धि से लेकर ट्रेक्टर तक की बिक्री के लिए नारी की मोहक अदा का चित्रण अनिवार्य समझा जाता है। समाचार-पत्रों और पत्रिकाओं में छपने वाले असंख्य रंगीन और चमकदार विज्ञापनों में औरत माँ, बहन, पत्नी या बेटी नहीं, बल्कि मात्र सेक्स प्रतीक है जो ग्राहकों को कोई खास वस्तु खरीदने के लिए ‘उकसाने’ का माध्यम है। साबुन, ब्रश, गलीचे, सोफा, वस्त्र, बर्तन, पंखे, फ्रिज-सबके भावी खरीददारों को उत्प्रेरित करने का काम अर्धनग्न, स्वच्छंद और सजी-धजी लड़कियों को सौंप दिया गया है। हमारी फिल्मों में भी औरत की छवि को कृत्रिम और दूषित बना रही हैं। अधिकतर फिल्मों में औरत को परिवार में सबके लिए खटने वाली, धर्म-भीरु, रुद्धिग्रस्त तथा शराबी और मारपीट करने वाले पति को परमेश्वर समझ कर उसे पूजने वाली पत्नी के रूप में दिखाया जाता है।

विधवा स्त्री का जीवन कई यतनाओं से भरा हुआ होता है। सुनीता जैन ने अपनी कविताओं के माध्यम से विधवा माँ की चिंता, पीड़ा को अभिव्यक्त किया है। उनके द्वारा लिखित ‘खाली घर में’ इस काव्य संग्रह में विधवा माँ की पीड़ा दिखाई देती है। उसके साथ ही एक समय था स्त्री का जीवन रसोई घर तक सीमित था लेकिन आज के दौर में स्त्री शिक्षित होकर घर की दहलीज के बाहर कदम रखकर अपने पैरों पर आत्मनिर्भरता के साथ खड़ी रहने

लगी है। कामकाज के तलाश में बाहर निकली रबी को काफी संघर्ष करना पड़ रहा है, उसकी अनेक समस्याएँ हैं। एक मर्द की पीड़ा का अंकन डॉ. उर्मिला गुप्ता ने किया है। यह लिखती है, "प्रकृति ने पुरुषों की अपेक्षा स्त्रियों को विशेष भाव-प्रवण एवं संवेदनशील बनाया है। जहाँ पुरुषों के लिए बुद्धिपरक विचार धारा सहज गुण है, वहीं स्त्रियों के मानस में श्रद्धा, विश्वास, संवेदना, महानुभूति आदि कोमल भाव अपेक्षाकृत अधिक मात्रा में प्रकृतिस्थ रहते हैं" यही कारण है कि महिलाओं द्वारा प्रणीत साहित्य में हृदय को स्पर्श करने की क्षमता अथवा मार्मिकता का विशेष समावेश रहता है।³

इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक के बाद भी प्रताडित, शोषित, समर्पित, स्त्री की दशा-दिशा को समझने, उसके मन की वेदना को जानने और वेदना से कटने का सहम महिला लेखिकाओं के उपन्यासों में दिखाई देता है। स्त्री जीवन के हर पहलु के बारे में वेदद बेबाकी और सरल के साथ लिखनेवाली उपन्यासकार नमिता कर्की है, "इक्कीसवीं सदी के मुहाने पर खड़े हमारे समाज को आज भी अनगिनत पाठों की जरूरत है। वस इतना ही हो कि अब पारो आएं तो आजादी की उड़ान में विचारों के पंख हों।"⁴

इक्कीसवीं सदी की कविताओं में स्त्री के जीवन पर पुरुष प्रधान मानसिकता का जो दबाव है, उसे प्रस्तुत किया गया है। 'मोहनकुमार डेहरिया' की रचना 'एक पुरुष की परिचय मा करती यह स्त्री' में स्त्री को किस प्रकार दासी बनाकर रखा गया है, इसे प्रस्तुत किया है। सुनीता जै ने नारी को दबाकर रखने की जो मानसिकता है उसे प्रस्तुत किया है। स्त्री को जीवन भर प्राप्त होनेवाली अपेक्षा को भी इक्कीसवीं सदी की कविता में अभिव्यक्त किया गया है। देवेंद्र मिश्रा ने 'यह है तुम्हारा गणित' तथा 'जंजीर में स्त्री' इन रचनाओं में भारतीय नारी की स्थिति को दर्शाया है। स्त्री-जीवन के आक्रोश को 'निर्मला पुतुल' के 'क्या तुम जानते हो' में देखा जा सकता है। अके लो नारी की पीड़ा को भी इक्कीसवीं सदी के कवियों ने प्रस्तुत किया है। तसलीमा नसरीन की कविता 'साथी' में अकेलेपन की भयावह स्थिति का समान कर रही स्त्री की मानसिकता को देखा जा सकता है।

इस तरह से वर्तमान हिंदी साहित्यकारों ने अपने साहित्य के माध्यम से न केवल विवाहित अथवा अविवाहित स्त्रियों के बदलते सशक्त स्वरूप का चित्रण किया है, बल्कि विधवा तथा तलाकशुदा स्त्रियों की बदलती छवि को पेश करते हुए उनके पुनर्विवाह के प्रति परंपरागत मानसिकता को परिवर्तित करने में भी सफलता हासिल की है। वर्तमान समय में स्त्रियों ने अनेक कीर्तियाँ प्राप्त की हैं, आज स्त्रियों ने समाज में अपनी स्वतंत्रता अपने वर्चस्व का परचम लहराया है। उसने पुरुष सत्ता के बरकस अपना एक अलग एवं अहम अस्तित्व कायम किया है।

सारांश :

हम कह सकते हैं कि इक्कीसवीं सदी के साहित्य में स्त्री के बदलते विभिन्न रंगों को प्रस्तुत किया है। उन्होंने बड़ी प्रागणिकता के साथ नारी-जीवन से संबंधित समस्याओं को अभिव्यक्त किया है। जिनमें स्त्री-भ्रूणहत्या की समस्या, चलात्कार की समस्या, शोषण की समस्या, कामकाजी स्त्री की समस्या, उपेक्षित स्त्री, विधवा जीवन, पुरुषप्रधान मानसिकता की शिकार स्त्री, दहेज स्त्रियाँ इन सभी समस्या के स्थान दिया गया है। इक्कीसवीं सदी के स्त्री का जीवन बदल चुका है। वह अपने आस्तित्व को निर्माण करने का प्रयास कर रही है लेकिन फिर भी उसे अलग-अलग समस्याओं से संघर्ष करना पड़ रहा है। संघर्ष करते-करते खुद को खड़ा करने की कोशिश करनेवाली स्त्री को केंद्र में रखकर इक्कीसवीं सदी के रचनाकारों ने कविताएं लिखी हैं। इन कविताओं के माध्यम से समाज स्त्री-जीवन से संबंधित समस्याओं को समझाकर उस पर सोचने के लिए जरूर बाध्य होगा।

संदर्भ ग्रंथ :

1. धरती का आर्तनाद, शीला गुजराल पृ.30
2. बीसवीं शती की नारी, सविता सिंह पृ. 25
3. हिंदी कथा साहित्य के विकास में महिलाओं का योगदान, डॉ. उर्मिला गुप्ता पृ. 02
4. इंडिया टुडे, अगस्त 2011 पृ.63

आधार ग्रंथ :

1. स्त्री संघर्ष का इतिहास, राधा कुमार
2. स्त्री लेखन : सृजन के विविध आयाम, प्रा. गायकवाड

बोहल शोध मञ्जूषा Bohal Shodh Manjusha

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED, REFEREED,
MULTIDISCIPLINARY & MULTIPLE LANGUAGES RESEARCH JOURNAL

Publisher : Gagan Ram Educational & Social Welfare Society (Regd.)

Ref. No. BSM/June/2022/1-31

Dated : 31-07-2022

Publication Certificate*

This publication certificate has been issued to

वाघमारे के.एच.

सहा प्राध्यापक, हिंदी विभाग, कालिका देवी महाविद्यालय शिरूर
(कासार), ता. शिरूर (कासार), जि.बीड

for publication of research paper titled

नरेश मेहता कृत 'शबरी' खण्ड काव्य में चित्रित
आदिवासी चित्रण

Published in Bohal Shodh Manjusha ISSN : 2395-7115

Impact Factor 5.642, Issue-15, Vol. 6(2),

June 2022, Page No. 87-91

Secretary/Editor

Dr. Naresh Sihag, Advocate

M.A., LL.B. (Hon'rs), M.A. (JMC), M.Lib.& Information Science,
M.Phil. Ph.D., DHLT, Diploma Panchayati Raj (Silver Medalist)

*This Certificate is only Valid with the Presentation of Research Paper/Topic.

202, Old Housing Board, Bhiwani, Haryana-127021

8708822674

9466532152

grsbohal@gmail.com

Scanned with CamScanner

ISSN 2591-5465

June 2022

Issue 15, Vol. 8(2)

Bohali Shodh Manjusha

AN INTERNATIONAL (ONLINE AND PRINTED) REFERRED MULTIDISCIPLINARY

RESEARCH JOURNAL

AN INTERNATIONAL (ONLINE AND PRINTED) REFERRED MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

साहित्य में आदिवासी विमर्श

विशेषांक सम्पादक :

डॉ. पायल लिल्हारे

सम्पादक :

डॉ. नरेश सिन्हा, एडवोकेट

Publisher :

Gagan Ram Educational & Social Welfare Society (Regd.)

202, Old Housing Board, Bhiwani, Haryana-127021

20. आदिवासी उपन्यासों में चित्रित आदिवासी संस्कृति	जगदीश	104-107
21. आदिवासी साहित्य : अवधारणा और स्वरूप	डॉ. वै. उमा	108-110
22. आदिवासी विमर्श : समाज और साहित्य	डॉ. निधि कश्यप, अशोक कुमार वर्मा	111-114
23. आदिवासी समाज दशा एवं दिशा	डॉ. लुनेश कुमार वर्मा	115-118
24. आदिवासी साहित्य : मानव-सभ्यता के स्वाभाविक विकास का दस्तावेज	प्रदीप कुमार ठाकुर	119-126
25. 'घार' उपन्यास में आदिवासी जीवन संघर्ष	डॉ. अश्विनी. सी.एस	127-134
26. नरेश मेहता कृत 'छाबरी' खण्ड काव्य में चित्रित आदिवासी चित्रण	वाघमारे के.एच.	135-139
27. निर्मला पुतुल की कविताओं में प्रतिरोध का स्वर	डॉ. संध्या मेनन	140-144
28. पत्थलगडी : समकालीन राजनीति का यवार्थ	प्रा. हिरामण टोंगारे	145-149
29. आदिवासी अस्मिता का प्रश्न और हिंदी कविता	पुर्णिमा हरदिया	150-155
30. हिंदी में आदिवासी कहानी लेखन परंपरा का विकास : आदिवासी और गैर-आदिवासी लेखक तथा अनुदित आदिवासी कहानियों का प्रभामंडल : एक अध्ययन	डॉ. पवन कुमार	156-167
31. आदिवासी विमर्श : संजीव के 'घार' उपन्यास के विशेष संदर्भ में	डॉ. रम्या के आर	168-173
32. आदिवासियों के आसद पूर्ण इतिहास को व्यंजित करता 'धूणी तपे तीर'	आदिल चौधरी	174-178
33. हिंदी उपन्यासों में आदिवासी जीवन	डॉ. दयाम मोहन पटेल	179-183
34. हिन्दी का आदिवासी कथा साहित्य	डॉ० फतेह सिंह	184-189
35. आदिवासी विमर्श : समाज और साहित्य	डॉ. निधि कश्यप, अशोक कुमार वर्मा	190-193
36. अल्मा कबूतरी उपन्यास में आदिवासी जीवन	डॉ. शुभा वाजपेयी	194-197
37. आदिवासी विमर्श : अस्तित्व एवं अस्मिता का संकट	नेहा जैन "अजीज"	198-204
38. हिन्दी कविता और आदिवासी विमर्श : एक झलक	Dr. Nazirunnisa S.	205-212
39. आदिवासी विकास पर भूमण्डलीकरण का प्रभाव : जयनंदन के कहानियों के तीर पर	Roshma, B.S	213-216

नरेश मेहता कृत 'शबरी' खण्ड काव्य में चित्रित आदिवासी चित्रण

तापगारे के.एच.

सहा पाठ्यापक, हिंदी विभाग, काठिण देवी महाविद्यालय शिरूर (कर्नाट), ताल. शिरूर (कर्नाट), जि. बीड-413249

प्रस्तावना :-

शबरी की कथा का पौराणिक आधार आदि कवि वाल्मीकि रामायण पर आधारित है। नरेश मेहता ने शबरी खण्डकाव्य में सुगम वैचारिकता को प्रस्तुत किया है। शबरी की कथा निम्न वर्ग की एक साधारण स्त्री के आत्मिक एवं आध्यात्मिक संघर्ष की ऐसी कथा है जो रामायण के शीर्षस्थ पात्रों, चरित्रों में भी अपना पहचान बनाये रखती है। शबरी इस खण्डकाव्य में वर्णव्यवस्था के प्रश्न को उठाया गया है। यह समस्या वाल्मीकि के रामने भी थी 'वाल्मीकि ने सामाजिक वर्ण-व्यवस्था से ऊपर व्यक्त के आध्यात्मिक स्वत्व एवं असंग कर्म को प्रतिष्ठापित किया'। कवि नरेश जी ने यही दिया है कि अन्य जाति से सम्बन्धित व्यक्ति भी अपने कर्मों से उर्ध्वता को प्राप्त कर सकता है। इस वर्ग व्यवस्था प्रधान समाज में वर्ग मुक्त होना अत्याधिक विकट हो गया है फलतः हमारा समाज श्रम और कर्म दोनों ही क्षेत्रों में वैसे ही भटक गया है जैसे कि तपते मरुस्थल में कोई सार्थ खोज जाता है।

शबरी एक अंतर्गत, व्यथामयी, दिनदिन नारी के रूप में प्रस्तुत है। हिंसक लोगों के साथ रहने पर भी हिंसा से उसे घृणा थी। कवि ने जीव हत्या जैसे कुकृत्य की घृणा की है। हिंसा के वातावरण को चित्रित कर अहिंसा रूपी धार्मिक भाव जागृत करने का प्रयास किया है। कवि ने आश्रमवासियों के विरोध को बतलाकर यह स्पष्ट करना चाहा है कि समाज में गली-सड़ी परम्पराओं और रूढ़ियों को तोड़ने वाले ज्ञानी पुरुषों को भी समाज बहिष्कृत कर देता है। मनुष्य श्रेष्ठ कर्मों द्वारा जो कुछ भी प्राप्त करना चाहता है वह उसे प्राप्त करना चाहता है वह उसे प्राप्त हो सकता है यह शबरी के द्वारा सिद्ध किया है इसीलिए राम शबरी के झूठे बेर खाकर उसे तापसियों में शिरोमणि घोषित करते हैं। यहाँ कवि यह प्रतिपादित करते हैं कि वैचारिक उर्ध्वता द्वारा जाति, धर्म, वर्ण, आदि से ऊपर उठकर पूज्य बना जा सकता है मानव अपने श्रेष्ठ कर्मों के द्वारा वैचारिक उर्ध्वता और तपस्या से उच्चता प्राप्त कर सकता है।

कवि नरेश मेहता ने शबरी काव्य में आज के युग को इस महत्वपूर्ण प्रश्न को उठाया है। निम्नलिखित धरातल पर फँका हुआ व्यक्ति भी अपनी रिमता को जानकर अपने भीतर के प्रकाश को आलोकित कर सकता है। यदि लक्ष्य प्राप्ति उसका ध्येय है तो वह महान से महान लक्ष्य प्राप्त कर सकता है। "जन्मगत निम्नवर्गीयता को कर्म दृष्टि द्वारा वैचारिक उर्ध्वता में परिणत करती है।" मानव का ध्येय तक रुक जाना नहीं है वेह तक रुकना तो

पशुतुल्य कर्म है—

‘सब बन्धन से काहीं श्रेष्ठ / उस प्रभु का ही बन्धन
कुल-कुटुम्ब की चिन्ता से / अच्छा है प्रभु आराधन।’

जब भी समाज में स्त्री-पुरुष लैंगिक संबंध को छोड़कर किसी भी कारणवश समीप आये हैं, समाज उन्हें यौन सम्बन्ध की सीमा में ही देखने का आदि हो गया है। शबरी शूद्रा है साथ ही वह नारी भी है। ज्ञान और साधना की मूर्ति मतंग जैसे ऋषि को भी यह छूट नहीं है कि वह शूद्रता की पात्रता को स्वीकार करे। फिर भी कीचड़ में खिले इस कमल को मतंग शिक्षा देते हैं। शबरी के प्रति मतंग की आत्मीयता और स्नेह के कारण वे संदेह और संशय में धिर जाते हैं शबरी और मतंग को लेकर सभी आश्रमवासी उत्तेजित हो जाते हैं—

‘माना मतंग थे ऋषिवर, ज्ञानी औ परम तपस्वी
पर उनके यश-दिनकर पर, छायी थी शबरी-बदली।’

ऋषि मतंग को आश्रम से निष्कानित कर दिया गया है किन्तु जब भगवान राम आकर शबरी की भक्ति श्रेष्ठता पर नुहुर लगाते हैं तब ही आश्रमवासी शांत बैठते हैं। इससे स्पष्ट होता है कि हमारे सारे मानवीय सम्बन्ध शरीर की सीमा में ही बंधे हैं। आज भी शबरी मतंग का संदर्भ जीवित है। स्त्री-पुरुष अपनी लैंगिक सीमा को लांघ कर हृदय के पवित्र भावों के द्वारा सामीप्य पा सकते हैं इसी संबंध की गरीमा को नरेश जी ने सफलतापूर्वक उभारा है नया आवार दिया है।

कवि नरेश मेहता ‘शबरी’ खण्डकाव्य में यह स्पष्ट करना चाहते हैं कि ‘समाज में गली-सड़ी परंपराओं और रूढ़ियों का तोड़ने वाले ज्ञानी पुरुषों को भी समाज अनेक बार बहिष्कृत कर देता है। कवि धर्मतत्व को मर्यादा से ऊँचा मानते हुए कहता है कि समाज सभी युगों में ऐसा ही होता है, और अच्छे के मार्ग में काँटे बोता है।’ इस तरह वर्णन किया है।

कवि कहते हैं कि इस वर्ण व्यवस्था से समाज को जाति-पाँति के बन्धनों में जकड़कर उसे टूक-टूक कर दिया। समूह-समूह, व्यक्ति-व्यक्ति में ऊँच-नीच की भावना जगायी, जन-जन में घृणा और विद्रोह उत्पन्न किया। परिणामस्वरूप सामाजिक विषमता उत्पन्न हो गई है और इसी के कारण भारतीय समाज की प्रगति रूक गई है। धर्म के संगठन कहे जाने वाले तपस्वी ने तपोमय जीवन छोड़कर भोगमय जीवन अपना लिया है। पद, धन और शक्ति के लिए वे संघर्ष कर रहे हैं उनकी कर्तव्य विमुखता ने उन्हें असम्माननीय बना दिया है। मानव में मानव के प्रति घृणा फैलाने का बीड़ा उठा लिया है। कवि ने इसी बात को दर्शाया है अछूत होने के कारण शबरी भी सार्वजनिक जलाशय का जल छू नहीं सकती

‘है सार्वजनिक पम्पासार, पर शूद्रों के हित वर्जित
तब किस आज्ञा से शबरी, है स्नान करती नित?’

सब अछूतों के लिए इससे अधिक अपमान की बात क्या हो सकती है कि सार्वजनिक जलाशयों में जानवर पानी पी सकते हैं किन्तु शूद्रों के पानी भरने की इजाजत नहीं दी जाती।

वर्ण व्यवस्था की ‘शूद्रारूनायस्तु विद्यार्जनम न अर्हन्ति’ वाली मान्यता के कारण ही शबरी मतंग ऋषि को अपना परिचय देना नहीं चाहती—

‘यदि बतला दूँ, तो क्या, मुझको, आश्रम में रख लेंगे ऋषिवर?’

यदि रख भी ले, तो बाकी के, कर देंगे जीवन ही दूमर।”

शूद्र जाति का होने भर से किसी भी आदमी को चाहे वह बिताना भी प्रभावशाली क्यों न हो दबकर और लाजिलत होकर जीना पड़ता है आज भी हमारे समाज में यह एक सच्चाई है। इसी कारण कर्ण को भेग बदलकर विद्याग्रहण के लिये परशुराम के पास जाना पड़ा और भेग खुलने पर उसने यही कहा—

“पर शंका थी मुझे, सत्य का पता अगर पा पाएँगे,

महाराज मुझ रत्न—पुत्र को कुछ भी नहीं सिखाएँगे?”

वैसे ही शबरी को भी मतंग ऋषि के सामने आने का उद्देश्य बतलाने के लिए द्विग्विचाइट होती है—

“अन्त्याज अछूत, पिल शहर जाति / उस पर स्त्री, क्या हेतु कहूँ?

अध्यात्म—पिपारा लेकर मैं / आयी हूँ, कैसे यात कहूँ।”

इस कथन पर मतंग ऋषि की दुविधा देखिए—

“स्थान यहाँ देना तुमको / इसका निर्णय सब पर निर्भर

यदि उच्च वर्ण की होती, तुम / तो प्रश्न नहीं था कुछ दूमर।”

वर्ण व्यवस्था में शूद्रों के लिये अत्यन्त कठोर दण्ड विधान निर्धारित था। शूद्र यदि किसी द्विजातीय पर अपराध करता था उसके उसी अंग को काट दिया जाता था। शूद्रों के स्पर्श करने पर दस्तुएँ भी अपवित्र हो जाती थीं। आरंभिक समाज जिस अपवित्रता को मानता था वह थोड़े समय रहती थी और खाने—पीने आदि प्राकृतिक कृत्यों के अथवा जीवन में जन्म मृत्यु, मासिक धर्म आदि जो असाधारण अवसर होते थे उन्हीं पर पैदा होती है। “अपवित्रता का समय बीत जाने पर और ‘पवित्र’ बना देने वाला संस्कार हो चुकने पर आदमी की अपवित्रता नष्ट हो जाती थी और वह फिर ‘पवित्र’ तथा समाज में मिलने—जुलने योग्य हो जाता था किन्तु यह अछूतापन जन्म—मृत्यु आदि के सर्वथा भिन्न है, स्थायी है। जो हिन्दु उनका स्पर्श करते हैं वे स्नानादि के द्वारा पवित्र हो जाते हैं किन्तु ऐसी कोई चीज नहीं जो अछूत को पवित्र बना सके।”

सार्वजनिक जलाशयों में जानवर पानी पी सकते हैं किन्तु शूद्रों को पानी भरने की इजाजत नहीं दी जाती। यदि उसने छू लिया तो जल अशुद्ध हो जाता था और अशुद्ध जल का स्पर्श करना भी पाप समझा जाता है—

“दूषित है पम्पारार का जल, शूद्रा के छूने से

गो हत्या पाप लगेगा इस जल को अब छूने से।”

वर्णव्यवस्था में कठोरता शूद्रों के लिए ही अपनायी गयी थी। ‘शबरी’ में भी मतंग ऋषि के लिए इसी प्रकार का निर्णय लिया जाता है यदि वे शबरी को आश्रम में रखेंगे—

“रदीकार न हो यदि उनको / सारे समाज का निर्णय

तो बहिष्कार करने का / करना ही होगा निश्चय।”

मनुष्य के सर्वांगीण विकास के लिए धर्म को आवश्यक माना जाता है। वास्तव में ‘सच्चा धर्म वही है जो बिना किसी जात—पात या रंगभेद तथा कर्मकाण्ड के सबको सम्मानपूर्वक जीने का अवसर प्रदान करता हो।”

वर्तमान समाज में स्त्री—पुरुषों के संबंधों को लेकर समाज शक्ति दिखाई देता है। मतंग ऋषि के साथ शबरी

का रहना भी ऋषि, साधु, सन्यासी आदि के लिए संका उत्पन्न करता है फिर सामान्य व्यक्ति की तो क्या बात कर सकते हैं—

“प्रतिहिंसा की आग अभी तक / थी समाज के मन में
सबकी करके घोर अपेक्षा / क्यों रहते निर्जन में ?” १

सामाजिक वर्ण व्यवस्था में जो असन्तुलन युगों से चला आ रहा है वह आज भी वर्तमान है। कवि ने वर्णव्यवस्था की मुक्ति के लिए एक मात्र उपाय श्रम की महत्ता बतलाया है। इसी आधार पर मनुष्य की उच्चता या निम्नता निर्धारित होनी चाहिए सामाजिक वर्ण व्यवस्था को वैयक्तिक कर्म—विधान के साथ जोड़ने का प्रयास हो रहा है वह आज भी होता दिखायी देता है। शबरी निम्नवर्गीय होकर भी सात्त्विकता से ओत—प्रोत थी। अपने परिवार में होने वाले जघन्य और अमानवीय कृत्यों से वह घृणा करती थी वह ऐसे परिवार की सदस्या थी जिनके कर्ण हिंसा पर ही आधारित थे।

निष्कर्ष :-

शबरी खण्ड काव्य की कथा पौराणिक परिवेश में आधुनिक विषमता को प्रकट करती है। सभी प्राचीन संतों के विरोध के बावजूद भी वर्णभेद, जातिभेद की यह विषवल्ली आधुनिक युग में तीव्रता से आगे बढ़ रही है। कवि ने संस्कारजन्य इस जाति भेद, वर्ण भेद को दूर कर मानव प्रेम का मार्ग प्रशस्त करने का प्रयास किया है। आधुनिक जीवन दर्शन ने यह सिद्ध कर दिया है कि वर्ण व जाति व्यवस्था का जो विघटित रूप सदियों से हमारे समाज में प्रचलित है वह घोर अमानवीय, पार्श्विक अपस्थाओं का ही प्रतिरूप है। कवि स्पष्ट कहते हैं कि धर्म के प्रति जब मानव में उदारता की दृष्टि व्यापक होगी उसी समय यह समस्या हल हो सकती है।

सामाजिक वर्ण व्यवस्था में जो असन्तुलन युगों से चला आ रहा है वह आज भी वर्तमान है। कवि ने शबरी के द्वारा वर्ण असन्तुलन की यही परंपरा प्रस्तुत काव्य में प्रतिपादित की है। कवि ने वर्ण व्यवस्था की मुक्ति के लिए एक मात्र उपाय श्रम की महत्ता बतलाया है। इसी आधार पर मनुष्य की उच्चता या निम्नता निर्धारित होनी चाहिए सामाजिक वर्ण व्यवस्था को वैयक्तिक कर्म—विधान के साथ जोड़ने का प्रयास प्राचीन काल से हो रहा है। आज भी यह प्रयास जारी है। कवि कहते हैं कि श्रम और कर्म में शारीरिक एवं मानसिक स्तर पर भेद करना होगा। किसी भी व्यक्ति को अपने व्यक्तित्व की संग्रप्ति के लिए अपने श्रम को अगत्या कर्म में परिणत करना होगा। वाल्मीकि ने शबरी पात्र को यह दृष्टि प्रदान की और वह चरित्र बन गयी। तुलसी के मानव में भी शबरी का जिक्र है 'तुलसी ने शबरी के प्रसंग को मात्र भक्ति भावना के जलकण के समान प्रस्तुत किया है।

धनंजय अवस्थी के 'शबरी' खण्डकाव्य की भूमिका में सोहनलाल द्विवेदी ने लिखा है। " आज वर्ग संघर्ष में राष्ट्र का स्वरूप क्षत—विक्षत हो रहा है, शस्त्र द्वारा नहीं रूढ़ियों, विसंगतियों द्वारा सही समझ, मानवीय सोच, सम्यक ज्ञान तथा मानसिक एकता द्वारा इससे सहज मुक्ति मिल सकती है। आज भावात्मक वातावरण की आवश्यकता है जिसकी पूर्ति निश्चित नरेश मेहता ने 'शबरी' खण्ड काव्य के द्वारा करने की कोशिश की है।

इस तरह से समग्रतः वर्णव्यवस्था के नाम पर होने वाली युगीन संकीर्णता मानवता के लिए कितनी घातक हो सकती है इस तथ्य को कवि ने शबरी के द्वारा उद्घाटित किया है। धर्म के नाम पर रक्त की नदियाँ बहायी जा रही हैं। मानव—मानव के बीच दरारें इतनी बढ़ गई हैं कि मानव एक दूसरे के खून का प्यासा हो गया है। धर्मान्धता के कारण ही समाज में मूल्यों का विघटन हो रहा है। सामाजिक रूढ़ियों की जड़ता को नष्ट करना

ही मानवता के लिए लाभप्रद हो सकता है। कवि का यही वैचारिकता 'शबरी' में मुखरित हुई है।

संदर्भ-सूची :-

1. शबरी रचना की प्रासंगिकता — श्री नरेश मेहता पृ. 09
2. शबरी, श्री नरेश मेहता — पृ. 08
3. शबरी, श्री नरेश मेहता —पृ. 46
4. नयी कविता के प्रबंध काव्य शिल्प और जीवन दर्शन, डॉ. उमाकांत गुप्त।
5. साहित्य और दलित चेतना, महीप सिंह पृ. 16
6. शबरी, श्री नरेश मेहता पृ. 61
7. शबरी, श्री नरेश मेहता पृ. 50
8. काव्यात्मकता का दिक् काल, श्री नरेश मेहता पृ. 17
9. शबरी, श्री नरेश मेहता पृ. 47
10. मिथक और आधुनिक कविता, शंभुनाथ पृ. 173
11. कर्म से अर्जित महानता लेख से, आशुतोष लीक्षित—
12. कबीर का सामाजिक दर्शन, डॉ. पल्हाद भीर्य पृ. 115
13. उद्भूत-भारतीय साहित्य की भूमिका, रामविलास शर्मा पृ. 108

ई-मेल -basmath2014@gmail.com

भ्रमणध्वनी क्र.- 9960345194

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2455-1665

IMPACT FACTOR 5.3

VOLUME VII | ISSUE XII | DECEMBER 2022

Prof. Gajhans D.S.
Chief Editor

Dr. Tukaram Gajar
Executive Editor & Publisher

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2456-1665

IMPACT FACTOR 5.3

VOLUME VII | ISSUE XII | December 2022

Website: www.cmrj.in

Email: cosmosjalna@gmail.com

Prof. Gajhans D.S.

(Chief Editor)
Head & Professor,
Dept. of Geography,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb.08788119761

Dr. Tukaram Gajar

(Executive Editor & Publisher)
Asst. Professor in Geography,
Asst. Coordinator, IQAC,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb. 07588089926

The opinions / views expressed in the research papers submitted by concerned authors are purely those of the respective authors only. Editorial board, Advisory Board, Review Committee or Publisher are not responsible for that. The respective authors are responsible for any infringement of copyright laws for the published content.

INDEX

Sr. No.	Title	Author / Researcher	Page No.
1	गोंदिया जिल्ह्यातील नगरपालिकांची प्रशासकीय संरचना	प्रा.डॉ. राजेश एम.बन्सोड	1-9
2	Phenological Study of Grasses of Tadoba Andhari Tiger Reserve, Chandrapur, Maharashtra State, India	G . D. Muratkar	10-17
3	A Study on Superior Subordinate Relationship in Selected Private Sector Bank of Surat	Dr. Aditi Bhatt	18-25
4	ENDOWMENT OF MEDIA IN POLITICAL EMPOWERMENT OF WOMEN	Mr. Vijay B. Khairnar	26-30
5	Fireworks Industry & Women Health	Dipendu Mondal	31-36
6	धुळे तालुक्यातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या संगणक विषयक अभिवृत्तीचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. योमिता भगीरथ बारी	37-44
7	Identity Crisis in Growing up female in Alice Munro's Lives of Girls and Women	Mr. Kalkate D. S.	45-49
8	Environmental Impact of Godavari Flood in August 2016: A Case study of Kopergaon Town (Maharashtra)	Dr. Gajar T. D. Mrs.Zaware Pramila Popatrao	50-54
9	इंदिरा गांधीच्या काळातील धोरणाचा अभ्यास	डॉ. नीता जगताप	55-58
10	बौद्ध तत्त्वज्ञान, बौद्ध शिक्षणव्यवस्था आणि वर्तमान	विपुल मधुकर इंगळे धम्मपाल जाधव	59-65
11	Study of Goods and Services Prices of Selected Consumer Durables Goods	Dr. S. L. Padgalwar Miss. S. V. Agrawal	66-72
12	Wali Dakhani: Brief Introduction	Dr.Syed Imaduddin Syed Akhtar	73-75
13	इक्कीसवीं सदी के हिंदी कहानी में 'दलित-निर्मश'	डॉ. बाघमारे के. एच.	76-81

इक्कीसवीं सदी के हिंदी कहानी में 'दलित-विमर्श'

डॉ. वाघमारे के. एच.

हिंदी विभाग,

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर कासार

No.9960345194, basmath2014@gmail.com

प्रस्तावना :

इक्कीसवीं सदी प्रौद्योगिकी की सदी है। इंटरनेट के इस युग में विश्व एक गाँव बन गया है। मोबाइल ने संचार में क्रांती लायी है। देश तीव्र गति से विकास की ओर बढ़ रहा है। शिक्षा की मात्रा बढ़ रही है। उपभोगवादी प्रवृत्ति बढ़ रही है। ऐसी स्थिति में इस सदी में न दलितों की स्थिति में कोई गुणात्मक अंतर आया है न स्त्रियों की स्थिति में। यह सही है कि अब पहले जैसे खुलेआम अत्याचार नहीं होते। अत्याचार होते हैं, उनका स्वरूप बदला है। पहले दलितों के साथ प्रत्यक्ष रूप में छुआछूत बरती जाती थी, अब वह छुआछूत अदृश्य रूप में है। पहले शिक्षा के द्वार दलितों के लिए बंद थे। आज शिक्षा के द्वार खुल गए हैं, परंतु वहाँ भी दलितों को नई समस्याओं का सामना करना पड़ता है। समाज की मानसिकता नहीं बदली है। प्रसिद्ध दलित साहित्यकार राम निहोर विमल कहती हैं, "आधुनिक एवं परिष्कृत रूपों में, वर्ण-व्यवस्था और छुआछूत के आधार पर, शूद्रों-अति शूद्रों को अयोग्य ठहराकर, उनके शोषण दमनवाली व्यवस्था, अब भी मौजूद है। इन बातों पर आज भी अमल होते हैं और इन्हें तोड़नेवाले उद्दण्डों को आज भी सजाएँ मिलती हैं। अन्य बातों की तरह ही, इन सजाओं का भी बाहरी रूप बदल गया है। अब कानों में सीस पिचलाकर नहीं डाले जाते, हाथ-पैर नहीं काटे जाते, जिह्वाएँ नहीं खींची जाती और कोल्हू में नहीं पेरा जाता...। लेकिन इनके आतंक भय या प्रभाव पहले जैसे ही हैं। ये सजाएँ भी कानों में सीस डालना, हथ-पैर जिह्वा काटने और कोल्हू में पेरने जैसे ही हृदय विदारक, भयानक, दर्दनाक और जानवेवा हैं। और हाथ पैर तोड़ना, आँखें फोड़ देना, सामूहिक रूप से हत्या करना, बलात्कार कहना व जिंदा जला देना और औरतों को नंगा करके गाँवों-गलियों-सड़कों पर घुमाना तो अब भी ज्यों के त्यों ही हैं।" इसका चित्रण हमें दलित कहानी में दिखाई देता है। ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानी 'धुसपैठिये' शिक्षा क्षेत्र की इस प्रवृत्ति पर प्रकाश डालती है। संविधान ने आरक्षण दिया है, संविधान को अमल में लानेवाले उसे नकार रहे हैं। दलितों को नौकरियाँ मिल रही हैं, पर वहाँ भी जाति के नाम पर दलितों को अपमानित होना पड़ रहा है। महानगरों में भी तरह-तरह की समस्याओं से दलित लड़ रहे हैं। महानगर का सबसे अस्वच्छ, गंदा और अस्वच्छ, गंदा और अभावग्रस्त परिसर जो होगा वह दलितों की बस्ती ही होगी। क्योंकि नगरनिगम का ध्यान कभी उस तरफ जाता ही नहीं। अमीरों के बच्चे निजी स्कूलों में पढ़ रहे हैं और आगे बढ़ रहे हैं।

वर्तमान में हिंदी दलित-चेतना के साहित्य को लेकर दो प्रकार की विचार सरणियाँ बन गयी हैं। एक वरिष्ठ का कथन है कि दलितों द्वारा रचित साहित्य ही दलित साहित्य है। इस वर्ग में 'कबल भारती', 'ओमप्रकाश वाल्मीकी', 'जयप्रकाश वर्द्धम' आदि साहित्याकार प्रमुख हैं। दूसरे वर्ग का कथन है कि दलित पर लिखने के लिए दलित होना आवश्यक नहीं है। लेखक की प्राथमिक शर्त सामाजिक संवेदना है, न कि लेखक का जाति विशेष से संबद्ध होना। हिंदी कहानी में विवेच्य अवधि से पूर्व दलित-जीवन पर कहानियाँ अपेक्षाकृत कम आयी हैं। 'तारा पांचाल' की 'निकल' कहानी में शर्मा और गुप्ता द्वारा स्टेनो चन्द्र के साथ किए व्यवहार से दलितों के प्रति तथाकथित उंची जातियों की घृणा तथा संकीर्णता लक्षित होती है। गुप्ता चन्द्र को प्रतिभाशाली मानता है, किन्तु उसकी जाति 'एस.सी.' पता चलने पर उसकी मौनमेख के असफल प्रयास करने लगता है, "तुम्हें तो यह ड्राफ्ट थिलकुल ओ.के. लगता होगा... भई लगे क्यों ना... दिमाग जो नहीं है और दिमाग कोई उधार धाड़े ही मिलता है... वहा तो जन्मजात होता है।"² राजाराम सिंह की 'मूछों' कहानी में "उच्च जाति का राजायज दबदबा दिखाया गया है। अस्पताल बनाने की सेक्सन हरिजनों के मूछों गांव के लिए आती है, किन्तु वह बनता है उच्च जातियों के गाँव फुलैरा में। हरिजनों के गाँव में दवा-दारू करते हुए डॉ. अशोक अस्थाना तथा अस्पताल के प्रति उत्कर् आदर्श रवैया भ्रष्ट विधायक सहित उंची जाति के लोगों के मन में चुभने लगता है। अतः उन्हें मरवाकर हरिजनों का नाम लगा दिया जाता है।"³

शहरों की तुलना में गाँवों में यह अज्ञान-अंधकार कुछ अधिक ही है। शिक्षा का प्रचार-प्रसार बढ़ रहा है। अतः इन प्रथाओं को नकारने की मानसिकता भी मगनलाल जैसे पात्रों में दिखाई देने लगी है। वह अपनी पत्नी से कहता है, "महामारी कोई मजबूरी नहीं कि गाँव में रहा, आजादी के पचास वर्षों से अधिक दूत जाने के बाद भी कुप्रथाओं और ऊँच-नीच के जंग खाये खंभों के सहारे खड़ा है मेरा गाँव।"⁴ सचमुच भारतीय गाँव आज भी अज्ञान में हैं। संस्कृति और परंपराओं के नाम पर यहाँ आज भी मनुष्य शोषित है। मगनलाल गलत परंपराओं को नकारता है। उसका यह नकार भारतीय समाज के परिवर्तन की ओर दिशा निर्देश करता है। डॉ. आंबेडकर ने अपने दलित भाइयों से कहा था- शहर की ओर चलो। उन्हें अपने दलित भाइयों की चिंता थी। गाँवों में जातिवाद अधिक है। यह वह जानते थे। इसीलिए उन्होंने दलित समाज को शहरों की ओर चलने को कहा था। शहरों में आकर दलितों को रोजगार मिला, शिक्षा मिली। परंतु आर्थिक स्थिति के चलते उन्हें किसी न किसी झुग्गी-झोपड़ी का सहारा लेना पड़ा। ये झुग्गी-झोपड़ियाँ हमेशा दंगों की चपेट में आ जाती हैं। यहाँ हमेशा पुलिस की दहशत होती है, गुंडों की दहशत होती है। आम आदमी अपने काम से मतलब रखता है। परंतु जब दंगे हो ही जाते हैं तो वही दंगों की चपेट में आ जाता है। मोहनदास नैमिशराय की कहानी 'घायल शहर की एक बस्ती' के हरिया के मन में यह सवाल उठता है कि, "दंगों में आखिर गरीब आदमी ही क्यों मरता है, अमीर क्यों नहीं?"⁵ आखिर मेरठ शहर के दंगों में गरीब हरिया भी मारा जाता है। अतः नगरीय परिवेश में भी दलित के जीवन में संघर्ष है ही। दलितों का आर्थिक

शोषण तथाकथित उच्च जातियों की एक लम्बी परंपरा रही है। रामदास मिश्र की रचना 'सर्पदंश' में हलवाही में प्रधान एक खेत गोकुल को दे देता है। किन्तु गोकुल के श्रम से खेत उभरता है, तो प्रधान का मन ललचा जाता है, "तुमने मेरे खेतों को ठीक से जोता बोया नहीं। मेरे साधनों का इतना माल कर अपना खेत सजाया संवारा है।" गोकुल भुख में उसी खेत से रात में मकई की बालियाँ लेने जाता है। प्रधान द्वारा उसे चोर कहने पर वह फसल पर अधिकार व्यक्त करता है, तो प्रधान के गुण्डे उसे मार डालते हैं। अंत संकेत देता है कि जीने के लिए दलितों को एक होकर सांपों से लड़ाई करनी ही पड़ेगी।

शिक्षित दलित की मानसिकता सकारात्मक है। उसके पूर्वजों ने सवणों के अत्याचार सहें हैं इसलिए वह उन सवणों के प्रति बदले की भावना नहीं रखता। वह परिस्थिति को बदलना चाहता है, वह स्वयं को बदलना चाहता है। सूरजपाल चौहान की कहानी 'बदबू' की नायिका संतोष इसका सुंदर उदाहरण है। "संतोष पढ़ी-लिखी युवती है। पिता की आर्थिक परिस्थिति अच्छी नहीं थी वरना वह आगे भी पढ़ती। परंतु उसका विवाह करा देना ही उसके पिता को ठीक लगा। उसके ससुराल में पति, सास परंपरा से चला आया सफाई का काम करते हैं। संतोष इस काम को नहीं जानती और ना ही वह उस काम को करना चाहती है। परंतु पति और सास के साथ उसे मोहल्ला कमाने जाना पड़ता है। दिन भर वह सास के साथ मैला धोती रही, भीख पाँगती रही। जब घर आयी तो उसको उबकाई हो आयी। साबुन से रगड़-रगड़ कर नहाती है पर उसके शरीर की बदबू न गयी। उससे खाना तक नहीं खाव गया। उस बदबू से वह छुटकारा पाना चाहती है। यह परिणाम शिक्षा का ही है।" सूरजपाल चौहान की कहानी 'बहुरूपिया' का नायक विशाल कहता है, "वाल्मीकि समाज के लोगों में जब तक बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर की शिक्षा का प्रचार-प्रसार नहीं होगा, दब तक इस समाज का कल्याण होनेवाला नहीं।" दलित समाज में नकारात्मक परिवर्तन भी लक्षित होते हैं। समाज के हर घटक में इस प्रकार का नकारात्मक सोच रखनेवाले जीव मिल जाते हैं। दलित समाज भी इसके लिए अपवाद नहीं है। सूरजपाल चौहान के लेखन की एक और विशेषता है। उन्होंने जिस प्रकार उच्च वर्ण के लोगों की विकृत मानसिकता का चित्रण किया है वैसे ही दलित समाज के अंतर्विरोधों को भी उद्घाटित किया है। आनकाल दलित समाज में बहुरूपिया, नाया ब्राह्मण जन्म ले रहे हैं। दलित समाज में डॉ. रामसेवक जैसे बहुरूपिया महर्षि वाल्मीकि के नाम पर, दलित समाज के उत्थान के नाम पर अपना स्वार्थ साध लेता है। वह कहानी के नायक से बेबाक कहता है, "किस दुनिया में जी रहा है आप, आज का युग शीघ्र रूपया बनाने का युग है।...हमें समाज से क्या लेना-देना, समाज जाए भाड़ में।" दूसरी ओर दलित समाज में मंगलू जैसे पढ़े-लिखे लोग जो अपने ही परिवार से, अपने ही दलित समाज से घृणा करने लगते हैं। आरक्षण के तहत मंगलू को नौकरी क्या मिली वह अपने परिवार-समाज सबसे नफरत करन लगता है। बाबा साहब का तत्वज्ञान याद दिलाने वालों को वह सुनाता है, "मैं तो यहाँ तक अपनी मेहनत से पहुँचा हूँ, बाबासाहब आसमान से उतरकर मुझे नौकरी देने नहीं आये, अरे कैसा बाबा, काहे का बाबा?"¹⁰

स्त्री का दुःख सर्वत्र एक जैसा होता है। भीमा की दो बीबियाँ थीं। दोनों अधिक मेहनत करती थीं। एक पुरा दिन घर संभाल लेती थी और दूसरी जूतों की दुकान चलाती थी। भीमा आराम की जिंदगी जीता और बात-बात पे दोनों बिवियों की पीटाई करता था। लेखिका कहती हैं, "तब मैंने महसूस किया कि कमाती बड़ी बीबी है, पकाती छोटी बीबी है, खाता है भीमा ! कमानेवाली को भी मार, पकानेवाली को भी मार। यो दोनों एक-दूसरे को दोषी मानती हैं लेकिन इस स्थिति के लिए वास्तव में जो दोषी है उसे ये अपना देवता मानती हैं।"¹¹ दलित स्त्री हो या सवर्ण, दुर्गति दोनों की एक जैसी ही है भारतीय समाज में। परंतु दुःख इस बात का है कि सवर्ण स्त्री परंपराओं को त्यागने के लिए तैयार नहीं है। वह भी शोषित है परंतु दलित स्त्री का साथ वह नहीं दे पाती। इसीलिए विमल थोरत का यह सवाल करती है कि, "दलितों के प्रति सवर्ण महिलाओं का दृष्टिकोण बिल्कुल वैसा ही घृणात्मक होता है, जैसा कि सवर्ण पुरुषों का जब खेतों, बागानों, जंगलों, घरों में सवर्ण पुरुषों द्वारा दिन के उजाले में दलित-स्त्री के स्त्रीत्व का अपनमान होता है, उस पर बलात्कार होते हैं, तब क्यों नहीं सवर्ण महिलाएं अपने पुरुषों का विरोध करके उनका बहिष्कार करतीं।"¹² परंतु यहाँ इस बात का भी हमें विचार करना होगा कि सवर्ण महिलाएं बहिष्कार करने इतनी सक्षम कहाँ हैं ? उस स्थिति में वे इतनी ही सोचती होंगी कि इस स्थिति से मैं बच गई। दुःख तो उसे भी होता होगा।

अमर गोस्वामी की कहानी 'दिनू' में यह शोषण दैहिक तथा आर्थिक- दोनों स्तरों पर व्यक्त हुआ है। उच्च जातियों द्वारा निम्न जातियों द्वारा जाति की स्त्रियों का दैहिक शोषण सामान्य बात है। इसमें जाति-प्रथा तथा तथाकथित पवित्रता का तीखा व्यंग्य मिलता है। मैजरा हरिजनों के लिए शराब के मटके रखता है। उन्हें शराब पिलाकर उनसे पैसा छिन लेता है। शराब के नशे में लब्धु अपने पुत्र को उच्च जातियों के ढोंग की पोल खोलता है, "हमने लीलों से शादी करने वास्ते जब गाँव के शाह से पैसा उधार लिया था, तो उसने पहले जुबान ले ली थी कि शादि की पहली रात उसकी होगी। फिर शार से पैसा लौटाने की जमानत देने वाले खजूरिया पुरोहित ने दूसरी रात मांग ली थी। ये पवित्रता बड़ी जाति वालों का दिखावा है।"¹³ हरिजन औरत कुएं से पानी नहीं भर सकती, धर्म बदलकर वही औरत तथाकथित उच्च जातियों के लिए अछूत नहीं रहती। संकीर्णता, अतार्किकता आदि को यहाँ दलित संदर्भ में प्रभावशाली रूप में उभारा गया है। उच्च जाति के लोग कथित निम्न जाति की स्त्रियों को भोगकर उन्हें सजा देते आए हैं। आलमशाह खान की कहानी 'एक और सीता' में दलित समाज द्वारा क्रांति न कर पाने की विवशता में ही इस मार्ग पर बढ़ने का साहस मिलता है। डोम की बेटे सीती को रमिया चाहकर लाता है। वह ठाकुरों की भांति घोड़ी पर चढ़ता है। किन्तु ढाकुर का आतंक इतना है कि वह पहली रात से ही सीती को भोगना आरंभ करता है। पर उनकी जाति से घृणा भी करता है। रमिया की मौत के महीने भर बाद ठाकुर फिर उसका हाथ पकड़ लेता है। किन्तु उसके मना करने पर भी वह नहीं मानता, तो सीती गड़ासा उठा लेती है। गाँव में शोषण के विरुद्ध तथा अपने अधिकारों के प्रति चेतना फैल रही है, किन्तु अभी संगठन की कमजोरी है। गाँव में हरिजन-संघ

बना है, जो अपने खेत छीन लेने पर विचार करता है। लेकिन उंची जाति के लोग उन्हें कमजोर बनाने लगते हैं वे भगलू की हत्या कर डालते हैं तथा दरोगा से झूठ बोल देते हैं कि उसका संबंध हरिकर काका की भीजाई से था। इसमें शहर से आए हरिजन पार्टी के नेता के भाषण उच्चवर्ग के निम्न कोटि के कार्यों से पर्दा उठाते हैं, "जवान गृहस्थ लोग, उनके नवही छोकरे कुसुम कन्हैया बनकर खेत में उनसे रास रचाते हैं, शाम को किसी बहाने एक-दो छोकारी को रोक लेंगे और...कुछ पैसा और दो-चार सेर अनाज के लालच में हम गरियों की बहू-बेटियों बाबू लोगों के जाल में फंस ही जाती हैं और इसका फल क्या होता है, हर हरिजन टोले में साल में दो-चार नाजायज गर्भ गिराए जाते हैं या दो-चार औरतों को उनके पति छिनाल कहकर मार-पीटकर घर से निकाल देते हैं। यही होता रहा है हम लोगों के साथ। जैसे हम हरिजनों की कोई इज्जत ही नहीं होती..।"¹⁴

दलित स्त्री भी पुरुष-प्रदान संस्कृति में शोषित है। पुरुष चाहे वह सवर्ण हो या दलित, स्त्रियों के साथ एक समान पेश आते हैं। एक-सा अन्याय करते हैं। सहजीवन, लिव इन रिलेशनशिप आदि नामों की आड़ में दलित पुरुष भी स्त्री का शोषण करता है, धोखा देता है। रजत रानी 'मीनू' की 'धोखा' कहानी की नायिका अपनी युवा बेटि से अपने अनुभवों के आधार पर समझाती है, "बेटा, यह व्यवस्था पुरुषों की है। यहाँ हर निर्णय पुरुषों का होता है। कब किसको छोड़ना है, कब किसको पत्नी बनाना है, कब रखैल बनाना। निर्णय स्त्री का नहीं, पुरुष का होता है।"¹⁵ स्त्री भावुक होती है, मन से कोमल होती है। वह सपनों की दुनिया में रहती है। वह अपने सौंदर्य की ही चिंता करती है। इस प्रकार का परंपरागत चित्रण नकारते हुए सुशीला टाकभौर स्त्री को सपनों की दुनिया से कठोर धरती पर उतार लाती है। वह लिखती हैं, मैं यहाँ जीवन के यथार्थ की कठोर जमीन देखने आई हूँ। अतः इसी कठोर धरती पर खड़ी रहकर लेखिका दलित, दलित ही क्यों, संपूर्ण भारतीय स्त्री मुक्ति की कामना करते हुए कहती हैं, "अब और नहीं, सारे बंधनों को तोड़ने का दम मुझमें है। क्या मैं इनको तोड़ नहीं सकती ? मैं मुक्त हूँ... स्वच्छंद हूँ। कौन मुझे बंधनों में बांधता है ?"¹⁶ कई बार पुरुष स्त्री को उसकी इज्जत लूटने की धरमी देकर उसे चुप करा देता है। परंतु उषा जैसी स्त्रियाँ अन्याय-अत्याचार पर सोचने के बाद इस निष्कर्ष पर आती है कि कैसी इज्जत ? दो-चार लोगों के अत्याचार से केवल स्त्री की ही इज्जत कैसे जाती है ? उनकी क्यों नहीं जाती ? 'अजय नाबरिया' अपनी कहानी 'इज्जत' में इसी बात को नायिका उषा के माध्यम से उठाता है, "इससे भला मेरी इज्जत कैसे चली गई ? इन नामरदों ने जरा भीतर तक मुझे छू लिया तो मेरी इज्जत इससे कैसे चली गई, इनकी इज्जत इसमें नहीं गई ? मैं क्यों मरूँ ?... चिल्ला-चिल्ला कर सबको बताऊँगी.... इज्जत, इज्जत, थूकती हूँ ऐसी झूठी और कमजोर इज्जत पर। थू ऐसी इज्जत पर।"¹⁷

इस तरह से दलित जीवन पर लिखी गयी अधिकांश कहानियाँ ग्रामीण जीवन की पृष्ठभूमि पर स्थित हैं। वस्तुतः जाति-पाति की शृंखलाओं के बन्धन गाँवों में ही अधिक कठोर हैं। दूसरे उंच-नीच की यह भावना हिन्दू ही नहीं, मुस्लिम तथा अन्य सम्प्रदायों में भी उतनी ही गहरी जड़े जमाए हुए दिखती है।

सारांश :

इक्कीसवीं सदी की दलित कहानी ने अक अपेक्षित दुनिया को चित्रित किया है। इस कहानी का बहुत लंबा-चौड़ा इतिहास नहीं है। फिर भी इस कहानी ने समीक्षकों, पाठकों का ध्यान खींचा है। भाषा, चरित्र, उद्देश्य आदि में यह कहानी परंपरागत हिंदी कहानी से अलग होते हुए भी हिंदी साहित्य को इसने समृद्ध किया है। भारतीय दलितों का जीवन इस कहानी ने उद्घाटित किया है। इसलिए इस कहानी का समाजशास्त्रीय दृष्टि से भी महत्व है। दलित कहानी के माध्यम से एक से बढ़कर एक साहित्यकार की पहचान हुयी है। समता, स्वातंत्र्य, बंधुता इन मानवीय मूल्यों को लेकर चलने वाली यह कहानी मात्र मनोरंजन के लिए नहीं लिखी गई है। यह कहानी सोदेश्य लिखी गई है। यह कहानी परिवर्तन की मांग करती है। यह कहानी इंसानियत का पाठ पढ़ाती है। इसलिए इक्कीसवीं सदी की हिंदी कहानी का महत्व स्वयं स्पष्ट होता है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. नयी सदी की पहचान श्रेष्ठ दलित कहानियाँ, संपा. मुद्राराक्षस, लोकभारती प्रका., इलाहाबाद सं 2004, राम निहोर का वक्तव्य पृ. 31
2. तारा पांचाल, निक्कल(कहानी), पृ.32
3. राजाराम सिंह, मूच्छों (कहानी), पृ.12
4. नया ब्राह्मण, सुरजपाल चौहान, वाणी प्रका. नई दिल्ली, प्रथम संस्क.2009, पृ. 71
5. नयी सदी की पहचान, श्रेष्ठ दलित कहानियाँ, संपा. मुद्राराक्षस, लोकभारती प्रका., इलाहाबाद, संस्क.2004, पृ. 19
6. रामदरश मिश्र, सर्पदंश(कहानी), पृ. 35
7. नया ब्राह्मण, सुरजपाल चौहान, वाणी प्रका. नई दिल्ली, 2009, पृ. 22
8. वहीं, पृ. 24
9. वहीं, पृ. 27
10. वहीं, पृ. 62
11. दलित साहित्य 2004(वार्षिकी), मनषा कहानी से पृ. 122
12. दलित साहित्य का स्त्रीवादी स्वर, विमल थोरात, अनामिका पब्लिशर्स, नई दिल्ली, 2010, पृ.92
13. अमर गोस्वामी, दिन्नु(कहानी),
14. आलम शाह खान, एक और सीता(कहानी),
15. दलित साहित्य 2005(वार्षिकी), पृ. 281
16. हंस (दिसम्बर 2009), सूरज के आसपास कहानी से, पृ. 63
17. हंस (अगस्त 2010), इज्जत(कहानी), अजय नावरिया, पृ. 98

भारतीय लोकसाहित्य में दलित विमर्श : महाराष्ट्र के संदर्भ में

डॉ. बाबुमारे खंडू हानवतराव

द्वितीय विभाग,

कालिकादेवी महाविद्यालय, शिल्प(कसारा)

*****

प्रस्तावना :

भारतीय शिल्प साहित्य के काल गर्भ में यस्तुतः सदियों पुराने अनार्य साहित्य का ही अंश समाप्त है। दलित-उपेक्षितों के लोकसाहित्य को बीजा अभिजन साहित्य की निर्मित हुई है। भारतीय लोकसाहित्य एवं संस्कृति को धरोहर अत्यंत प्राचीन है, जिसका उद्गम स्वल सिंधु घाटी से सम्भवता है। आज जिसे दलित साहित्य के नाम से पहचाना जा रहा है तथा सी समुंदर पार जिसके नाम की हुंकार गूँज रही है, वह सृजनशील दलित साहित्य भारतवर्ष के उपेक्षित बहुजनों का साहित्य है। दिन दलितों के मसीहा, युगध्वस्तक डॉ. आंबेडकर के संघर्षमयी, विपट व्यक्तित्व एवं कृतित्व से दलितों में समाज, साहित्य एवं संस्कृति के प्रति नवजागरण की मशालें जल उठीं। सदियों के भूक कंठ में स्वर फूट पड़े। हीन कार्य करनेवाले लाचार हथियों में कलम आ गई, जिससे सदियों से दबाई दलित प्रतिभा ज्वालामुखी—सी फूट पड़ी। अनेक पीढ़ियों के पश्चात् अंधाबोधी बने दलित समाज ने वेदना और विद्रोह की बाणी से साहित्य सृजन आरंभ किया।

महाराष्ट्र के समग्र दलित साहित्य का लोकसाहित्य के परिप्रेक्ष्य में देखते समय महाराष्ट्र के दलित साहित्य में लोकसाहित्य की चेतना दिखाई देती है। महाराष्ट्र का दलित साहित्य केवल महार जाति अथवा बौद्ध धर्मियों का ही साहित्य नहीं है बल्कि, उन उपेक्षित समुदायों का साहित्य है, जो हीन जातियों में जन्म कर मनुष्य कहलाने के अधिकारी न रहे तथा दूसरे से समुदाय जो अच्छी जातियों में जन्मकर भी सबणों से आजीवन लान्छित रहें। दलित साहित्य के आभिक चरण में लिखे गए आत्मकथनों ने दलित

साहित्य के सधम बुनियाद दी जिससे यथार्थ की भरतल पर वह अडिग रहा। महाराष्ट्र से उाड़ी दलित साहित्य की भाव समूने भारतवर्ष में प्रवाहित हुई। महाराष्ट्र के दलित साहित्य ने देश की दवाई हुई दलित प्रतिभा को प्रेरणाहित किया, जिससे अनेक राज्यों में दलित साहित्य का सृजन हुआ। सत्य, समता एवं स्वतंत्रता पर आधारित तथा मानवता केंद्री दलित साहित्य आज देश की अनेक जाति-जनजातियों का एक प्रयाधिक दस्तावेज बन गया है। सदियों से सहे अन्याय-अत्याचारों की दर्दभरी दास्तान कहता तथा अन्याय के खिलाफ विद्रोह एवं क्षति की मशाल सुलगाता दलित साहित्य भारत एवं भारतोत्तर देशों में अपनी साहित्य पताकर फहरा रहा है।

महाराष्ट्र के लोकसाहित्य की अधिकारिणी जातियां निःसंदेह निर्धन, शुद्र एवं उपाधित रही है। किन्तु साथ ही वे क्षत्रिय संवर्ग की सुरमाधोर भी रही है। अतीत में तालवार की धनी रही ये जातियां, 'भाष जाये पर वयन न जाये' इस लोककौतिक की पालनहार रही है। इनके हाथों से शस्त्र छिनने के पश्चात उन्हें गुलामी के काम सीपे गये। गुलामी के कामों में भी इनका साहित्य औ कलाये प्रस्तुतित हुई। आज भी भारत के अन्य राज्यों में अस्सी-नब्बे वर्ष की जिनगी जीनेवाली वृद्ध पीढ़ी होगी। दलित लोकसाहित्य महाराष्ट्र संस्कृति की बुनियाद है और साथ ही सांस्कृतिक एवं आस्थाभयी भावनाओं से महाराष्ट्र के संस्कृति भवन का निर्माण किया है महार कलाकारों के तमारां (लोकनाट्य), तथा उनके महारी वाद्यों ने यहाँ की जनता का भापूर मनोत्जन किया। नाई तथा मांगो के वाद्य और गायन कला ने यहाँ की संस्कृति को समधुर स्वर दिये। महाराष्ट्र में हुकूमत करनेवाले परकीय आक्रमणकारी शासकों ने भी दलित कला और उनके साहित्य की सरहना की है। साहस और कलानिपुणता का जन्मतः बरखन दलित कलाकारों को मिला है, जिनके बलवुते पर मुगल, मराठा तथा ब्रिटीश शासनकाल में दलित कला एवं साहित्य प्रशंसित हुआ।

दलित साहित्य लेखन के प्रेरणास्त्रोत :

भारत में दलित साहित्य के लिए महाराष्ट्र की भूमि प्रेरणास्त्रोत रही है। यहाँ लिखा गया दलित साहित्य सधम और चिरंजीवी प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर ही है। कवि लिखते हैं कि, भारत के ही नहीं बल्कि विश्व पटल पर आलोकित इस प्रभासूर्य ने दीन-दलितों एवं पीड़ित-शोषितों के अंधे जीवन को

आलोकित किया। सदियों से समाज समान ने जिन्हें गूँघ बनाये रखा, ऐसे गूँघ समाज को धापी देकर मुक्तनायक बने। गुलाम बनाये लोगों में उल्लेखी अन्याय—अत्याचार के खिलाफ संघर्ष को बीज बोये। बहिष्कृत भारतीयों के जीवन में आत्मसम्मान की सुबह खिलानेवाला यह प्रकाश सूर्य भारतीय दलित साहित्य को प्रखर प्रेरणास्रोत है। डॉ.अंबेडकर के पूर्व महाराष्ट्र के उपेक्षित वर्गों द्वारा रचित भाषा में साहित्य सृजन हुआ किन्तु वह दलित साहित्य के आधुनिक शोषकतर्गत समाविष्ट नहीं होगा। फाल्गुनाई एवं सामाजिक विशेषताओं के परिप्रेक्ष्य में उसे 'संतासाहित्य' तथा 'समाजसुधारकों का साहित्य' जैसे संज्ञाएं प्राप्त हुईं। प्राचीन संत साहित्य में संत नोखोखा, संत कश्मोखा, संत जानाई, संत रामदेव, संत तुकाराम जैसे उपेक्षित जातियों के महान व्यक्तियों ने साहित्य सृजन किया। इनमें से संत तुकाराम के अभंगों में जो सामाजिक यथार्थ एवं संघर्षभाव पाये जाते हैं वे अन्य रचनाकारों की रचनाओं में धुंधले प्रतीत होते हैं। व्यथा—वेदनाओं के साथ संघर्ष की अभिव्यक्ति दलित साहित्य की मुख्य विशेषता है।

संत साहित्य के पश्चात् समाजसुधारकों के साहित्य में विशेषतः महात्मा फूले के साहित्य में उपेक्षितों के दुःख, दर्द एवं दूयवस्था का मार्मिक चित्रण है। महात्मा फूले के साहित्य में उल्लेखनीय है— शिवाजी राजा का पर्वोडा, गुलामी, ब्राह्मणों की चालाकी, किसान का कोडा तथा सार्वजनिक सत्य धर्म है। उपेक्षित जातियों के महात्माओं ने वेदनाओं की अभिव्यक्ति द्वारा दीन—दलितों की पीड़ा को उभारा। समाज सुधारकों ने चिंतन कर, तात्कालीन समाज के भ्रष्टाचार सत्य को उजागर किया। वह दीन—दलित समाज के तथा उनके साहित्य को आलोक स्तंभ है। महाराष्ट्र का समग्र दलित साहित्य डॉ.अंबेडकर का वैश्विक मानवतावाद तथा हिन्दु धर्म के कुछ परंपरागत प्रभावों का बहन करता है।

लोककथाओं में दलित विमर्श :

सृजनात्मक दलित साहित्य में परंपरागत लोककथाओं के अनेक उदाहरण दिखाई देते हैं।

कथासंग्रह 'दलित ब्राह्मण' में शरणकुमार लिंबाले ने दलितों और सरणों का संबंध मछली तथा बगुल के साथ दिखाकर वे कहते हैं,

एक तालाब था, हमारे गाँव जैसा,

तालाब में थी मछलियाँ, हमारे आदमियों जैसी।।

एक थी सफेदपाशी मछली, सफेदपोरा आदमी जैसी,
एक था सफेद बगुल, जो मछलियों की कहानी सुनाता है,

परिवर्तन की, उन्नति की।।

तालाब की मछलियाँ उसके हर शब्द पर लक्ष वेधित किया है। उसकी हर एक वाग पर विश्वास रखा है। एक दिन बगुले ने संकट का समाधान करने के लिए तालाब जाने की बात मछलियों को कही। तालाब की सब मछलियाँ डकड़ता हुई, 'आंधोर वाग क्या है... ? बगुले से पुच्छ। बगुले ने कहा, 'भाईयो, अब यह तालाब का पानी कम हो रहा है और गंसा ही चलता रहा तो अपना बंध यहाँ समाप्त हो जायेगा। इसलिए हमें ही कुछ करना होगा और वह भी जल्दी। मछलियों को भी लगा कुछ करना चाहिए। पर क्या कर सकते हैं? बगुलेने कहा, तुम अगर मुझपर विश्वास रखते हो, इस कार्य का नेतृत्व मुझे देते हो तो मैं तुम्हें एक अच्छी सुरक्षित जगह ले जाऊँगा। जहाँ पर समता, संभूता और कभी साग पानी होगा। मछलियों ने बगुले की जयजयकार की। बगुले ने नेतृत्व किया। हर रोज वह गूँघ में एक मछली उठाकर आकाश की ओर जाता था। मछलि को लगाता था, अब हमें दूसरा तालाब मिलेगा। परंतु बगुल बहुत ही धूर्त एवं कपटी था। वह मछली को ले जाकर, खा जाता था। हर रोज वह अपना पेट मछली से भरता था। इसलिए वह खुश था। इस तालाब की मछलियाँ खुश थी क्योंकि उन्हें एक अच्छा नेता मिल गया था।

देवदासी और नग्नपूजा में उत्तम कांबले आंध्रप्रदेश की येल्लमा देवी की उपासना और देवदासी की कथा कहते हैं। वे लिखते हैं, सैकड़ों साल पहले ब्राह्मण समाज की एक लड़की पर कुछ आदमियों ने मिलकर बलात्कार करने की कोशिश की। वह युवती भागते-भागते दलित युवती के घर में गुँस गई। उसने वह ब्राह्मण युवती की इज्जत बचाई थी। उस दलित युवती का नाम येल्लमा था। बाद में उस दलित युवती में भगवान का अंश होना चाहिए इसलिए लोगों ने उसे देवी का दर्जा देकर उसका मंदिर बनवाया। उसकी मूर्ति की स्थापना की। कुछ समय बाद उसके नाम से लुंघारी लड़कियों को देवदासी के रूप में छोड़ा जाने लगा। लेकिन वे सब लड़कियाँ दलित वर्ग की ही थी, क्योंकि उनकी देवी भी दलित थी। उन लड़कियों का भोग गाँव के जमींदार, धनवान, पूजारी लेते थे। वे उन लड़कियों को भोग्य वस्तु ही मानते थे।

विद्यो भी जोगिनी को कोई भी व्यक्ति, कभी भी अपने मस्तिष्क पर बुलवाये। वे उनसे शरीर रक्षा प्राप्त करेंगे। इस तरह के स्वभाव को समाज ने पाया भी था। अगर किसी स्त्रीकी लड़की ने जोगिनी बनने से इनकार किया तो गाँववाले गाँव पर संकट आने का दर दिखाते। गाँव को भण्डाई करने के लिए विरही को तो अपना जीवन बर त्याग करना पड़ता। इसलिए दक्षिण गर्भ की लड़कियों को ही अपने जीवन की आहुति देनी पड़ती है।

‘आत्मकारभारी’ में राधा कृष्ण लिखाले ने दक्षिणो को स्वयंभवात रूप उद्दिष्ट जीवन तथा मरणों का जातिगत अन्त में उत्पन्न परंपरागत विपुल को स्थित करा है हाथों जैसे दक्षिण अर्थको को गाँव की उच्चस्वर्ण लड़कियों का मदिराओं को अंत निरखी नजर से भी देखना मुनाह था। पूरा गाँव एक ठोकर उस स्वयंभो को मरते दम तक मारते। इन्हा मारते कि मार खाने वाला सोचना भी नहीं है कि वह किंव रहेगा या मरेगा ? वे कहते है कि, एक दिन गाँववालों ने सब दक्षिण सोचवानों के उतर कंस दक्षिण किया कि वे बार-बार स्वर्ण मदिराओं को देखते है। उस शूटे कंस से सबको एक एक साल की सजा हुई। जब वे जेल से इतरफर पर वापस आये तो उन्होंने देखा कि उनकी औरने एक एक बच्चे को जन्म दे चुकी थी। यह इरेडिभत लेकर सोचने लगे कि गाँव वाले स्वर्ण इतने विकुल कैसे हो सकते है ? कैन-से गाँव की यह कहानी है पता नहीं है ? पता नहीं लेकिन लक्षुणा जब भी कहते तो बदन पर रोंगटे खुड़े होते।

लोकगीतों में दक्षिण विमर्श :

दक्षिण साहित्य में ‘लोकगीतों’ का भरमार है। दक्षिण संवर्ष के अनेक लोकगीत दक्षिण साहित्य में पाये जाते है। लोककवि रामनदय कर्दक का मुफनों के दिवें यह लोकगीत थाप ने उलूभ किया है—
मुफनातले दिवें, आम्ही मुफनातले दिवें,
मुफन, वाग, पाउरपाग, मुळी ना आम्हा शिवे,
जळू, पंगु भगी उजळू,
सद्व चंदणे, मुळी नंदणे, हेच आम्हा हवे,
मुफनातले दिवें आम्ही, मुफनातले दिवें,
मुफन, वाग, पाउरस भाग मुळी ना आम्हा शिवे।

आँधी मुफन जोगे से है, फिर भी हम जलते है, क्योंकि हम मुफनों के दिवें है, हम मुफनों के दिवें है। आँधी मुफन मुसलधार वारीश भी हमें मर्जी भी नहीं कर सकती। शूद जलेंगे, लेकिन भरी को उजाळा

है। हर मरफ गाँवणी मत तथा हर तरफ खुशी, यही को हमें साहित्य मुफनों के दिवें है, हम मुफनों के दिवें।

लोककवि कर्दक ने अपने गीतों में आधुनिक गीतों में आधुनिक समापय की उद्दिष्ट सीता का दयनीय जीवन चित्रण किया है।

दिव माळकल होवा, साज माजळ्ळा होनी, म्हायणाच्या मळ्ळी, ज्योव पाळ्ळा होनी।

साजा शिणली भायली, नुस पेटविल होनी, कळ-कळकळ ल्यालेली पोव उजळन होनी।।

भुक म्हा-अंकुशाची पेटी विकळ्ळा होनी, माय माळ्ळी पेटी उगी पाळ्ळा होनी।

पीउ पुरव नळते, भुक लागल नळनी, पोदायली आग पयि यी उजळन होनी।।

उद्दिष्ट गीतों के निर्गम संगार पर कवि कहते है, दिन दूय रहा था, मम के मंदिर में ज्योव जल रही थी। भरी गाँविया) मुल्ल जल रही थी। कले अंधे को परिधान करनेवाली कटियाँ चमक उठी थी। लव और कृश के भुसे पेट के विकल हो उठे थे। पगली गाँ लव से व्यथित हो रही थी। आटा कम था जिससे भुक मीट नहीं सकती थी। पेट की आग उपर उफान रही थी।

उपन्यास ‘सौदक’ (देवी का वाद्य) में राजन गवस देवदारी एवं भर्ती द्वारा देवदरियाँ नाचते-गाते हूँ उनको उद्दिष्ट जीवन की कथा कहती है, देवी माँ के दरवार में, देवदारी येटी गये जन्मभर के लिये बोध दिया। भगवान की सौगंध से ये अब पसाइ की हो गयी। देवदारी बनने की लाचारी तथा भाग्याभिन होने का भाव कवि लोकगीत में व्यक्त करते है—

आई नुदया नायान नाव पाव सोडल, कस वाई निर्गान माळमेळ मोडल।

लोगाच्या आई नुद्वे महात्म मी सोडल, कपाळान्या रेवांनी गैर कस मांडल।।

देवदारी स्वयं की दुर्दशा पर व्यथित होने कहती है, माँ! तैरे लिए मैंने नाम और गाँव छोड़ा। कैसे इस निधि ने संतुलन छोड़ा? पसाइ की माँ तेरा! महात्म पालभर के लिये छोड़ा सब माझे की लकीरों ने गैरे साथ गैर का खेल खेला।

दक्षिण साहित्य में लोकनाट्य :

सृजनारम्भक दक्षिण साहित्य में लोकनाट्य को अनेक संदर्भ पाये जाते है। इनमें मुख्यतः परंपरागत लोकनाट्य एवं जलरस से दो रूप दिखाई देते है।

परंपरागत लोकनाट्य के अंश आत्मकथन, अन्याय एवं कहानियों में पाये जाने हैं। अम्बेडकरवादी परिवर्तनकारी निचाराधार से शुरू हुआ जलसा परंपरागत लोकनाट्य का अग्रणी कदम है। इसमें लोकनाट्य के जाने कबे अधिकतर काव्यमय रस वास्तवादी आशय की अभिव्यक्ति है। देव-देवताओं के स्थानपर युग प्रतीक हैं। अम्बेडकर एवं उनके क्रांतिकारी विचारों की स्थापना है। गारुड पर मार्मिक व्यंग्य तथा लोकजागृति जलसे की मुख्य विशेषता है।

बाबासाहेब अम्बेडकर द्वारा अदृष्ट समाज को दिया गया बतानेवादी छोड़ने के आदेश तथा उसकी कारणमौनासा है। परंपरागत पतनकारी के दुष्प्रतिमान वर्णन करते हैं,

अबदासा शिलो हो परत, पिक्करपण, लाधारपण
भाल नशिवात,

पिडधान-पिडधा आमच्या हाडीमासो खिळली,
मुलामगोरोच्या चरकत जनता ही पिळली८

परंपरागत मुलामी को बला हमारे धरों में पुसो है। इसी से भिखारी वृत्ति एवं लाचारी हमारे नसीब में आयी है। कई पीढ़ियों से यह हनारी हड्डियों में जम गयी है। मुलामी के धरु में जनता को पिसा गया है।

आद्य सत्यशोधक जलसाकार भीमराव विठ्ठलराव ने 'ब्राह्मणी विधवा' रचना में कहते हैं, कुलकर्णी ने अपनी विधवा लड़की को कटोर बंधनों में बांधा। लेकिन उसे वह अच्छा नहीं लगता। उसने केराबपन के लिए नकार दिया है। कुलकर्णी कहते हैं कि तेरी शादी हुई तो तू तेरे पति की हुई। तेरे शरीर का मालिक तेरा पति था। इस पर लड़की ने कहा पति की तो मैं हूँ ही लेकिन उसने भी एकसाथ संसार करना चाहिए था। धर्मध, अर्थध, कामध इस प्रकार की कसम होती है। अंतिम संस्कार में उसमें मेरे बालों का संबंध कहा आता है? मेरे बाल मेरे मृत पति किस उपयोग के? इस बात पर उस लड़की के पिताजी क्रोधित हुए। तब उनसे दीनमुद्रा करके अपने पिता से याचना की है -

आण्णा! मी तुमची लाडकी, मज कशी करती हो
बोडकी?

माझ्या स्वरूपाशी तू, जसा कांदणी हिरा९

पिताजी! मैं तो तुम्हारी प्यारी हूँ। फिर पिढे गंजी क्यों बनाते हो? मेरा रूढ़ि के भाँति है, जिसकी चमक आकर्षित कर लेती है। फूलों के हार के भाँति मैं सुकृमार हूँ। पाठ पर झुलती बेणी पर पुष्प खिल

उठते हैं। आप जाँद ज़ेड़ दो और दूरग गेय व्याह
रवाओ।

कवि दादासाहेब गवाळ अपनी आत्मकथन में कहते हैं कि, पुलिस ने गकड़ने पर लेखक के पिताजी कहते हैं सायब! आमी...मागून...छातुया...जात नार
गास मिळार्याली तत म्हातुया...जाय मिळाल तर
भोरल्या गवाला जातुया आमी करयाल चोरीच्या
भानगडीत परतुया... आमी चुयीं क्या खगलू तर
आम्हाला पुन्यादा कोण फिरु दिल का? हवलदार
कडाडल, अरे...चोर कधी चोरी केली आं म्हागून
सांगत नाहीत। खर सांग नाहीतर फोडून काडीत...
वडिल म्हाणाले सायब तुमी आमच्यावर अन्याय करताय
आव...आमी गरीब हाय म्हागून आगाला दाब देताय.
तुमाल घर वाटत नसाल तर आमची झडती घिवून
बगा.१०

वह कहते हैं कि, साहब! हम मांगकर खाते
हैं। यहाँ चार निवाले मिलते हैं वहाँ हम रहते हैं। अगर
नहीं मिला तो अगले गाँव जाते हैं। हम क्यों चोरी
करें? हम अगर चोरी करते लगे तो फिरसे हमें भिख
मांगने के लिए गाँव में बँधे धूमने देगा? इसपर हवलदार
ने डाटकर कहा, चोर कभी बताता है कि उसने चोरी
की है। घब बोल नहीं तो मार-मार के हड्डियाँ-परलियाँ
तोड़ डालूँगा। पिता ने कहा साहब..! तुम हमपर अन्याय
कर रहे हो। हम गरीब हैं। इसीलिए हमपर धीस जमाते
हो। अगर आपको झूठ लगता है तो हमारी तलाशी
लेकर देखो। इस तरह से कवि ने होनेवाले अन्याय पर
प्रहार करने का प्रयास किया है।

निष्कर्ष :

इस तरह से महाराष्ट्र का दलित साहित्य
केवल महार जाती अथवा बौद्ध धर्मियों का ही साहित्य
नहीं है बल्कि, उन उपेक्षित समुदायों का साहित्य है,
जो हीन जातियों में जन्म कर हिंदू धर्म की मान्यताओं
के अनुसार मनुष्य कहलाने के अधिकारी न रहे तथा
दूसरे थे समुदाय जो अच्छी जातियों में जन्मपर भी
सवर्णों से आजीवन लच्छित रहे इस दृष्टी से दलित
समाज, साहित्य एवं संस्कृति का दापर अधिक बृहत
हो गया है। दलित साहित्य सृजन का आवेग इसी बात
की पुष्टि करता है कि दलित साहित्य देश के दुःखी
कपटी बहुजनों की स्वानुभूति की करुण पुकार है।
दलित साहित्य आरंभिक चरण में लिखे गए साहित्य
के सधम बुनियाद दी, जिससे यथार्थ की बराबर पर
अडिग रहा। महाराष्ट्र से उगड़ी दलित साहित्य की धार

समूचे भारतवर्ष में प्रवाहित हुई। महाराष्ट्र के दलित साहित्य ने देश की दबाई हुई दलित प्रतिभा को प्रोत्साहित किया, जिससे अनेक शयों में दलित साहित्य का सुजन हुआ। सत्य, समता एवं स्वतंत्रता पर आधारित तथा मानवता केंद्री दलित साहित्य आज महाराष्ट्र एवं देश की अनेक जाति-जनजातियों का एक प्रभाविक दस्तावेज बन गया है। सदियों से सहे अन्याय-अत्याचारों की दर्दगरी दस्तावेज कहना तथा अन्याय के खिलाफ विद्रोह एवं क्रान्ति की मशाल खुलवाना दलित साहित्य भारत एवं भारतीय देशों में अपनी साहित्य यात्राका फहरा खा है।

संदर्भ सूची :

१. लोकसाहित्य के परिधि में महाराष्ट्र का दलित साहित्य, डॉ. राशिकांत सोनवण 'सावन', लोक (अभय प्रकाशन, काठपुर) संस्करण २०११ पृ. क्र. २५

२. वही, पृ.क्र. ९७
३. वही, पृ.क्र. ९९
४. वही, पृ.क्र. १०२
५. वही, पृ.क्र. १२५
६. वही, पृ.क्र. १३१
७. वही, पृ.क्र. १३३
८. वही, पृ.क्र. १३८
९. वही, पृ.क्र. १५६
१०. वही, पृ.क्र. १६

***

AGRICULTURAL TAX IN INDIA

Chetan S. Chopade

Guest Lecturer, Department of Commerce,
Government First Grade College,
Rabkavi-Banhatti, Bagalkot, Karnataka

Abstract:

This study surveys the experience of agricultural taxation in developing countries in the context of ongoing policy about the tax structure and administration affecting agricultural producers. Using the examples of several countries, it analyses the conceptual and practical problems associated with different tax regimes. Governments in most countries have reduced indirect (export) taxes on agricultural producers. However, the revenue from direct taxes on farmers has not increased. A major problem in most countries has been the measurement of actual agricultural income. Different measures for presumed income have been used with varying success. They seem to have the most potential for increased revenue in many countries, but their effective implementation is constrained by political and administrative considerations.

1. Introduction

This study focuses on the experience of agricultural taxation in developing countries in the context of the ongoing policy debate about the tax structure and administration affecting agricultural producers. It will not analyze in any depth the structure and impact of implicit taxes on the agriculture sector; a discussion of indirect (explicit) taxes will be included because of their impact on government revenue. Agriculture is an important sector in most developing economies for sustaining industrial growth and

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

6 Sept, 2022 Special Issue- 50 Vol. 1

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editors
Dr. Manoj Khande

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 50, Vol. 1
Sept. 2022

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139   ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

6 Sept. 2022   Special Issue- 50 Vol. 1

**Chief Editor
Mr. Arun B. Godam**

**Guest Editor
Dr. Viswas Kandhare**

Shaurya Publication, Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 50, Vol. 1
Sept. 2022

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE - 50 Vol 1

© All rights reserved with the College & publisher Price : Rs. 500/-

Editor - Arun Godam
Latur

Guest Editor
Dr. Viswas Kandhare

Published BY
Shaurya Publication
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com , 8149668999

Printed By.
Shaurya Offset
Old MIDC , Near Kirti Gold Chowk, Latur
Email- hitechresearch11@gmail.com

EDITION :
Sept. 2022

Editorial Board

Dr. Khandu Waghmare

Dr. Ramesh Lahoti

Dr. Vitthal Jadhav

Dr. Navnath Pawale

Dr. Pandit Mule

Index

1. Anna Bhau Sathe: Life, Literary Work and Struggle 7
Ms. Sanap Aishwarya Vasant
2. Anna Bhau Sathe: A Reading of Chitra 11
Dr. Ramesh Achyutrao Landage
3. Anna Bhau Sathe's Literature: A Critical Reading 14
Dr. Awasthi Sudarshan Subhash
4. Anna Bhau Sathe: Life, Literature and Thoughts 16
Dr. Vaishali Eknath Aher
5. Convivial And Economical Status Of Dalits In The Concerto Of 21
Annabhau Sathe
Ms. Jayshri Madanrao Wagh
6. Anna Bhau Sathe as a Social Reformer: A Critical Study 23
Syed Khaja Miyan Syed Baba Miyan
7. Anna Bhau Sathe and Social life of Down trodden 25
Dr. S. S. Sasane
8. अण्णाभाऊ साठे डॉ. अमेडोर व अण्णाभाऊ साठे यांचे भूमिगत 27
अशोक मारोती इंगळे
9. अण्णा भाऊ साठे इनकी कविताओं में सामाजिक बोध 30
डॉ. न.पु. काळे,
10. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील तत्त्वज्ञान 34
प्रा.मारोती गोविंदराय गायकवाड
11. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय 37
प्रा. डॉ. रामहारी मायकर
12. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील महिला स्वाभिमान: एक अभ्यास 40
प्रा. सय्यद अफरोज अहमद,
13. अण्णाभाऊंच्या प्रबोधनकार लोखनाची वीरगुण 43
प्रा. बालासाहेब विष्णू फडारे
14. अण्णाभाऊ साठे यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास 45
डॉ मुळे पी एम.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास

डॉ. मुळे पी. एम.
सहयोगी प्राध्यापक
अर्थशास्त्र विभाग,

कालिकादेवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर कसार.

प्रस्तावना:

अण्णाभाऊ साठे हे लिळ्या आकाशातील तळपणारा लाल तारा आहे असा लाल तारांचा जन्म सांगली जिल्हातील वाटेगावत 1920 रोजी झाला आणि एका कांतीसुर्याचा उदय झाला 1920 चा काळ म्हणजे ब्रिटिश राजवटीचा काळ होता 1 ऑगस्ट 1920 च्या सकाळी फकीरा खजिना लुटून आपला होता या खजिन्यातील सोन्याच्या लुटीच्या माध्यमातून अण्णाभाऊंनी संघर्षाची पहिली गुडी उभारली होती परिणामी अण्णाभाऊ एक क्रांतिकारी आणि विद्रोही व्यक्तिमत्व म्हणून उदयास आले घरी एका वेळच्या भाकरीची सोय नसताना अण्णाभाऊ समाज आणि समाजाची कैफियत मांडत अवघा महाराष्ट्र शाहिरीता घेऊन समाजाचे प्रबोधन करत होते 1941 मध्ये लाल बायटा कलापतकाची स्वाधना करून अण्णाभाऊ द.ना. गव्हाणकर अमररोख यांनी संपूर्ण महाराष्ट्र पिंजून काढताना दिसतात

संशोधनाची उद्दिष्टे.

- 1) अण्णाभाऊ साठे यांच्या विचारांचा परामर्श घेणे.
- 2) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्य आणि चळवळीतील आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती.

प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्राथमिक व द्वितीय साधनसामग्रीवर आधारित आहे विषयाशी संबंधित विविध संदर्भ ग्रंथ इंटरनेट क्रमिक पुस्तके अण्णाभाऊंचे साहित्य शोधनिबंध इत्यादींचा वापर केला आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार.-

अण्णाभाऊ साठे यांच्या लिखाणावर जागतिक क्रांतीचे अर्थशास्त्रज्ञ कार्ल मार्क्स यांच्या विचारांचा प्रभाव होता कार्ल मार्क्स यांनी जगातील कामगारांना एक व्हा असा नारा देऊन अतिरिक्त मूल्यांच्या सिद्धांताची मांडणी केली यातून जागतिक कामगारांचे मालकाकडून शोषण कसे केले जाते याचे विश्लेषण केले याशिवाय कार्ल मार्क्स यांनी जगामध्ये आहे रे आणि नाही रे असे दोन वर्ग अस्तित्वात असून आहेरे वर्ग नाहीरे वर्गाचे सातत्याने शोषण करत असतो असे विश्लेषण केले आहे अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य आणि चळवळीतील दिशा मार्क्सच्या आर्थिक विचारधारेकडे मार्ग प्रमण करणारी होती. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळालेले असताना अण्णाभाऊ साठे यांनी खर्चा अर्थाने भारताला सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्वातंत्र्य मिळालेले नाही म्हणून 16 ऑगस्ट 1947 रोजी मुंबई येथील आझाद मैदानावर भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचा प्रचंड मोठा मोर्चा काढून आझादी झुटी है देश की जनता भुकी है असा आर्थिक क्रांतिकारी सिद्धांत मांडला या सिद्धांताचे परीक्षण केल्यात भारतीया संदर्भात असे दिसून येते की 16 ऑगस्ट 1947 ते 16 ऑगस्ट 2018 पर्यंत 71 वर्षांच्या कालखंडात भारतातील दारिद्र्य आर्थिक विषमतेत फार मोठ्या प्रमाणावर घट झालेली दिसून येत नाही 1950- 51 ला भारताची लोकसंख्या 36 कोटीच्या जवळपास होती 2018 मध्ये 137 कोटी इतकी आहे 1950- 51 ला भारतीय लोकसंख्येच्या 38% इतके दारिद्र्य होते 2018 मध्ये देशील हिमांशू आणि सेल यांच्या अभ्यास गटानुसार भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण 40% इतके आहे आर्थिक विषमतेचा अभ्यास केल्यास 2018 मध्ये भारतातील 28% कुटुंबाकडे एकूण संपत्तीच्या ऐंशी टक्के संपत्ती एकवटलेली आहे आणि 72 टक्के सामान्य जनतेकडे केवळ 20% जगण्या इतपत संपत्ती आहे म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांचा दारिद्र्य आणि विषमतेचा सिद्धांत भारतीय संदर्भात तंतोतंत लागू पडणार आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांनी समशानातील सोन या कथेमध्ये भारतातील प्रचंड बेरोजगारी आणि उपासमारीचे चित्रण केले आहे. तरीराने दुष्पट असणारा भीमा पोटाची खळगी भरण्यासाठी दगड फोडण्याचे काम करतो परंतु कारखाना बंद पडल्यामुळे त्यांच्यावर बेरोजगाराची वेळ येते तेव्हा स्वतःच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी समशानातील मेलेल्या पोताचे राखी बेरावी बोंटातील व दादेंतील सोने आणि मीन्यवान वस्तू काढण्याचे अतिशय जीव घेणे व लाजिरवाणी काम करतो पोटाची खळगी भरण्यासाठी दररोज कोणाच्यातरी मरणाची वाट पाहत असतो एका दिवशी एक श्रीमंत सावकार मेलेयांची बातमी भीमाला कळताच भीमा प्रचंड आनंदी होतो त्याच राखी भीमा जेव्हा समशानात जातो तेव्हा राखीच्या वेळी अधानक कोल्हे भीमा वरती हल्ला चढवतात कुत्रे भुकायला लागतात गावकरी जागे होतात भीमा प्रचंड घाबरतो कोल्हे कुत्रे आणि गावकरी यांच्यापासून सुटका करण्याच्या प्रयत्नात पोताच्या तोंडात भिमाचे बोट अडकतात आणि भीमाला त्याची बोटे गमवावी लागतात दारिद्र्य बेरोजगारी उपासना या आर्थिक समस्येचे चित्र अण्णाभाऊ साठे यांनी समशानातील सोने या कथेमध्ये केले आहे. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील सर्वात लोकप्रिय कादंबरी फकीरा ज्या कादंबरीला महाराष्ट्र शासनाने गौरविले आहे या कादंबरीत अण्णाभाऊंनी भारतातील दुष्काळ, बेरोजगार, उपासमार आणि रोगराई या समस्येचे सैद्धांतिक विश्लेषण केले आहे. महाराष्ट्रातील सांगली जिल्ह्यातील वाटेगाव आणि परिसरात प्रचंड मोठा दुष्काळ पडतो आणि लोक सातीच्या आजारांमुळे मृत्यू मूर्तीमुखी पडायला लागतात तेव्हा वाटेगाव येथे विष्णुपंत कुलकर्णी ब्रिटिश सरकारकडे दुष्काळावर ठोस उपाययोजना करण्यासाठी वारंवार पत्र व्यवहार करून विनयणी करतात परंतु ब्रिटिश सरकारला याचे काही गांभीर्य वाटत नाही त्यावेळी वाटेगाव येथील अस्पृश्य समाजातील फकीरा हा नायक शेजारच्या भाळवंडी या गावात मटकर यातील धान्य लुटून समस्त वाटेगाव वाशी यांना समान पद्धतीने वाटतो आणि लोकांची उपासमार व रोगराई दूर करण्याचा प्रयत्न करतो फकीरा या कार्यासाठी विष्णुपंत कुलकर्णी आणि वाटेगावातील समस्त नागरिक पूर्ण सहकार्य करतात ब्रिटिश प्रांत अधिकारी जेव्हा फकीरा व त्याच्या साथीदाराला अटक करण्यासाठी वाटेगावच्या चावडीत येतात तेव्हा वाटेगाव येथील रोगराई आणि उपासमारीची चित्र पाहून फकीरा व त्याच्या साथीदाराला ब्रिटिश सरकार गुन्हेगार मानत नाही अर्थात ब्रिटिश सरकार दुष्काळावर ठोस उपाय योजना करण्यास असमर्थ ठरत होते हे मान्य केले जाते म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांनी रोगराई आणि दुष्काळ निवारणात सरकारची भूमिका महत्त्वाची आहे या सिद्धांताची मांडणी केली अशा प्रकारची भूमिका लॉर्ड जे एम केन्स यांनी 1936 मध्ये आपल्या

The general theory of employment money interest या पुस्तकात केली आहे. अण्णाभाऊ साठे यांनी भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाण प्रसंगी अभिवादन पर एक गीत रचले होते त्यात भांडवलशाही धर्माघता आणि सावकार शाही विरोधी विचार मांडले आहे.

जग बदल घालुनी घाव सांगून गेले मला भीमराव.

गुलामगिरीच्या या चिखलात रुतून बसला का ऐरावत.

अंग झाडून निगबाहेरी घे वनी यरती घाव.

धनवंताने अखंड पिळले धर्माधाने तसेच छळले.

मगर जणू माणिक गिळले चोर झाले साव.

वरील कवणामध्ये अण्णाभाऊ साठे यांनी भांडवलशाही व्यवस्था गुलामगिरीकडे कशी घेऊन जाते एवढेच नसून धर्म आणि भांडवलशाही एकत्र आल्यास कामगाराचे शोषण कसे होते याचे विश्लेषण केले आहे म्हणून जगातील धर्म आणि भांडवलशाही व्यवस्था जागतिक सर्व समावेशक विकासाला मारक आहे असे विचार अण्णाभाऊ साठे यांनी मांडले आहे.

1) अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य वैज्ञानिक कसोट्यावर खरे उतरणारे आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांनी भारतातील दारिद्र्य बेरोजगारी आर्थिक विषमता रोगराई दुष्काळ यांचे विश्लेषण करून या समस्या सोडवण्यासाठी ठोस उपाययोजना केल्या आहेत.

2) अण्णाभाऊ साठे यांनी 18 व्या वर्षापासून भारतीय कम्युनिस्ट पक्षांमध्ये साम्यवादी विचारधारेची

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 50, Vol. 1
Sept. 2022

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

अस धरून आपल्या राजकीय कारकीर्दीची सुरुवात केली एवढेच नसून साम्यवाद जोपासला आणि साम्यवादी विचारधारेचा प्रचार प्रसार केला परंतु भारतातील जाती व्यवस्था व वर्ग व्यवस्था या दोन्हीचे चित्रण अण्णाभाऊंच्या साहित्यात दिसून येत असल्यामुळे अण्णाभाऊंची स्वतंत्र विचारधारा उदयास येऊ शकते.

संदर्भसूची.

- 1) अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन. माधव गादेकर सात प्रकाशन औरंगाबाद
- 2) अण्णाभाऊंचे समाज विचार आणि साहित्य दिवेचन गुरव बाबुराव
- 3) shodhganga inflibnet AC.in/handle/10603/34948?

MAH/NAN/10936/2015
ISSN 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. 1, Issue- LXIX, 14 Oct. 2022

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास
व सामाजिक परिणामकारकता

मुख्य संपादक: डॉ. आनंद घम
संपादक: डॉ. गणेश माने

सहसंपादक:
डॉ. वसंत सरवदे
डॉ. विजयकुमार सोन्नर

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 - 7905

SJIF Impact Factor: 7.479

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed Refereed Journal
Quarterly Research Journal

Arts, Humanities, Social Sciences, Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty xi
www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - LXIX

Year - 8

14 Oct. 2022

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नंदेड.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय,

राणीसावरगाव, ता. गंगाखेड जि. परभणी

इतिहास विभाग व आज्ञादी का अमृतमहोत्सव समिती अयोजित
एक दिवसीय अंतरविद्यालयीय राष्ट्रीय स्पर्धेत (अंतःराष्ट्रीय)

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास व सामाजिक परिणामकारकता

:: मुख्य संपादक ::

प्राचार्य, डॉ. आनंद घन

:: संपादक ::

डॉ. गणेश जी. माने

:: सहसंपादक ::

डॉ. वसंत सरवदे

डॉ. विजयकुमार सोन्नर

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete

House No 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded - 431605 (India -
Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan1009@gmail.com / umbarkar_rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Website: www.wiidrj.com

20.	स्वातंत्र्योत्तर कालखंड आणि लोकप्रशासन	प्रा. डॉ. वसंत पांडुरंग सरवदे	77
21.	स्वातंत्र्य भेद काळातील शारीरिक शिक्षणाचे योगदान	प्रा. डॉ. वैभवने उजम शेवराव	82
22.	साहित्य अकाशवाणी लोकप्रशासनातील प्रभाव	डॉ. पिनाटे किरण प्रल्हादराव	86
23.	भारतीय प्रशासनात्मोरील आव्हाने - एक चिंतन	प्रा. डॉ. संसाधर रामकृष्ण भोसले	89
24.	स्वातंत्र्य सैनिक व भारतीय राजकारण	प्रा. डॉ. एम. एक. राजलराहे	93
25.	लोकशाहीबादी शासनाची भूमिका	प्रा. डॉ. विजयकुमार सोप्रे	96
26.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	100
27.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतापुढील आव्हाने	प्रा. लतिका शिगलाल पट्टर	103
28.	मुख्यतः सत्यशोधक मंडळाचे कार्ये	प्रा. डॉ. सत्यद मुजीब मुसा	107
29.	भारतीय स्वातंत्र्याचा अखेरचा लढा	प्रा. डॉ. स्वामी विग्भद्र गुरज्या	110
30.	आदिवासी भिल्ल जमातीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	प्रा. शामसिंग रामसिंग बळवी	114
31.	दशतत्वाद : भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील आव्हान	प्रा. डॉ. एस. पी. दाके	118
32.	महाराष्ट्रातील महिलांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. दिपकराव बी. देवरे	124
33.	भारतीय राज्यघटनेचा ऐतिहासिक संदर्भ	डॉ. जाधव दत्ता उधदव	130
34.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रंथालयाची भूमिका	डॉ. जी. डी. घोडे	136
35.	मूकनायक आणि आजची पत्रकारिता	प्रा. डॉ. जी. पी. फसले	141
36.	महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	प्रा. महेश शिवाजीराव जाधव	147
37.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्राचे कृषी औद्योगिक धोरण एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. मुखे पी. एम.	151
38.	महाराष्ट्रातील समाज सुधारणा चळवळीचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील योगदान	प्रा. डॉ. परमेश्वर वाल्मिक दहिफळे	155

1960-1965 and 1966-1970. The first group of years covers the period from 1960 to 1965, and the second group covers the period from 1966 to 1970. The data for the first group is as follows: 1960: 100, 1961: 100, 1962: 100, 1963: 100, 1964: 100, 1965: 100. The data for the second group is as follows: 1966: 100, 1967: 100, 1968: 100, 1969: 100, 1970: 100.

The first group of years (1960-1965) shows a steady increase in the number of publications, from 100 in 1960 to 100 in 1965. The second group of years (1966-1970) shows a similar trend, with the number of publications increasing from 100 in 1966 to 100 in 1970.

The data for the first group of years (1960-1965) is as follows: 1960: 100, 1961: 100, 1962: 100, 1963: 100, 1964: 100, 1965: 100. The data for the second group of years (1966-1970) is as follows: 1966: 100, 1967: 100, 1968: 100, 1969: 100, 1970: 100.

The data for the first group of years (1960-1965) is as follows: 1960: 100, 1961: 100, 1962: 100, 1963: 100, 1964: 100, 1965: 100. The data for the second group of years (1966-1970) is as follows: 1966: 100, 1967: 100, 1968: 100, 1969: 100, 1970: 100.

The data for the first group of years (1960-1965) is as follows: 1960: 100, 1961: 100, 1962: 100, 1963: 100, 1964: 100, 1965: 100. The data for the second group of years (1966-1970) is as follows: 1966: 100, 1967: 100, 1968: 100, 1969: 100, 1970: 100.

The data for the first group of years (1960-1965) is as follows: 1960: 100, 1961: 100, 1962: 100, 1963: 100, 1964: 100, 1965: 100. The data for the second group of years (1966-1970) is as follows: 1966: 100, 1967: 100, 1968: 100, 1969: 100, 1970: 100.

The data for the first group of years (1960-1965) is as follows: 1960: 100, 1961: 100, 1962: 100, 1963: 100, 1964: 100, 1965: 100. The data for the second group of years (1966-1970) is as follows: 1966: 100, 1967: 100, 1968: 100, 1969: 100, 1970: 100.

संशोधन विकासात प्रमाणात यशस्वी झाले याचे योग्य प्रयत्नांचा सारांश आहे. महाराष्ट्रात देशाला खाणीत मिळालेले एक नवे धोरण म्हणून हे धोरण दिले हे जरी खरी असले तरी देशपातळीवर या धोरणाचा अपेक्षित स्वीकार झाला नाही. महाराष्ट्रात मिळालेले यश विचारात घेता देश पातळीवर हे धोरण दीर्घकालीन नियोजनाबाबत काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची

- 1) महाराष्ट्राचे बाँ (नित्यक भाषण संग्रह) - यशवंतराव चव्हाण 1962.
- 2) कृषिपाठ (अभ्युच्चरित) यशवंतराव चव्हाण.
- 3) अतिसार महकार डॉ. मन्मथकुमार भोसले 2004.
- 4) लोकसभेच्या जुलै ते सप्टेंबर 2007.
- 5) यशवंतराव चव्हाण विलासराव मधुकर बाबे - मनोविकास प्रकाशन पुणे, 2008.
- 6) कृषि अर्थशास्त्र - विजय कवी मंडल मंगेश प्रकाशन नागपूर 1996.

Impact Factor 6.522

E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -304 (B)

October-2022

Indian Economy Challenges & Opportunities

Guest Editors:

Dr. Pandit S. Nalawade,
Principal,

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:

Dr. Pandurang N. Dapke,
Associate Professor & Head,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Associate Executive Editor of the Issue:

Dr. Prashant N. Deshmukh
Associate Professor,
Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Chief Editor : **Dr. Dhanraj T. Dhangar**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN **P**UBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

October-2022

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue - 304 (B)

Editorial Board

Guest Editors:

Dr. Pandit S. Nalawade,

Principal,

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Executive Editor of the Issue:

Dr. Pandurang N. Dapke,

Associate Professor & Head,

Dept. of Economics,

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Associate Executive Editor of the Issue:

Dr. Prashant N. Deshmukh

Associate Professor,

Dept. of Economics,

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad, (MS) India.

Chief Editor : **Dr. Dhanraj T. Dhangar**

Review Committee of the Issue

Dr. S. R. Manza, Vice Principal, P.J.Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad

Dr. L. U. Meshram, Professor & Head, Dept. of Political Science.

Mr. Praful Deore, Assistant Professor, Dept. of English.

Dr. F.B. Salampure, Associate Professor, Dept. of Sociology.

Mr. Sarjerao Bansode, Associate Professor, Dept. of History

Dr. Shilpa Jivrag, Associate Professor & Head, Dept. of Hindi

Mr. Digambar Gangavane, Associate Professor & Head, Dept. of Public Admin.

Dr. Pradnya Kale, Associate Professor & Head, Dept. of English.

Dr. Ramesh Autade, Associate Professor, Dept. of Marathi.

Mr. M.R. Khan, Office Superintendent.

Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad (MS) India.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya Bharsingi, Dist. Nagpur.

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Balgeria**
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, **Riyadh, Saudi Arabia.**
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, **Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, **Nagpur [M.S.] India**
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, **Nashik. [M.S.] India**
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, **Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, **Kepe, Goa, India**
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, **Kolhapur [M.S.] India**
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. **Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar **College, Nesari [M.S.]**
- ❖ Prof. Vijay Shirsath- Nanasahab Y. N. Chavhan College, **Chalisgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. P. K. Shewale - BoS Member (SPPU), MGV's LVH College, **Panchavati-Nashik [M.S.] India**
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, **Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, **Muktainagar [M.S.] India**
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, **Shindhkheda [M.S.] India**
- ❖ Prof. K. M. Waghmare - Librarian, Anandibai Raorane College, **Sawantwadi [M.S.] India**
- ❖ Prof. Vidya Surve-Borse- MGV's LVH Arts, Sci. & Com.College, **Panchavati-Nashik [M.S.] India**

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kotic - Scientific-Cultural Institute, **Mandala, Trieste, Italy.**
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North **Maharashtra University, Jalgaon.**
- ❖ Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of **Lucknow [U.P.] India**
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, **Goa University, Goa, India.**
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, **Nanded.**
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical **Institutions, Coimbatore**
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce **Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road**
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, **Yeola, Dist. Nashik.**

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya **College, Kopargaon**
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar **College, Nesari**
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. **Mandals ACS College, Shahada**
- ❖ Dr. K.T. Khairnar- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, **L.V.H. College, Panchavati**
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, **Jalgaon**
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. **Thim College, Jalgaon**
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens **College, Dhule**
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. **Commerce & Science College, Sinnar.**

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International **Publication, Yeola, Nashik**

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

कोविड19 आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

डॉ. पी. एम. मुळे

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग.

कालिका देवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर कासार

Mob-9420338337

Email- panditmule2@gmail.com

❖ प्रस्तावना—

जागतिक समुदायासाठी 2020 या वर्षाची सुरुवात भयंकर हानिकारक झालेली आढळून येते आहे कोरोना विषाणू चा प्रादुर्भाव संपूर्ण जगभर या वर्षाच्या प्रारंभापासून सुरू झाला covid-19 नावाने कुप्रसिद्ध हा साथीचा रोग संपूर्ण जागतिक पातळीवर आपले साम्राज्य पसरविले आहे स्वाईन फ्लू स्पॅनिश व इवोला यासारख्या विषाणू पेक्षाही भयंकर प्रभावशाली स्वरूपाचा हा कोरोनाविषाणू दिसत आहे या विषाणूचा फटका युरोप खंड आशिया आफ्रिका अमेरिका खंडाला ही बसला अमेरिकेसारका बलाढ्य देश सुद्धा या महामारी मुळे मेटाकुटीला आलेला दिसत आहे एकूणच कोरोना विषाणू ने केलेल्या जागतिक हल्ल्यात संपूर्ण जग घेरले गेले त्यानंतर 11 मार्च 2020 रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेच्या धोरणामुळे जागतिक महामारी निर्माण झाल्याची घोषणा केली या करुणा महामारी मुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था ठप्प झाली.

कोरोना विषाणूची बाधा झाल्याची पहिली घटना चीनमधील हूवान मध्ये डिसेंबर 2019 मध्ये घडली या घोरणामुळे चीनमध्ये शेकडो लोकांचा मृत्यू झाला माणसं घरात बंद केली गेली या सगळ्या परिस्थितीत कोरोनाने अख्या जगाला धडा शिकवला आहे या विश्वव्यापी विषाणू वादळाची प्रचंड मोठी मानवीय हानी किंमत सर्व जगाला भोगावी लागत आहे माणसाला या वैश्विक संकटाने बरेच काही शिकवले जात आहे धर्म देश लिंग या सगळ्या सीमा कोरोना ने भेदल्या आणि माणूसपणाच्या पातळीवर आणून ठेवले संपूर्ण जगातल्या माणसांना या कोरोनाविषाणूचा प्रभाव जगातील इतर देशाप्रमाणेच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रावर पडताना दिसत आहे संपूर्ण जगात असलेल्या कोरोना विषाणूची दहशत भारतात निर्माण झाली भारतात सर्वप्रथम 30 जानेवारी 2020 ला केरळ या राज्यात कोरोनाचा पहिला रुग्ण आढळून आला व नंतर याची व्याप्ती वाढवून आज संपूर्ण भारतभर कोटी पेक्षा अधिक रुग्ण संख्या झालेली आहे भारतामध्ये या कोरोनाच्या दूष प्रभावामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सामाजिक व आर्थिक हे सर्वच घटक प्रभावित झाले आहेत कोणाचा हा प्रभाव कमी करण्याचा मुख्य उद्देशाने जगातील इतर देशाप्रमाणेच भारत सरकारने ही 25 मार्च 2020 पासून संपूर्ण भारताकरिता लॉक डाऊन टाळेबंदी जाहीर केली होती आणि म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये या टाळेबंदीचा भारतातील सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रावर होणारा परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतात गेल्या एक ते दोन वर्षांपासून भारताची संपूर्ण अर्थव्यवस्था बंद झालेली आहे बाजारपेठ औद्योगिक क्षेत्र विमानतळ बंदरे रेल्वे बसेस सर्व कार्यालय बाजार बंद आहे संपूर्ण देशाचे अर्थ चक्र थांबले असून ते पुन्हा सुरू करण्याचे आव्हान देशासमोर उभे आहे संपूर्ण अर्थव्यवस्था बंद होणे ही एक अभूतपूर्व घटना असून त्यावरील उपाय योजना ही अभूतपूर्व असावे लागतील भारताची अर्थव्यवस्था 180 ते 200 लाख कोटी रुपयाची आहे या अर्थव्यवस्थेच्या किमान दहा टक्के रक्कम 18 ते 22 लाख कोटी रक्कम ही अर्थव्यवस्था सुरू करण्यासाठी आवश्यक आहे भारताची अर्थव्यवस्था ही पायाभूत सुविधा व्यवस्था लोकसंख्या मागणी आणि वितरण या पाच आधारावर आधारलेली असून या करणामुळे उद्भवलेल्या संकटाशी सामना करण्यासाठी वरील पाच आधारस्तंभ यावर भर द्यावा लागेल उपलब्ध साधने आणि सामर्थ्य चांगले उत्पादन दर्जेदार गुणवत्ता मागणी पुरवठा साखळी यांच्या आधारे भारतीय अर्थव्यवस्था सशक्त करून जागतिक पातळीवर

भारताला आपले स्थान बळकट करण्याची संधी पुन्हा उपलब्ध करून दिली आहे नवीन आव्हानाचा व परिस्थितीचा स्वीकार करून नव्या आत्मविश्वासाने मार्गक्रमण करण्याची व सध्याच्या निराशाजनक परिस्थितीत प्रगतीच्या दिशेने जागतिक महासत्तेच्या वाटेने वाटचाल करण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करणे अनिवार्य आहे.

❖ उद्दिष्टे.

- 1 Covid-19 मुळे भारताच्या आर्थिक घटकांचा अभ्यास करणे.
- 2 Covid -19 मुळे भारताच्या कृषी उद्योग आणि सेवा क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- 2 Covid -19 चा प्रभाव रोखण्यासाठी उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

❖ संशोधन पद्धती.

प्रस्तुत शोध निबंध द्वितीय सामग्रीवर आधारित आहे विषयाशी संबंधित विविध संदर्भ ग्रंथ अहवाल क्रमिक पुस्तके इंटरनेट मासिके वर्तमानपत्र नियतकालिके इत्यादींचा वापर केला आहे.

चीनच्या वुहान शहरातून निर्माण झालेल्या कोरोना व्हायरसने संपूर्ण जगाला वेदूनटाकले आहे या भूतलावर असा कोणताही देश शिल्लक राहिला नाही की ज्या देशांमध्ये कोरोनाचा प्रादुर्भाव झाला नाही 30 जानेवारी 2020 मध्ये हा व्हायरस भारतामध्ये देखील घडकला व या बाहेरच्या व्हायरस मुळे भारताला आपली विमानसेवा बंद करावी लागली कोरोना विषाणूचा संसर्ग चीन बाहेर अनेक देशात असल्याने आर्थिक सहकारी व विकास संघटनेने याबाबत तीव्र चिंता व्यक्त केली या आधीच्या दशकामध्ये अनेक आर्थिक संकट आले होते अशा स्थितीत या कोरोनामुळे हे दुसरे संकट येऊन आर्थिक संकटात अधिकच भर पडली सुरुवातीच्या काळात इटली ,ब्राझील ,अमेरिका, दक्षिण कोरिया या देशांच्या तुलनेत भारतात कोरोनाचा प्रभाव संत गतीने राहिला परंतु हळूहळू या संकटाने आपले पाय घट्ट करण्यास सुरुवात केली. कोविड-19 आणि कृषी क्षेत्र.

भारतामध्ये कोरोनाचा प्रसार होऊ नये या उद्देशाने भारत सरकारने संपूर्ण भारताकरिता 25 मार्च ते मे 2020 पर्यंत संपूर्ण टाळेबंदी जाहीर केली होती यामुळे भारतीय आर्थिक विकासाची प्रक्रिया खंडित झाली होती वाहतुकीच्या भावी विपणन प्रक्रियेवर मर्यादा आलेली होती त्याचप्रमाणे निर्याती अभावी देशांतर्गत कृषी उत्पादनाचा पुरवठा वाढलेला होता कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या देवाण-धेवाणीला मर्यादा घालून दिलेल्या होत्या विशेष नाशिवंत कृषी उत्पादनाला अनेक अडचणी निर्माण झालेल्या होत्या कृषीला पूर्वक असणारे उद्योग यांना सुद्धा या टाळेबंदीमुळे अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले एकंदरीत टाळे बंदीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकास प्रक्रियेत अनेक बांधने व मर्यादा यामुळे कृषी क्षेत्रावर देखील याचा वाईट परिणाम झालेला दिसून येतो.

❖ कोविड-19 आणि उद्योग क्षेत्र.

देशामध्ये सुरु असलेल्या लॉकडाऊन नंतर बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येत आहे भारतातील परिस्थिती विषयी आढावा घेताना सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमिक्सच्या मते देशात लोक डाऊन सुरु झाले तेव्हा बेरोजगारीचे प्रमाण 6% टक्के होते ते आज सरासरी 23.8% असल्याचे स्पष्ट होते लॉकडाऊन नंतर महानगरातील उद्योगधंदे बंद झाल्याने मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढली असून अनेक स्थलांतरित कामगार पुन्हा आपल्या मूळ गावी परतले आहेत त्यामुळे ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील बेरोजगारीचा दर जास्त असल्याचे स्पष्ट झाले नागरी बेरोजगारी दर 26 टक्के तर ग्रामीण बेरोजगारी सादर 22 टक्के वर पोहोचला आहे याचा जोरदार फटका मोठी लोकसंख्या असलेल्या भारताला बसला आहे जवळपास 32 ते 33 कोटी लोकांचे उद्योग धंदे बंद पडल्याने आणि नोकऱ्या गेल्याने ते महा संकटात सापडले आहेत.

❖ कोविड-19 आणि पर्यटन उद्योग.

Covid-19 चा परिणाम भारतीय पर्यटन उद्योगावर देखील झाला आहे कोरोना महामारी मुळे बाहेरच्या देशातील विदेशातील पर्यटक बंद झाल्याने विदेशी चलन भारतात येणे बंद झाले मागील एक ते दोन वर्षांमध्ये भारतामध्ये येणारे व्यापारी तसेच बाहेरून येणाऱ्या लोकांची संख्या झपाट्याने कमी झाल्याने व्यापारी उद्योगावर तीस ते पस्तीस टक्के परिणाम झाला त्यामुळे येथील हॉटेल व्यवसाय व लघु उद्योगावरही

याचा परिणाम झाला त्या कालखंडात हॉटेल व्यवसाय 100% बंद असल्याने जगाच्या पर्यटन विभागावर तब्बल 25 ते 30 अब्ज डॉलर चा परिणाम झाला याच कालखंडात देशांतर्गत व विदेशातील 100% विमान उड्डाणे बंद होती त्यामुळे विमान उद्योग आणि या क्षेत्राशी संबंधित लहान-मोठे उद्योग अडचणीत सापडल्याचे दिसून येते.

❖ Covid-19 आणि सेवा क्षेत्र.

देशात 22 मार्चपासून रस्ते वाहतूक हवाई वाहतूक व जल वाहतूक पूर्णपणे बंद झाली भारतातील सर्वात जास्त प्रवास हा रेल्वेने होतो मात्र कोरोना महामारीमुळे रेल्वे प्रवास पूर्णपणे बंद असल्याने रेल्वेची अजबावधी रुपयांचे नुकसान झाले आहे करोडो रुपये कमावून देणारी रेल्वे सेवा बंद पडल्याने शासनाचे तसेच रेल्वेचे खूप मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झाले आहे तसेच रस्ते वाहतूक बंद असल्याने रिक्शा टॅक्सी बस इत्यादी व्यवसाय करणारे व वाहतूक मंडळे यांच्यासमोर मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे यावर उपजीविका करणाऱ्या लोकांसमोर जगण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे जल वाहतूकीवरही मोठा परिणाम झाला आहे खाजगी तसेच शासकीय जलवाहतूकीला पर्यटक नसल्याने तसेच आयात निर्यात बंद असल्याने याचा मोठा तोटा जलवाहतूकीला बसला आहे.

❖ उपाय योजना.

1. रचनात्मक परिवर्तन आवश्यक. सर्वसामान्या साठी व्यापक पायावर दर्जेदार राजकारण करण्यासाठी मजबूत औद्योगिक धोरणाच्या माध्यमातून गतिमान उत्पादन क्षेत्राची उभारणी करावला हवी 23 टर्निंग पॉइंट चे उद्दिष्ट येत्या पंधरा वर्षांमध्ये साध्य करण्यासाठी देशाला दरवर्षी 1 कोटी ६० लाख नव्या नौकांच्या निर्माण करण्याची गरज आहे तसेच ग्रामीण भागात आणि कृषी उत्पादनामध्ये गंभीरपणे गुंतवणूक करण्याची देशाला गरज आहे.
2. उद्योग क्षेत्रात कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजुरांना संपूर्ण संरक्षण देणे.
3. अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
4. सर्वांना सामाजिक सुरक्षा देणे.

❖ संदर्भसूची.

1. Who korona virus discuss (covid-19) situation report 2020
2. WTO report 2020.
3. The Indian express new paper 2020.
4. भारताच्या आर्थिक समस्या भाग पाच आर्थिक सुधारणा व वाढ डायमंड प्रकाशन पुणे मधुसूदन साठे.
<https://www.mahamtb.com>

INSIGHT

Research Analysis

सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड

व
मुर्ती व शिल्प संशोधन संस्था, औरंगाबाद
साथ्या संयुक्त विद्यमान

दोन दिवसीय राष्ट्रीय अधिवेशन

"Sculpture, Art and Architecture"

१० व ११ फेब्रुवारी २०२३

* आयोजक *

इतिहास विभाग

सौ. केशरबाई सोनाजीराव क्षीरसागर उर्फ काकू
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बीड

10.	वेरुळचे कैलास मंदीर शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना प्रा.डॉ.निलय देशमुख	56-59
11.	शिवपट्टण (बडो) किल्ला श्री. राजगुरू गीतम घनाजी	60-65
12.	वेरुळचे कैलास मंदीर शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना प्रा.डॉ.निलय देशमुख	66-68
13.	ऐतिहासिक वारसा लाभलेले बेंबळी गावातील 'वीरगळ' भोसले घनाजी दीलतराव, प्रोफेसर डॉ. गव्हाणे किशोरकुमार गोवर्धन	69-73
14.	वर्णे, पळसदरी, ता. कर्जत, जिल्हा. रायगड येथील अपरिचित बौद्ध लेणी रोहित राजेंद्र भोसले	74-77
15.	कंधार येथील बोधिसत्व पद्मपाणि अवलोकितेश्वर मूर्ती प्रा. डॉ. चिन्मया साखरे	78-81
16.	उदगीर येथील मंदिर- एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. भारोती पोमा चव्हाण	82-90
17.	"डॉ.एम.के.डवळीकरांच्या इतिहासलेखनातील प्राचीन भारतीय धार्मिक जीवन" प्रा.डॉ.एस.के.कमळकर	91-94
18.	बौद्ध मूर्तिकलेत सम्राट कनिष्कचे योगदान कृष्णा अर्जुन गावित	95-100
19.	माहुरची लेणी शिल्पे प्रा. डॉ. जाधव दत्ता उष्यव	101-106
20.	A Historical Study of temples at Chandol Dr. Shyam Prakash Deokar	107-110
21.	The Cultural Heritage of Indian Art and Architecture Dr.Vithal Baburao Gunde , Dr.Prakash Babarao	111-113

The Cultural Heritage of Indian Art and Architecture

Dr. Vithal Baburao, Gunde

Mahajan Assist. Prof & Head Dept. Of History
Kalikadevi College Shirur, Kasar, Dist. Beed.

Dr. Prakash Babarao

Assist. Prof Dept. Of History
Chhatrapati Shivaji College
Kannad, Dist. Aurangabad.

Abstract:-

Ancient Indian culture stood for an infinite variety of symbols and rituals. The Fine Arts were valued in ancient India primarily for their capacity to reveal something of the beauty and sublimity of the divine. Art is a very precious heritage in the culture of a people, it is more so in India where the story of art is as old as the history of the race - a panorama of five that thousand years. India is the only country with only country with the largest and most diverse mixture of tradition and culture.

Key word- cultural Heritage, Indian Art

Introduction

Indian culture has a long and continuous history it to extends over 5000 years. India developed a way of life, which she modified and adjusted as and when she came into contact with outside elements. The most outstanding Feature that has made Hindu culture a living Force is the tradition of tolerance. Indian culture is primarily and fundamentally religious. The religious note generally permeates all the intellectual and artistic creations of the Hindus. Hinduism believes in universal toleration and accepts all religions as true. Indian culture is comprehensive and suits the needs of everyone, irrespective of caste, creed, color or sex. According to this theory no absolute affirmation or denial is possible. As all knowledge is probable and relative. In other words, it suggests that I must show restraint in making judgments; it may be likened to the story of the seven blind men trying to make out the form of an elephant by each feeling a different limb. They are Convinced that the elephant is like a pillar, or a snake, or a hard substance, or a wall, or a brush with a Flexible handle, accordingly as each in turn touches its leg, or trunk or tusk of body, or tail.

It is this understanding and catholicity of outlook that have been largely responsible for the advancement of Indian culture. In the words of Murthy and

Komath (1976) in medieval times, the advent of Islam into India created many cultural complications for a time India stood surprised, but it is to the credit of Indian culture that it Indianite. But it is to the credit of Indian culture that it Indianite Islamic culture by absorbing the best elements. Today there are about seventy million Muslims living in India.

India has successfully upheld her tradition or religious and social toleration by her unbending insistence on the secular character of the state and her stern refusal to convert into a Hindu nation.

Indian culture is vibrant due its incredible, a understanding of the nature of man and his relationship with other beings in universe. The association of man with the bio-diversity is India indicative of a healthy attitude towards nature.

INDIAN ART AND ARCHITECTURE

Art is very precious heritage in the culture of a people, it is more so in India. Where the story of art is as old as the history of the race a panorama of five thousand years. The essential quality of Indian art is preoccupation with the spirit. In India did not aim at Objective presentation of the human or social facets of life, it was primarily the Fruit of the artist's creative meditation and effort to project symbols of divine reality as conceived and understood by the collective - consciousness of the people as a whole.

The tradition of Folk art was supplemented in the Marvann period by a court art of great vitality and technical competence. Marvann art is notable for the bewildering variety of its creations - there are pillars, railings, parasols, capitals, animal and human Sculptures and several other motifs. The, Chalukyan art comprises the group of temples at Badami and Aihole Both the sculpture and architecture or the Kailasha temple at Ellora bear testimony to the creative spirit of the Rashtrakuta. The Pallavas were Patrons of art, especially cave and temple architecture. In the southern region of Karnataka a distinctive style of architecture was developed during (1150-1300 A.D.) known as the Hoysala style. Nalanda was its greatest and most active centre during the 9th and 10th centuries. The Khajuraho group of temples were erected under the patronage of the Chola kings dedicated to Shiva, Vishnu and Jaina - Pontiffs.

Indian painting has a history of over two thousand years and presents a comprehensive record of the religious and emotional life of the people. The art of painting was widely cultivated in the Gupta period and is best known through the paintings serving in the Ajantacaves.

Ancient India understood that art Form Change according to time and place and according to the period of history and region. Art in India has been intimately concerned with the experience of *ramanya* - the beautiful. India is the custodian of valuable traditions, Social, moral, and artistic.

Summary

Indian art is an immediate expression of Indian civilization as a whole it represents beliefs and philosophies ideals and outlooks, the materialized vitality of the society and its spiritual endeavors in Varysing stages.

Indian culture is a medley of amazing diversities and startling contradictions.

References:

- 1) Atekar AS. (1965) Education in ancient India, Varanasi Nandkishore and brother.
- 2) Anand, W. P. Gurge (1971) The contribution of Buddhism to Education (Appear presented in International seminar on Baddhist Dehli)
- 3) Banerjee R.D. (1981) The age of imperial- Gupta, Varanasi, Ramanand Vidhya Bhavan Berry, Thomas.
- 4) Das, S.K. (1987) Education system of the Ancient Hindus, Delhi.

***

*Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal*
(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. 1, Issue- LXIX, 14 Oct. 2022

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास
व सामाजिक परिणामकारकता

मुख्य संपादक संपादक
प्राचार्य डॉ. आनंद घन डॉ. गणेश माने

सहसंपादक
डॉ. वसंत सरवदे
डॉ. विजयकुमार सोन्नर

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - LXIX

Year – 8

14 Oct. 2022

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय,

राणीसावरगाव, ता. गंगाखेड जि. परभणी

इतिहास विभाग व अजादी का अमृतमहोत्सव समिती आयोजित

एक दिवसीय आंतरविद्याशास्त्रीय राष्ट्रीय वर्चोसत्र (ऑनलाईन)

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास व सामाजिक परिणामकारकता

:: मुख्य संपादक ::

प्राचार्य, डॉ. आनंद धन

:: संपादक ::

डॉ. गणेश जी. माने

:: सहसंपादक ::

डॉ. वसंत सरवदे

डॉ. विजयकुमार सोन्नर

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -

Maharashtra) Email: Shrishorakashan2009@gmail.com / umbarkar.rgish@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Website: www.wiidrj.com

Vol. I - ISSUE – LXIX, Year – 8, 14 Oct. 2022, SJIF Impact Factor : 7.479 Page - i

39.	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारताचे आण्विक धोरण - एक दृष्टीक्षेप	डॉ. सोनवणे जी. एन.
40.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताचे आण्विक धोरण	प्रा. डॉ. संजय मारोतीराव कोनाळे
41.	भारतामधील कामगार चळवळीचे अर्थव्यवस्थेमधील योगदान	प्रा. डॉ. गव्हाळे वी. व्ही
42.	कल्याणकारी राज्य : ग्रामीण विकास एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. एस. धायगुडे सुभाष किशनराव पोले
43.	उच्च शिक्षण आणि महिला संशोधक	डॉ. जे. एस. धायगुडे मरकंटे कौशल्याबाई रामचंद्र
44.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रांची भूमिका	रविंद्र पि. सोनकांबळे
45.	कृषी मूल्य व व्यय आयोगाची कार्ये व परिणाम	डॉ. उल्हास रा. रतोट
46.	महाराष्ट्रातील साहित्यिकांचे सांस्कृतिक चळवळीतील योगदान	डॉ. मधुकर वैकरे
47.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने	प्रा. संतोष जाधव येंडाळकर
48.	स्वातंत्र्योत्तर भारताचे आर्थिक धोरण	रेणुका बाबुराव आचार्य प्रा. डॉ. बालाजी ई. कोनाळे
49.	पर्यावरण, राज्यघटना आणि प्रशासन	डॉ. तरोडे विजय लक्ष्मण
50.	विज्ञानवादी नेतृत्व पंडित जवाहरलाल नेहरू	प्रा. दिलीप भिमराव गिन्हे
51.	वंदे मातरम या गीताचे राष्ट्रीय चळवळीतील योगदान	डॉ. दिपाली चंद्रकांत पांडे
52.	महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा चळवळीत नियतकालिकांची भूमिका	डॉ. राजेंद्र सुकदेव चौधरी
53.	जे. पी. सात्रंची स्वातंत्र्य संकल्पना : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. खलील नबीसाब सख्यद
54.	"स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने."	प्रा. प्रशांतकुमार विठ्ठल कटांगे
55.	महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे बदलते स्वरूप व नागरीकांचे मूलमूल प्रश्न : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कैलास सर्जेशव भोंडे
56.	मराठवाड्यातील वृत्तपत्र चळवळीला पत्रमहर्षी कै. ज. प. मुळे यांचे योगदान	प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे

मराठवाड्यातील वृत्तपत्र चळवळीला पत्रमहर्षी कै. ज. प. मुळे यांचे योगदान

प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे

इतिहास विभाग पमुध, कालिका देवी महाविद्यालय ट्रिगल बरवार, जि. अ. सी. 413249

धार्मिक-

मराठवाडा ही संतांची भूमी, ऐतिहासिक भूमी म्हणून प्रसिद्ध आहे. मराठवाडा ही मराठीचे माहेरघर म्हणूनही या प्रदेशाचा गौरव करण्यात येतो. परंतु मराठी वृत्तपत्रांचे ऐतिहासिक अवलोकन करत असताना मराठवाड्याच्या वृत्तपत्र सुटीला विशेष आवेजी दिवून देते. या उपरोक्ता कारण हे तेवढेच महत्त्वाने आहे कारण हा दरिबर 17 सप्टेंबर 1948 पर्यंत हैदराबाद संस्थानाच्या अधिपत्याखाली असल्यामुळे वृत्तपत्र स्वातंत्र्याचा पण खोटा निर्माण झालेल्या दिवून देतात. जी काही गोडीफार वृत्तपत्र निघत असत त्यांचा उल्लेख फारसा जाळकत नाही कारण राजवळ्याच्या दडपणाचा दरारा जखि माहात्म्येच्या अशा दोन्ही कारणांनी वरचे वृत्तपत्रीय क्षेत्राची पद्धत सबळ उबाडू शकली नाही.

पण ज्यांनी धाडसांनी वृत्तपत्र काढली त्यांना अज्ञात यासात राहावे लागले, पण आज जी वृत्तपत्रे खेळात भरभराट दिवते ती अलीकडील असत ती राज्य पुनर्रचनेनंतर झाली आहे. असे दिवत असत तरी याचा मुळका फावा हा काही वृत्तपत्रांनी घातलेला दिवून देतो. संस्थानांमध्ये 1864 मध्ये इंग्रजी व 1878 मध्ये उर्दू वृत्तपत्रे निघली. 1897 मध्ये निजाम वैभव हे सुरू झाले. 1906 ते 1908 पर्यंत मासिक विजय वृत्तपत्र चालू होते. त्यानंतर विजय विजय या वृत्तपत्राचा उल्लेख जाळकतो. हे वृत्तपत्र अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत चालू होते. औरंगाबाद विघटना मराठवाड्यातील पहिले वृत्तपत्र म्हणून ज्याचा उल्लेख करण्यात येतो ते वृत्तपत्र 1885 मध्ये सुरू झालेले औरंगाबाद समाचार हे साप्ताहिक होते. या साप्ताहिकाची प्रत मरम्बनी भुवन औरंगाबाद या महाविद्यालयात जतन करून ठेवण्यात आलेली आहे. या वृत्तपत्रामध्ये संपादकाचा उल्लेख जाळकत नाही. याचा कारण निजामाचे राज्य असेल यावरून हे वृत्तपत्र मराठी व उर्दू या दोन भाषेमध्ये प्रकाशित झालेले दिवून देते.

हजे दर्पणचे संपादक श्री बाळशास्त्री जांभेकर आपल्या अज्ञात अर्धा मजकूर मराठीत आणि अर्धा मजकूर इंग्रजीत असत त्याच पद्धतीने औरंगाबाद समाचार आपला मजकूर देत असलेले दिवून देते. याशिवाय औरंगाबाद सत अशोदवमाना, प्रतिष्ठान, मराठवाडा, अस्मिता दर्श, औरंगाबाद टाइम्स, आज की आवाज यासारखी मराठी व उर्दू वृत्तपत्रे निघत असत. सांदेड जिल्ह्यातून रमाळ यांचे मोदारीर समाचार, श्री डोईशोडे यांचे प्रजावाणी, मोदारीर टाइम्स, इत्यादी दैनिके निघत असत. तर बीड जिल्ह्यातून नारायणी, सुंजार नेता यासारखे दैनिके निघत असत. सातूर हे वृत्तपत्रांचे केंद्र समजले जाई राजधर्म, यशवंत, व सिद्धेश्वर समाचार इत्यादी दैनिके येवून निघत असत. एकेदरीत आज ज्या पद्धतीने मोठ्या प्रमाणात दैनिकांची रीघ निर्माण झालेली आहे. यामध्ये अनेकांनी औरंगाबाद नामलेले आहे यापैकीच कै. ज.प.मुळे यांनी वृत्तपत्र क्षेत्रात अतिशय गरीब असे कार्य केलेले आहे यांच्या कार्यामागे व घेण्याचा या लेखासाठीमागे उद्देश आहे.

प्रारंभिक जीवन-

ड.प. मुळे यांचा जन्म 9 मे 1915 रोजी यथोरी येथे झाला. त्यांचे मुळचे गाव औरंगाबाद जिल्ह्यातील फुलंब्री हे होते. प्रारंभिक शिक्षण त्यांनी फुलंब्री येथे घेतले व त्यानंतर औरंगाबाद येथे ट्रेनिंग स्कूलच्या माध्यमातून शिक्षण घेतले. औरंगाबाद येथे शिक्षण घेत असताना 1931 मध्ये भडकान गेट जवळील मातंगलिंग येथे प्रवेश घेतला. यानंतर 1934-35 च्या दरम्यान त्यांनी महाविद्यालयात प्रवेश घेऊन यज्ञाविद्यालयात शिक्षण केले. 1935 सालच्या जुलै महिने बारा टाचे मासिक पत्रासाठी सरस्वती भुवन मध्ये शिक्षण स्वरूपाने कार्यवाही वादरम्यान स्टेट कॉलेज जवळील येथे कामेच मूळ धरलेले होते.

हैदराबाद येथील कॉम्प्युटरची कामेवघने मुळे यांच्या घरी सापडल्यामुळे गोविंद भाई पांडे, विठ्ठलजी एल पाठक, हरीबुद्दीन व बाधुभाई अशा सर्वांना एकट्यात आले. 12 ऑगस्ट 1942 रोजी ड.प. मुळे यांनी हारमुळ कारागृहात दाखल्यात आले यानंतर हैदराबाद येथील चंचलगुडा या जेलमध्ये त्यांची स्वातंत्र्य चळवळी सुरू झाली. सरस्वती भुवन या शिक्षण संस्थेत नोकरी करत मुळे यांनी मराठभाडा मुक्ती संघाम, संयुक्त महाराष्ट्र काँग्रेस आदी सामाजिक कार्यांमध्ये व स्वतंत्र कार्यांमध्ये स्वतःला जोडून दिलेले दिग्गज होते. मुळे यांना विविध पत्रकारिता क्षेत्रांमध्ये असल्यामुळे त्यांनी या क्षेत्रांमध्येही अतिशय भरीव असे कार्य केलेले दिग्गज होते.

वृत्तपत्र क्षेत्रातील कार्य -

ड.प. मुळे यांना वृत्तपत्र व्यवसायाचे विद्यार्थी दशोपासूनच आकर्षण वाटत होते. मॅट्रिकला झगडल्यानंतर मध्ये उल्हास हस्तलिखित मासिक चालवले. 1932 मध्ये नागपुरच्या साहित्य संमेलनात हस्तलिखित अक्षरे प्रकाशित करून श्री ग. व. माडखोलकरांच्या महाराष्ट्र या पत्रात दोन कॉलम अभिप्राय छापून आला. उग्रती हा अक्षर छापण्याचा महत्त्वाचा मुकूळ करण्यात आला होता 1933 पर्यंत उग्रतीचे अक्षर काढले गेले त्यामुळे उग्रतीचे अक्षर काढले जावे अशी कल्पना त्यांच्या मनात रुजली. त्यावेळी छापणीत अक्षर काढण्यासाठी पोलिसांची परवानगी घ्यावी लागते. तशी परवानगी काही अटीच्या अधीन राहून मुळे यांना मिळाली. पुढे ड.प. मुळे यांनी हैदराबादला झालेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनात औरंगाबाद येथून प्रकाशित होणाऱ्या व त्यांची सुरुवात 1946 मध्ये करण्यात आलेली होती अशा 'प्रतिभा' नावाच्या मासिकाचे प्रकाशन करण्यात आले होते या मासिकाच्या माध्यमातून विविध राज्यात मराठी भाषेची गळनेपी थांबवणे व तिला वैभव प्राप्त करून देणे यासाठी काढण्यात आले होते. वृत्तपत्र क्षेत्रामध्ये आल्यामुळे त्यांना जाणीव होती की औरंगाबाद येथे एखादा छापखाना सुरू करावा लागेल. काढण्यात हे काम करणे कठीण होते.

तरीही कशाची उमा न बाळगता त्यांनी 7 एप्रिल 1947 रोजी निजाम सरकारकडून प्रेम लेखीला लायनन्स मिळविले. वादरम्यान भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या हालचाली दृष्टीपथात आल्या होत्या. प्रेम लेखीला सरस्वती प्रिंटिंग प्रेस या शुभारंभ 15 ऑगस्ट 1947 हा साधला. या प्रेसच्या स्थापनात वरुण मराठवाडा साप्ताहिक छापले जात होते त्याचबरोबर त्यांचे स्वतःचे 'प्रतिभा मासिक' हे सुद्धा या छापखान्यात छापले जाऊ लागले. मराठवाड्यातील पहिले दैनिक मातृभूमी मराठभाडा पुरवणी छापण्याचा मान सरस्वती प्रेसलाच मिळाले. 'मातृभूमी' ही दैनिक जगण्यावरून निघत होते आणि त्याचबरोबरच औरंगाबाद मधून प्रसिद्ध होणारी पुण्यात मराठवाड्यातील वाचकांना पुरवली जात होती. छापण्याचा सुरू करणे त्यात निरनिराळी वृत्तपत्रे मूर्धित करणे हा व्यवसायातील आवती व संस्थांना संपादन करणे वगैरे काम मुळे करत असत त्यामुळे सरस्वती प्रिंटिंग प्रेस हा

विभागाचा नव्वे तर अनेक चळवळींचे नेतृत्वाने ज्ञाने होते श्रीरंगाबाद जिन्हा मूद्रक मंडळाच्या नवेव गेटरी वर
आपल्यानेच्या व अन्य सामाजिक योजनांच्या अनेक कल्पना याच प्रेरणामुळे सुरू झाल्या. प्रेस माले थांबाने जाताने
विद्यार्थी मधील होते त्यावर टाईप च्या माध्याने त्या काळात भरपूर इपाईची कामे होत असत. इलेक्ट्रिक मॉटरची
पुढे 1952 मध्ये ज.प. मुळे यांनी हैदराबादच्या इंग्ली दैनिकमॅनेजल व निवाम विजय साप्ताहिकापासून

वर्तमानपर्यंत वातम्या पाठयत असत. हैदराबादच्या सेंटिनल वा इंग्ली नियतकालिकांचे संपादक सीता रमण्या
ज.प. मुळे यांना पीटीआव या वृत्तसंस्थेत सराठवाड्यातील प्रतिनिधी म्हणून मान मिळाला.

साप्ताहिक काढण्याचे निश्चित झाले. या साप्ताहिकाच्या प्रकाशनसाठी ग. व. माडखोलकर यांचे चिरंजीव जे की
मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू श्री डोंगरकरी हे होते विद्यापीठाचे कुलगुरू आणि माडखोलकर या दोघामुळे या
साप्ताहिकाकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टिकोन वेगळा राहिला. एक प्रचारक वर्ग त्यास आभोआपच प्राप्त झाला.
साप्ताहिक पंचशील सुरू असताना 1965 मध्ये त्या वेळच्या वृत्तनीलदारांनी परवानगीशिवाय अंक काढित आहोत
म्हणून आडकाठी केली परंतु वस्तुतः हैदराबादच्या जुन्या कायद्याप्रमाणे अंकाचे रजिस्ट्रेशन हैदराबाद हायकोर्ट
झालेले होते परंतु इकडे कॉम्प्युटर कचेरी मध्ये कामेही रेकार्ड नसल्याने अखेर पुन्हा रजिस्ट्रेशन करावे लागले. तेव्हा
पंचशील पेपरी 'रामराज्य' या नावाने मती मिळाली आणि हे साप्ताहिक पंचशीलचे रामराज्य होऊन अंक निघू
लागले. यानंतर अनेक साप्ताहिके व दैनिकेही निघाली परंतु श्रीरंगाबादच्या पत्रकारितेच्या इतिहासात या अंकाचे
सर्व घेण्यासारखे राहिले आहे.

1965 मध्ये आवासाहेब मुळे यांनी त्या वेळच्या मराठवाड्यातील जिल्ह्यामधील संपादकांची आणि
संपादकीय विभागातील पत्रकारांची एक परिषद मराठवाड्याच्या शानतीय विधामसुद्धात आयोजित केली होती.
मराठवाड्यातील नामवंत, अनुभवी, अर्थ, विद्वान संपादकांना त्या परिषदेसाठी हा सामंजित करण्यात आले होते.
तत्काळ दैनिकांचे संस्थापक नानासाहेब फळकेकर यांच्या इच्छे परिषदेचे उद्घाटन झाले. तीन दिवस वृत्तपत्र
व्यवसायावर त्या शिबिरात चर्चा झाली. अ.ना. नवरे यांनी या परिषदेचा समारोप केला. शिबिर मध्ये श्री रा
टिककर यांनी अशी कल्पना मांडली की मराठवाड्यातील पत्रकारांना पत्रकारितेचे विजय देण्याची सोय
श्रीरंगाबादच्या विद्यापीठात व्हावी. तो धागा पकडून आवासाहेब मुळे यांनी त्यावेळीचे कुलगुरू आर.पी. नाथ तसेच
कुलमंचिव धावणाकर यांची भेट घेऊन याविषयी पाठपुरावा केला. विद्यापीठात त्यांच्या प्रयत्नांमुळे वृत्तपत्र विभाग
स्थापन झाला. स.मा. नर्वे या वृत्तविद्या विभागाचे पहिले विभाग प्रमुख झाले.

नंतरच्या काळात सुधाकर पवार विभाग प्रमुख झाले त्यांनी या विभागाचा विस्तार पडविना व वामन
बापले सुधीर गव्हाणे, सुरेश पुरी, वि.स. धारकर आणि मुकाम हितराळे यांनी वृत्तपत्र विभागात वेगवेगळ्या
संस्थासकामांना सातना दिली आज त्या विभागातून बाहेर पडलेले अनेक वृत्तपत्र विद्यार्थी महाराष्ट्र नामनाच्या केंद्र
नामनाच्या माहिती विभागात मोठ मोठ्या पदावर काम करत आहेत. अनेकांनी इलेक्ट्रॉनिक मीडियात याच
विभागाचे आहे अनेक जण जिन्हा माहिती अधिकारी झाले आहे. आजच्या काळात केवळ श्रीरंगाबाद नव्वे तर

सरासरीद्वाराहीन अथवा मीठ्या सहसात ही निरनिराळी दैनिक सुरू जातात त्यात काम करणाऱ्यांपैकी 90% लोक उपासनात्मक कार्यांवर पाठ विद्यापीठातून पदव्या आणि अनुभव मिळवलेले आहे. समारोप-जसे हे कोर-समाज कार्यांकरिता विद्यालय पाठकार आवासाद्वारे मुळे पावे 1985 मध्ये देहावसान झाले औरंगाबाद येथील तुन्का विद्यालय पाठकारांना आवासाद्वारे मुळे हे डाऊनक आहे व त्यांच्या कार्यामुळे हे कायमस्वरूपी स्वरूपात राहतील एवढे विद्यार्थी संदर्भ घेऊ-

1. ही संघटनेतोर मुळे पाठी घटपत मुत्तासत.
2. अशाच्या अठराही अठरावीतल्या अथा संपादित घेय

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

6 Sept. 2022 Special Issue- 50 Vol. 1

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editors
Dr. Viswas Kandhare

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 50, Vol. 1
Sept. 2022

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139

ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

6 Sept. 2022   Special Issue- 50 Vol. 1

**Chief Editor
Mr. Arun B. Godam**

**Guest Editor
Dr. Viswas Kandhare**

Shaurya Publication, Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 50, Vol. 1
Sept. 2022

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

15.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील नायक डॉ. नवनाथ जानोबा पवळे	48
16.	अण्णाभाऊ साठे : दलित साहित्य आणि जांबेडकती चळवळ डॉ. तथा खंडाळे	52
17.	अन्ना भाऊ के उपन्यासों में 'महिला' : एक अभ्यास महेन्द्र बी. वैरागे	55
18.	अण्णा भाऊ साठे : एक मार्क्सवादी दृष्टी प्रा. डॉ. सुर्यकांत मा. सांभाळकर	58
19.	अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक कार्य व वैज्ञानिक दृष्टिकोन अरुण कांबळे	60
20.	मानवतावादी साहित्यिक : अण्णाभाऊ साठे डॉ. रमेश बाघमारे	65
21.	अन्ना भाऊ साठे और दलित साहित्य : एक अभ्यास डॉ. श्याम सानप	69
22.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य और विचार प्रा.डॉ. बळीराम राव	71
23.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचे ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे	74
24.	अण्णा भाऊ साठे: व्यक्ती आणि साहित्य प्रा. संदिप कोरडे	78
25.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि विचार प्रा. गणेश पी. सो.	82
26.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथात्म साहित्यातील आशय मुकुंद माणिक धुताडमन, प्रा. डॉ. गणेश मोहीते	84
27.	साहित्यपरत अण्णाभाऊ साठे आणि सामाजिक चळवळ प्रा. मधुसूदन उतमराव उमिले	91

अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचे ऐतिहासिक अध्ययन

पा. पिठ्ठल बाबुराव गुंडे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख,

कालिकादेवी महाविद्यालय शिरूर कासार, जिल्हा बीड

प्रस्तावना:

अण्णा भाऊ साठे या प्रतिभावंत साहित्यिकाचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० रोजी सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्याच्या वाटेगाव गावकुनाबाहेरच्या 'सांग वाळवात' झाला. हिंदू जाती प्रथेनुसार शुद्ध-अतिशुद्ध समजल्या जाणाऱ्या मातंग समाजात जन्म होऊनही अण्णा भाऊ साहित्याचे सर्व प्रकार हाताळून साहित्य क्षेत्राला एक नवा चेहरा देतात जो जनसामान्यांचा आरसा होता. साहित्य हे करमणुकीचे साधन नसून ते उपेक्षित, वंचित आणि दारिद्र्याचे दुःख जगाच्या वेगीवर टांगणारे एक प्रभावी माध्यम आहे हे अण्णाभाऊंनी सर्वप्रथम भारतीय समाजाला दाखवून दिले.

उद्देश:

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातून व्यक्त होणारे सामाजिक मूल्य, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांचे ऐतिहासिक अध्ययन करण्याच्या उद्देशाने हे संशोधन करण्यात येत आहे.

संशोधन पद्धती:

सदरील संशोधन पेपर मध्ये ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करून अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचे विश्लेषण करण्यात आले असून या माध्यमातून प्राप्त होणाऱ्या तद्दुर्घांच्या आधारावर काही निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. हे अध्ययन करत असताना अण्णा भाऊ साठे यांनी लिहिलेल्या लेखनाचा साधन म्हणून वापर करण्यात आला आहे.

अण्णा भाऊ आणि शिक्षण:

अण्णा भाऊंच्या शिक्षणाबद्दल अनेक मतभेद आहेत बजरंग कोरडे म्हणतात की, "ते दुसरी पर्यंत शिकले होते तर काहीजण म्हणतात की ते व्हर्नाक्युलर फायनल (म्हणजेच इयत्ता सातवीपर्यंत) शिकले होते." (कोरडे, १९९५: पृ. क्र. ३) मात्र याबद्दल कुठेही पुरावा सापडत नाही. 'माजा भाऊ: अण्णा भाऊ' या पुस्तकात शंकर भाऊ साठे त्यांच्या शिक्षणाबद्दल एक भक्कम पुरावा देताना म्हणतात, "भाऊ साठे तुकाराम ला शाळेत बसवून निघून गेले. शाळेतला तुकाराम चा तो पहिलाच दिवस. दुसऱ्या दिवशी तुकाराम वर्गाच्या बाहेर बसून शिकू लागले शकत असले ते फक्त निरीक्षण करू लागले. दुयारच्या सुट्टीत मास्तर येऊन विद्यार्थ्यांचा अभ्यास पाहतांना तुकाराम कडे आले आणि विचारले बंधू म्हणताततुकाराम महाराज काय लिहिले आहे पाटीवर... बंधू? असं म्हणताच तुकाराम आपली पाटी मास्तर पुढे ठेवली. पाटी बघताच मास्तराने सुरू केले, 'तूका लेका, माडवा काय काडलं रे हे पाटीवर. कालपासून तू हे चार अक्षर गिरवतोस. तू माणूस आहेस की जनावर? यावर तुकाराम म्हणाले मास्तर मी कालच शाळेत आलो आहे. तूप खाल्लं की रूप येत का? मास्तरला वाटलं हे शेंबडं पोरनं आपला अपमान करतोय म्हणून हात मुजेततोर मारले.' (साठे, पृष्ठ. १५)

अण्णा भाऊ साठे आणि साहित्य:

'माणूस आणि त्यांचे जगणे' हा अण्णा भाऊंच्या चिंतनाचा विषय होता. दीड दिवस शाळेत गेलेल्या अण्णा भाऊंनी फुले-शाहू-आंबेडकरांना अपेक्षित असणारा समतावादी चेहरा भारतीय समाजाला देताना दिसून येतात. अण्णा

भाऊंच्या समतावादी विचारांचा दाखला देताना प्रा. माधव बसवंते 'अण्णा भाऊ साठे' समतावादी साहित्यिक' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहितात की, "लोकशाहीर, कवी, नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार, संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या लढ्याचे लोकनाटक, वैश्विक तत्वज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व साहित्यपरत अशा नावांनी अण्णा भाऊ साठे हे जागतिक स्तरावर प्रख्यात आहेत. अण्णा हे अक्षर साहित्याचे उदगाते व विद्रोही मूल्यांचे सर्जक आहेत. त्यांची लेखणी ही सत्याशी व मूल्याशी इमान राखणारी आहे. शोषण व अन्याय सहन करीत घाम गाळणाऱ्या व कष्ट करणाऱ्या माणसांच्या डोळ्यातील जपुंची भाषा अण्णांना समजली होती." (बसवंते, 2019: पृ. 3) साहित्यविश्वातील दैदीप्यमान द्विरा म्हणजे अण्णा भाऊ साठे, ज्यांनी कथा-कादंबरी, पद्यरचना, लोकनाट्य, नाटक व प्रवास बर्णन अशा वेगवेगळ्या साहित्य प्रकारात लेखन करून बेहरा नसलेल्या समूहांना ओळख आणि अस्तित्त्व देण्याचे मोठे काम अण्णा भाऊ साठे यांनी केले आहे. अण्णा भाऊंचे शिक्षण आणि १९४० च्या नंतर चा काळ एक विकास प्रक्रिया ज्यामध्ये बा. सा. मर्डेकर, गंगाधर गाडगीळ, नारायण सुर्वे, अंकटेश माडगूळकर आणि अण्णा भाऊ साठे यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. या साहित्यिक विकास प्रक्रियेमध्ये एक संवेदनशील कार्यकर्ता आणि लेखक म्हणून अण्णा भाऊ समोर येतात, जे शोषित, पीडित, दलित आणि उपेक्षित वर्गाच्या वेदना मांडतात दिगून येतात. एकूणच, 1940 च्या पूर्व मराठी साहित्यातील चित्र आणि अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील ग्रामीण दलित जीवन ही एक मोठी दरी भारतीय साहित्यात पाह्यायला मिळते.

अण्णा भाऊ आणि मुंबई जीवन:

दुष्काळाच्या झळा आणि सामाजिक विषमता यामुळे अण्णाभाऊंचे कुटुंब 1932 मध्ये वाटेगाव ते मुंबई पर्यंत प्रवास करत मुंबईला येऊन भायखळ्याच्या चांदबीबी चाळीत स्थायिक झाले. मुंबईत पोटासाठी संघर्ष करत असताना अनेक प्रकारची कामे अण्णाभाऊंना करावी लागली ज्यामध्ये "हॉटेल बॉय, कोळसे वाहक, ब्रेटर व मुलांना खेळणारा या सर्वांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल." (1) भायखळा - मातुंगा आणि उर्वरित आयुष्य हे चिरानगरच्या वस्तीत गेले. मातुंगा आणि अण्णाभाऊ हा एक संशोधनाचा विषय आहे. चांदबीबी च्या चाळीत वास्तव्याला असताना अण्णाभाऊ संघर्षमय जीवन जगत होते. मातुंग्याला वास्तव्याला आल्यानंतर त्यांचा संबंध कम्युनिस्ट पक्षाला येऊ लागला आणि छान्या अर्थाने त्यांचे जगणे येथे स्थिरावले. त्यांना येथेच छान्या अर्थाने लिहिण्याची उर्मी मिळत गेली. त्यांच्या संवेदनशील मनाला खत-पार्शी हे मार्क्सवाद्यांनी घातले असं म्हटले तर यात अतिशयोक्ती होणार नाही. मातुंगा लेबर कॅम्पच्या नाक्यावर इराण्याचे 'लेबर रेस्टॉरंट' नावाचे हॉटेल होते. जे राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचा ' होता. या हॉटेलच्या बाजूला एखेला बॅटरीज कंपनी होती ज्याच्या जवळच असणाऱ्या झोपडपट्टीत अण्णाभाऊ राहायचे. शाहिरी आणि तमाशाचा वारसा असणाऱ्या कुटुंबातून आलेल्या अण्णाभाऊंची प्रतिभा उपजत होती.

अण्णा भाऊ आणि साम्यवाद:

वयाच्या 11 व्या वर्षी वडिलांसोबत मुंबईला आलेल्या अण्णाभाऊंनी मरिबी, दारिद्र्य आणि झोपडपट्टी जीवन जवळून अनुभवले. मुंबईमध्ये मजुरांची संख्या जास्त असल्या कारणाने त्यांना मजुरांचे प्रश्न आंदोलन संप जवळून पाहिले. हा काळ स्वातंत्र्य पूर्वीचा असल्याकारणाने मुंबईतील विविध राजकीय संघटना, कामगार संघटना आणि चळवळींचा आणि अण्णाभाऊंचा जवळून संबंध आला. कामगार चळवळीशी अण्णाभाऊंचा संबंध आल्यामुळे ते मार्क्सवाद आकडे झुकले.

अण्णाभाऊंनी मार्क्सवाद स्वीकारला आणि कम्युनिस्ट पार्टीच्या संदर्भाने जे काही काम मिळेल ते आनंदाने करू लागले. "पोम्पेट वाटणे, विविध प्रकारचे हॅण्डबिले वाटणे, मोर्चे, संप, हस्ताळ यशस्वी करण्यासाठी पोस्टर्स रंगवणे, रस्त्यावर घोषणा लिहिणे; (1) यामध्ये अण्णाभाऊ अगदी तरबेज झाले." अण्णाभाऊंनी आपल्यातील प्रतिभेचा वापर कम्युनिस्ट पार्टी वाढवण्यासाठी केला. माणी व नावण्या पोवाडे समाजातील आर्थिक आणि विषमता या विषयावर

लिहून समाजात प्रबोधन करण्याचे काम केले. जर्मन विचारवंत कार्ल मार्क्स चा दास कॅपिटल आणि कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो (साम्यवादाचा जाहीरनामा) हे ग्रंथ वाचून जणूभाऊंना जीवनाकडे पाहण्याची एक सकारात्मक दृष्टी प्राप्त झाली. परिणामी, जणू भाऊ आपल्या साहित्यातून वस्तुनिष्ठ, वास्तव आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्पष्ट करणारे साहित्य जगासमोर आणताना दिसून येतात. आर्थिक समता प्रस्थापित झाल्याशिवाय समाजात सामाजिक संपत्ता मांडणार नाही हा हा विचार घेऊन आयुष्यभर लेखन करणारे जणूभाऊ सामाजिक न्याय बाजूला करून आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी लढताना आपल्याला दिसून येतात. याचे भङ्गम उदाहरण म्हणजे "वे आझादी मुठी है देश कि जनता भुकी है." या या नात्या मधून दिसून येते. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र आला मात्र स्वातंत्र्याच्या दुसऱ्या दिवशी जणूभाऊ साठे मोठ्या संख्येने लोकांना सोबत घेऊन मुंबई येथील आझाद मैदानावर भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीच्या नेतृत्वाखाली मोर्चा काढतात. या मोर्चाच्या माध्यमातून भारत देश सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या पूर्ण स्वतंत्र झाला नाही अशी परखट मांडणी करताना जणूभाऊ समोर येतात. साम्यवादी अर्थशास्त्रज्ञ कार्ल मार्क्स 'जगातील कामगारांनी एक व्हा, विजय आपलाच आहे' हा सिद्धांत मांडताना तर दुसऱ्या बाजूला जणूभाऊ साठे म्हणतात ही 'पृथ्वी शेषताशाच्या मस्तकावर तरली नसून ती कष्टकऱ्यांच्या तळहातावर तरली आहे.' यासंदर्भात प्रा. डॉ. सदाशिव भुवारे म्हणतात की, "मार्क्स भांडवलशाहीतील दोष स्पष्ट करणारी मांडणी करताना कामगारांच्या शोषणाच्या अतिरिक्त मूल्यांचा सिद्धांत मांडून कामगारांच्या अधिराज्यची संकल्पना विकसित करतात. तर जणूभाऊ साठे साहित्य व तत्वज्ञानातून भांडवलशाहीच्या विरोधात नवविचार मांडून साम्यवादी अर्थव्यवस्थेचे नवे प्रारूप जगाला देतात." (भुवारे, २०१९, पृ. २५३)

जणूभाऊ आणि मानवतावाद:

भारतीय समाज व्यवस्थेने येथील कष्टकरी दिन दुबळ्या दनितांचे सामाजिक सांस्कृतिक व आर्थिक अंधक पतंग करून त्यांना गुलाम बनवले होते. जणूभाऊंनी या तुटलेल्या खंगलेल्या व जीर्ण झालेल्या माणसांच्या मेंदूच्या तुकड्यांना आपल्या समतावादी विचाराने रिपीट मारून त्यांना ताठ मानेने जगता यावे यामाठी आपल्या साहित्यातून लढण्याचे तंत्र दिले. शेटजी चे इलेक्शन या बगनाट्या जणूभाऊ धोंडीबा या कष्टकऱ्यांचे बाणेदार वर्णन करतात. शेटजी जेव्हा त्याला 'ते धोंड्या' असा एकरी भाषेत आवाज देतो तेव्हा शेटजी मालं नाव 'धोंड्या' नाहीतर 'धोंडीबा' आहे असा ठणकावून सांगणारा स्वाभिमानी धोंडीबा जणूभाऊंनी आपल्या बगनाट्यातून उभा केला आहे. हा बाणेदारपणा आणि स्वाभिमानीची लढाई डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नंतर जणूभाऊंच्या साहित्यात पाहायला मिळते. मेलेली जनाबरे ओंढू नका हा बाबासाहेब आंबेडकरांचा संदेश आपल्या साहित्यातून मांडणारे जणूभाऊ एक वेगळा आदर्श देऊन जातात. जणूभाऊंचा मानवतावादी विचार मांडणारी सापळा आणि बुद्धाची शपथ या दोन कथेकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पहावे लागेल जे या अगोदर लेखक समीक्षक आणि तथाकथित विचारवंतांना ही जमले नाही. सापळा ही कथा मेलेली गाय सोडण्यास नकार दिल्यावर गावात घडणाऱ्या संघर्षाची कथा आहे ती केवळ सर्वनाशी संबंधित नसून आत्मसन्मानाची आणि स्वाभिमानीची कथा आहे. तर धम्मक्रांती नंतर जणूभाऊ संवेदनशील मन घेऊन केवळ लिहीत बसले नाहीत तर त्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून 'जग बदल घालुनी घाव, सांगून गेले मज भीमराव' लिहून सर्वसामान्यांच्या काळजात धम्मक्रांती रुजविण्याचे मुलाने कार्य केले. धम्म स्वीकारा नंतर नव्या जाणिवे कथा समूह मनाची पकड घेऊ पाहात आहेत आणि विशेषत्वाने लहान मुलांची कोळी म्हणे नव्या मूल्याने कशी भारावून गेली आहेत याचे मुंदर चित्रण बुद्धाची शपथ या कथेत पाहायला मिळते. तेव्हा तथागत गौतम महापुरुष केवळ व्यक्ती साहित्याचा नाहीत तर या देशाला सन्मानाने प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारे क्रांती पुरुष उरकत. एवढेच नाही तर, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय आणि मानवता या मानवी मूल्यांची भारतीय समाजात पेरणी करून नवसमाज निर्मिती ती करताना दिसून येतात.

निष्कर्ष:

भारतीय समाज हा वर्णानुवर्ण विधमता, जातिव्यवस्था व जर्म अवस्थित अर्जुन पडलेला होता. या गुलामीच्या जोखडातून समाजाला मुक्त करण्यासाठी तथ्यागत गौतम बुद्ध, राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व समतावादी सर्व महापुरुषांनी आपले समग्र आयुष्य खर्ची घातले. याच विचारांची काम धरून सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे यांनी समाजात नवचेतना निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे साहित्य लेखन करून पुरोगामी विचार मांडणाऱ्या महाराष्ट्राला अभिप्रेत असणारे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, समाज परिवर्तन व मानव मुक्तीचा विचार आपल्या लेखणीतून मांडला. आज पर्यंतच्या लेखक समीक्षक व तथाकथित विचारवंतांनी अण्णाभाऊला एका विशिष्ट चौकटीत बंदिस्त करून ठेवले ज्यामुळे अण्णाभाऊंच्या तत्वज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतात. दिसत नाहीत. अर्जुन डांगळे अण्णाभाऊंच्या जीवनाचे चार टप्पे सांगतात, " पहिला म्हणजे वारणेच्या खोऱ्यात डोंगरदऱ्यात वाढलेले अण्णाभाऊ, दुसरा टप्पा म्हणजे वाटेगावहून मुंबईला आपल्या बडिलांसह पायी चालत आलेले पोटापाण्यासाठी, नोकरीधंदा शोधणारे अण्णाभाऊ, तिसरा टप्पा म्हणजे मार्क्सवाद स्वीकारून पददलित, शोषित जनतेसाठी आपली लेखणी भिजवणारे...आणि चौथा टप्पा म्हणजे कम्युनिस्ट चळवळीचा भर ओसरल्यानंतर ते मृत्यूपर्यंत जगलेले अण्णाभाऊ." (डांगळे, १९९८, पृ. १५) इंग्रजी साहित्याचे गाडे अभ्यासक आणि अण्णाभाऊंचा त्यांना सहवास लाभला ते विचारवंत अर्जुन डांगळे यांनाही कधी अण्णाभाऊ आणि बाबासाहेब भेटीचे पुरावे सापडले नसतील का? एवढेच नाही तर आपली सर्वोत्कृष्ट साहित्यकृती ' बाबासाहेबांच्या जुंजार लेखणीला अर्पण करणारे अण्णाभाऊ, बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त थड्यांजनी च्या निमित्ताने "जग बदल घालुनी थाव, मांगूल गेले मज भीमराव" हे कवित लिहिणारे अण्णा भाऊ, कथेच्या माध्यमातून बुद्धाची शपथ लिहिणारे अण्णाभाऊ, आयुष्यभर समताधिष्ठित समाज निर्मितीसाठी लेखणी जवणारे अण्णाभाऊ, फुले-शाहू-आंबेडकरांना अपेक्षित असणाऱ्या समतावादी विचारांची पेरणी करणारे अण्णा भाऊ अभ्यासू समीक्षकांना मुद्धा दिसत नाहीत. अण्णाभाऊंचे जीवन चरित्र बाबासाहेबांच्या समतावादी विचार अधोरेखित केल्याशवाय पूर्ण होणार नाही. असे असले तरीही ही समीक्षक अण्णा भाऊंचा अभ्यास करताना एकांभी समीक्षा करताना दिवून येतात. म्हणून असा या एकांभी समीक्षेला छेद देऊन अण्णाभाऊंच्या साहित्याची सर्वांगाने समीक्षा करण्याची आज काळाची गरज आहे.

संदर्भ:

कोरडे, वजरंग, भारतीय साहित्याचे निमति: अण्णा भाऊ साठे (अनुवादक विलास गिते) साहित्य अकादमी नवी दिल्ली, २००३.

साठे, शंकर, माझा भाऊ: अण्णा भाऊ,

सूर्यवंशी, दीपक, अण्णाभाऊ साठे समतावादी साहित्यिक, शौर्य प्रकाशन लातूर, २०१९

भुयारे, सदाशिव, अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार, संपा. दीपक सूर्यवंशी, अण्णाभाऊ साठे समतावादी साहित्यिक, शौर्य प्रकाशन लातूर, २०१९

SJIF Impact Factor : 8.33

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४० / अंक-२८ / एप्रिल, २०२३

३२ वें राष्ट्रीय अधिवेशन विशेषांक

संपादक
डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक
डॉ. अर्जुन जाधव

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

* अनुक्रमणिका *

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	पर्यावरण, विकास आणि स्वास्थ्य / कल्याण (Wellbeing)	डा. वैशाली त्रिभो	१-६
२.	अस्वस्थ, पर्यावरण आणि कल्याण : विभक्त्याचा नवरत्न	डा. वैशाली दिवाकर	७-१२
३.	मुलुनतर्फी मान्यता : जातुर निवृत्तातील समाजभूमी प्रकृती उक्ता करताना	डा. अनिलकुमार जाधव	१३-१४
४.	महाराष्ट्राच्या विकसित समाजातील कष्टदायक कामगारांचे पर्यावरण संरक्षणाचे योगदान	कैलास रागाधर अंबुलकर	१५-२२
५.	पर्यावरण, विकास आणि यम : कृषक व शेतकरी विभागाच्या यमाचे राजकीय अर्थकारण	डा. माधेश शेंडके	२३-२७
६.	महाराष्ट्र पुराणे आणि सांस्कृतिक भ्रमण	डा. प्रतिभा अहिरे	२८-३६
७.	नवे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० : उपयोजन, समस्या आणि आव्हाने	प्रो.डा. नागण नू. कांबळ	३७-३९
८.	उत्तर-साठ्ये आणि वाढती मुदतगरी माता बहुमंथ समाजिक पर्यावरणातील विकास	डा. ज्योती सुहास गणगण	४०-४४
९.	धरातील डिजिटल असमानता : वास्तव आणि आव्हाने	प्रो.डा. प्रियदर्शन भवरे	४५-५२
१०.	विक्रम संशोधन आणि सामाजिक वास्तव	डॉ. डॉ. सुजाता जगन करार	५३-५९
११.	पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत विविध कारखान्यातील भारतीय महिलांचे सामाजिक स्थान	डा. रमेश एन. पाटील	६०-६७
१२.	विक्रम समानता आणि धारका विकास	डा. सुधमा अनंत जाधव	६८-७१
१३.	सामाजिक महिलांचे आरोग्य आणि प्रोक्त क्षिती : सामाजिक निवृत्त्याच्या विशेष संदर्भात	डा. पाटील अमोल अशोककुमार	७२-७६
१४.	लोकसाह्याच्या विस्ताराला समाजातील असाधारणत्वाची भूमिका : गांधीजींनी निवृत्त्यातील जल, जगन, जमिनीचे मते	डा. ज्योती ताने पुरुषोत्तम नारानु अदिकर	७७-८३
१५.	जामनीकीकरण पर्यावरण, नैसर्गिक संपदा आणि विकास अभ्यासाची दिशा	प्रो. संजयकुमार जांबळे	८४-९४
१६.	महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हातील पर्यावरण अडथळांची प्रमुख वैशिष्ट्ये	डा. सतिश नामदेव धनवडे	९५-९८
१७.	जामनीकीकरण : कृषी क्षेत्रातील परिणाम	डा. नानासाहेब पाटील	९९-१०२
१८.	जामनीकीकरण संकल्पना आणि इतिहास	शिराजी अशोक उकरडे	१०३-१०५
१९.	ऑक्टोबर १९ काळात भारतात झालेले कामगार स्थलांतर - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रो. सुनिल कुठे	१०६-१०७
२०.	समाजातील कामगार कामगारांच्या मुलांच्या समस्या : एक अध्ययन	प्रो. संतोष विठ्ठल पादव	१०८-१११
२१.	शेतकरी आत्महत्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डा. अजीराम परशुराम अतार	११२-११५

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२१.	भारतातील नैसर्गिक संसाधने, पर्यावरण संवर्धन चळवळ आणि महिलांची भूमिका : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन	डॉ.संपत काळे	११६-१२०
२२.	विशेषी सांस्कृतिक चळवळीचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण	प्रा.किरण सुरवसे	१२१-१२५
२३.	पर्यावरण संवर्धनात आणि ग्रामीण आत्मनिर्भरतेत पाणी पौष्टिकता - वाढ करणेचे योगदान	डॉ.सुधीर आशुबा येवणे	१२६-१२९
२४.	ए.सी.एच.केमिकल्स कंपनीच्या कोलडार डिस्टिलेशन प्रकल्पाच्या विरोधातील चेंदमर तालुक्यातील जनजातीय जन.	प्रा.सदाशिव नाना पाटील	१३०-१३२
२५.	स्वातंत्र्यापूर्वी आणि नंतर भारतातील आदिवासी चळवळ	साहेब विरभद्रराव पहल्यार	१३४-१३९
२६.	पर्यावरण आणि मानवस्वास्थ्य	प्रा.डॉ.राजकुमार भगत	१४०-१४२
२७.	चिपको आंदोलन एक पर्यावरणविषयक चळवळ	डॉ.ज्योती पोट्टे	१४३-१५०
२८.	जनसंघर्ष आणि शासनाची भूमिका	डॉ.आनंद जांबेकर	१५१-१५६
२९.	मानववर्गातील शाश्वत विकास प्रक्रियेत कुष्ठमुक्ताचे योगदान : समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ.पीनिकास न. पिलगुज्वार डॉ.प्रणिप दि. मुधोजकार	१५७-१६२
३०.	मंडळा जमातीची अलगाऊकरणाची प्रक्रिया	डॉ.मधुकर डॉ. धुमुरे	१६४-१६८
३१.	गोटभट्टी कामगार : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ.विमोदकुमार डॉ.कुभार	१६९-१७१
३२.	जपत दारिद्र्य निर्मुलन अभियान वा स्वयंसेवा संस्थाने ग्रामीण भारोम्माच्या समस्या संबंधित केलेल्या कार्याचा अभ्यास	प्रा.स्मिता लक्ष्मी पाटील डॉ.रामचंद्र भिसे	१७२-१७७
३३.	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	डॉ.सुधमा अर्जुन जाधव	१७८-१८९
३४.	नोकरीदार स्त्रिया : कार्य-कुटुंब संघर्ष आणि जगतभाव	डॉ. जेश विठ्ठल राजाजा	१८१-१८६
३५.	बेडर-डेजर वॉम्स - एक समाजशास्त्र विश्लेषण	प्रा.डॉ. मजता अमितकुमार गावडे	१८७-१९३
३६.	ग्रामीण शेतकरी महिला कामगार समस्या आणि परिस्थिती अभ्यास	मधुरेश जानजी पाटील	१९४-१९७
३७.	लिंग समानता आणि भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती	डॉ.बळीराम गवार	१९८-२००
३८.	हळद कारखान्यातील महिला कामगारांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास विशेष संदर्भ - सांगली शहर	डॉ.रुपाली दिग्वनाथ सांभारे	२०१-२०४
३९.	पर्यावरण न्यायाचा समाजावरील परिणाम	प्रा.डॉ. दीपक कृष्णाचंद घवार	२०५-२०९
४०.	महिला धोरण व महिलांचे सनलीकरण - एक वास्तव	प्रा.डॉ. दिलीप जाद, चव्हाण	२१०-२१३
४१.	लिंगभाव आणि समाज : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. सुप्रिया जानदराव देशाई	२१४-२१६
४२.	पूर्तीपेची समुदायासोबत होणारे भेदभाव आणि जगाव्यवस्थाचा अभ्यास	जदविंद जमिल मोहंते	२१७-२२२
४३.	लिंग असमानता	प्रा.डा. पांडुरंग किसारराव नाड	२२३-२२७

पर्यावरण संवर्धनात आणि ग्रामीण आत्मनिर्भरतेत पाणी फाउंडेशन- वॉटर कप स्पर्धेचे योगदान

डॉ. सुधीर आशुबा केळे

◇ मोषवारा (Abstract):

प्रस्तुत अभ्यास हा महाराष्ट्रात २०१६ पासून पाण्याच्या बाबतीतील लोकसहभागाला शाश्वत विकासाकडिता सुरु झालेल्या सत्वमेव जलतेज्या घाणी फौंडेशनने वॉटर कप स्पर्धा राबवित आहे. हा अभ्यास पाणी फौंडेशन वॉटर कप स्पर्धेने मराठवाड्यात पर्यावरण संवर्धनात केलेले योगदान या संदर्भात आहे. हा अभ्यास करताना पाणी फाउंडेशन स्पर्धे निमित्ताने झालेल्या ग्राम स्वच्छता, शोधचट्टा, जल व्यवस्थापन, जलपेटी मुक्त शिवार, कुऱ्हाड बंदी, बिहिरीची पाणी पातळीतील वाढ, मिशन क्षेत्रातील वाढ, पीक पद्धतीतील बदल यामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उत्पन्नातील वाढ इत्यादी बाबी स्पर्धेत सहभागी दुरस्कार प्राप्त गावातील १२५ घाणीसाठ्यांचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढले आहेत. हा अभ्यास करताना मुलाखत अनुसुचीचा बापर करून प्राथमिक माहिती मिळवली व बहुप्रतिमादक सारणीच्या आधारे शासक प्राथमिक माहितीचे विश्लेषण केले असून पर्यावरण संवर्धन करताना पाणी फाउंडेशन वॉटर कप स्पर्धेने गावात शोधचट्टा व कुऱ्हाड बंदी व समुद्र गाव स्पर्धेतील सहभाग इतरपैकी प्रथम पाणी फाउंडेशन मधील लोकसहभागामुळे होऊन ग्रामीण भागात शाश्वत विकासाचा यत्ना मिळाल्याचे दिसून येते.

मुख्य शब्द (Key words): शाश्वत विकास, लोकसहभाग, जल व्यवस्थापन, पर्यावरण संवर्धन

◇ प्रस्तावना (Introduction):

पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज असून याकरिता विविध सामाजिक पातळीची सुरु असून त्यापैकी पाणी फौंडेशन वॉटर कप ही चळवळ सुरु झाली असून या मोक सहभागाच्या माध्यमातून सुरु झालेल्या चळवळीचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे. मानवाच्या मूलभूत गरजांपैकी पाणी ही सर्वात महत्वाची गरज मानली जाते, त्यामुळेच पाण्याला जीवन शूटले जाते. पाण्याशिवाय सर्वांचे घाणी निरोग राहू शकत नाहीत. वाढती लोकसंख्या आणि घाणी पाण्याची गरज भागवण्यात आता कूप मोठ्या अडथळीचा समोर येणे लागत आहे. त्याचच पाण्याचे प्रदूषण, सततचा दुष्काळ, पाण्याचा अनियोजित वापर इत्यादीमुळे पाण्याची तीव्र टंचाई जाणवते. मानवनिर्मित व निमगनिर्मित कारणांमुळे महाराष्ट्रात जलपर्यंत १९७२, १९९९, २०१९, २०१६ व २०१९ मध्ये मोठे दुष्काळ पडले होते. २०१९ च्या पूर्वीच्या दुष्काळापर्यंत अग्रधान्याची टंचाई जाणवत होती. परंतु अतिकठील काळात अग्रधान्याऐवजी विण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई दिसून येत आसली आहे. भारतीय दुष्काळात आणि अतिकठीच्या दुष्काळात हा फरक दिसून येतो. अतिनेता अमीर वान आणि किरण राव यांनी २०१६ साली "पाणी फाउंडेशन" या संस्थेची स्थापना करून महाराष्ट्रातील दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर पाण्याचा प्रश्न पुढे नेण्याचा निर्णय झाला आणि सत्वमेव जलतेज्या वॉटर कप या जलसंधारणाच्या स्पर्धेचा जन्म झाला. ही चळवळ केवळ पाणी अड्या घाणी विरवा टक्की पर्यायित असून ग्रामीण भागात पर्यावरण संवर्धनात सहभागी लोक चळवळ सुरु केली.

२०१६ पासून ३ तालुक्यांसाठी सुरु झालेली वॉटर कप स्पर्धा १०१९ पर्यंत ७६ तालुक्यांमध्ये झाली. गावागावातून मोठ्या संख्येने गावकरी प्रसन्न करण्यासाठी माळरतावर जमत होते. हसत खेळत हे अगमेहनतीचे काम करत होते. खी पुरुष, सहान सून, दिव्यांग, वृद्ध अशा सर्वांनी कुटूळ-काकडे हातात घेऊन ४५ दिवस कष्ट केले. पाणी फाउंडेशनचा ज्येष्ठ म्हणजे महाराष्ट्र अगदी तांत्रिक पद्धतीने दुष्काळमुक्त करणे. यामाठी गावांमध्ये वॉटर कप गावाची स्पर्धा घेतली जाते. जे गाव जास्तीत जास्त उत्तरोत्तरपाची कामे करेल म्हणजेच पाणीसाठ्याची कामता निर्माण करेल. तो गाव घात विजयी ठरतो. हे करताना सर्वच गावे काही न काही काम करत दुष्काळापासून मुक्त होऊच असतात म्हणजे सर्व गावे विजयी होत असतात हे करताना जस गावातली लोक धनवान करतात तसच जोवर वा चळवळीमध्ये समाजातील सर्व स्तरातील लोक सहभागी होत नाहीत तोवर हे काम पूर्ण होणार नाही यामाठी पाणी फाउंडेशनने लोकांचे अतोवर मनसंधारण केले.

विद्यार्थ्यांतील २२ तालुक्यातील २७ गावांतील १३५ प्रतीपाठकाकडून माहिती संकलित केली व बहुप्रतीमादक भारतीयकाळाचा अर्थही माहितीचे विधेय करताना योजवारीचा आधार घेतला आहे.

❖ **अभ्यास क्षेत्र (Research Area):**

पाणी फाउंडेशन २०१६ पर्यंत महाराष्ट्र भर राबवणालेला वेत असून २०१६ ते २०१९ या दरम्यान राबवण्यात आले. महाराष्ट्रातील ८ विद्यार्थ्यांनी ज्या भागात राबविलेले तालुके पातळीवरील प्रथम, द्वितीय आणि तृतीय प्राथमिक शिक्षण आहे, ज्या महाराष्ट्रातील २२ तालुक्यातील २७ गावांतील १३५ सरपंच, उपसरपंच, जलदुत आणि पाणी फौजदार योजवारीतील तालुके कार्यकार्याचा अभ्यास केला आहे.

❖ **अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा (Scope and Limitation of Study):**

प्रस्तुत अभ्यास हा महाराष्ट्राच्यापुरतोच मर्यादित असून पाणी फौजदार वाटर कप स्पर्धा राबवतांना पर्यावरण संवर्धन करताना कोणती भूमिका होती व या भूमिकेचा ग्रामस्थांना कोणता फायदा झाला या उद्दिष्टा पुरताच मर्यादित आहे.

❖ **अभ्यासाचा कालखंड (Period Of Study):** प्रस्तुत अभ्यास हा २०१६ ते २०१८ दरम्यान वाटरकप स्पर्धेत सहभागी गावांचा २०२-२१ या दरम्यान संपल्यात आला आहे.

❖ **संकलित माहितीचे विधेय:**

सारणी क्र. १

पाणी फाउंडेशन वाटर कप गावात राबवतांना पर्यावरण संवर्धन करताना केलेल्या उपाययोजना

अ.क्र.	पर्यावरण संवर्धन करताना केलेल्या उपाययोजना	होय		नाही	
		एकूण (१३५ पैकी)	%	एकूण (१३५ पैकी)	%
१	ग्राम स्वच्छतेची सवत	१३१	९७.०३	०४	०२.९७
२	सोपखट्टा घरोघरी आणि गरम बाग	१२७	९४.०७	०८	०५.९३
३	जल व्यवस्थापन	१३२	९७.७७	०३	०२.२३
४	आपघेटी मुक्त गिबार	१३५	१००	००	००.००
५	कुत्राद बंदी	१३४	९९.२६	०१	०.७४
६	पीक पद्धतीतील बदल	१३३	९८.५१	०२	०१.४९

(बहुप्रतीमादक सारणी)

सारणी क्रमांक १ बरोच पाणी फाउंडेशन वाटर कप स्पर्धा गावात राबवतांना पर्यावरण संवर्धनाची काळजी घेत असताना ग्राम स्वच्छतेची सवत राशीच पायात ९७ टक्के गावांना लागल्याचे दिसून येते. सोप खट्टा घरोघरी व गरमबाग ही संकल्पना अभ्यासलेल्या सर्व गावात काळजी मुक्त आहे. पर्यावरण संवर्धनाकरिता आपघेटी मुक्त गिबार व कुत्रादबंदी हेही योजवारीत सर्व गावांनी केलेली असून, पाणी वाचवण्याकरिता पीक पद्धतीत बदल घडवूनही आणलेला आहे. अर्थातच जल व्यवस्थापन करण्यामध्ये व पर्यावरण संवर्धनामध्ये या गावांची भूमिका व वाटर स्पर्धा महत्त्वाची ठरलेली आहे.

सारणी क्र. २

पर्यावरण संवर्धनातील भूमिकेचा ग्रामस्थांना झालेला फायदा

अ.क्र.	पर्यावरण संवर्धनातील भूमिकेचा ग्रामस्थांना झालेला फायदा	होय		नाही	
		एकूण (१३५ पैकी)	%	एकूण (१३५ पैकी)	%
१	टीबर मुक्त गाव	१३३	९८.५१	०२	१.४९
२	चिडिरीची पाणी पातळी वाढली	१३५	१००	००	००.००
३	निचल क्षेत्रात भांड	१३१	९७.०३	०४	२.९७
४	जनावरांच्या चान्याचा प्रथ कमी	१३५	१००	००	००.००
५	दुग्ध व्यवसायात वाढ	१३३	९७.७७	०३	२.२३

(बहुप्रतीमादक सारणी)

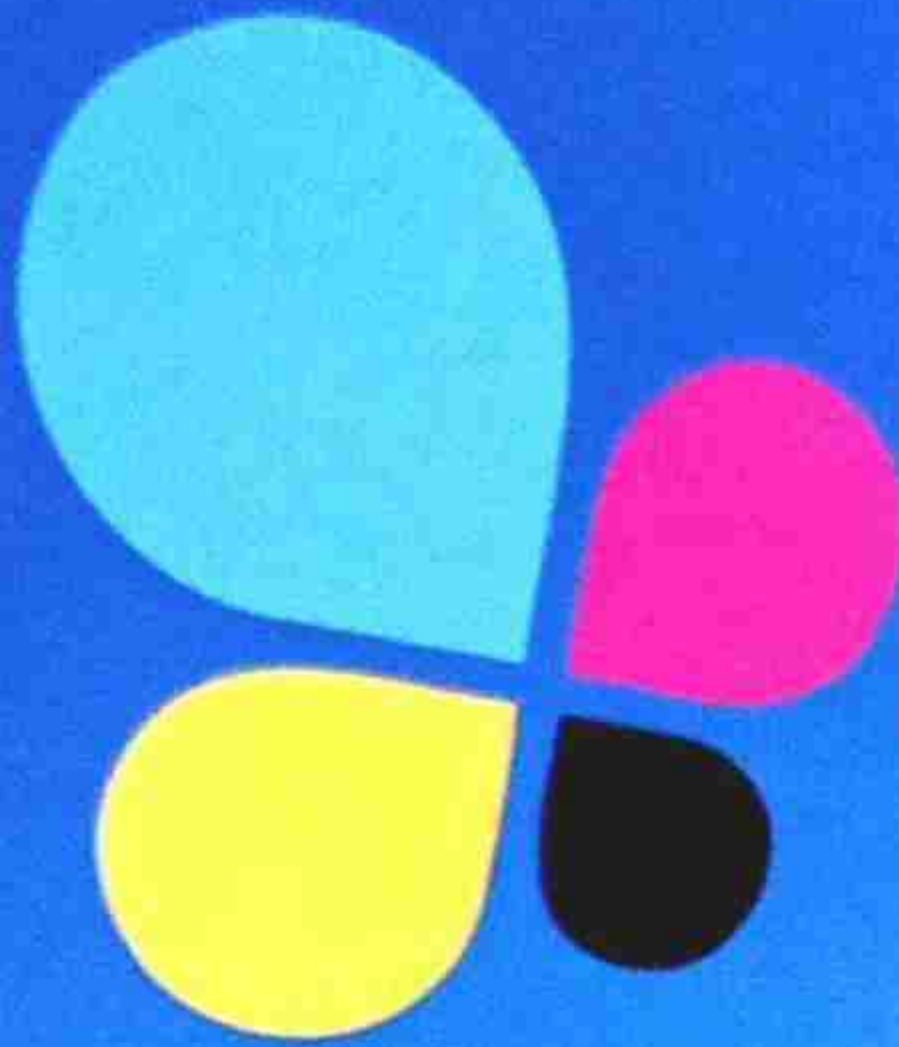

ISSN 2394- 5303

printing® Area

Issue- 93, Vol.03, September 2022

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

INDEX

01) Study of Juvenile delinquency trends in Solapur district Dr. Mrs.Vaishali C Achakanalli	10
02) IDENTIFYING A STOCK THROUGH RELATIVE STRENGTH ANALYSIS KUSHAGRA SINGH NEGI, SRIGANGANAGAR	15
03) A STUDY OF CHANGES IN SPEED AND AGILITY OF WOMEN THROUGH AEROBIC ... Dr. Jayesh Virsinhbhai Patel, Dist.: Morbi, Gujarat	18
04) A Geographical Study of Caloric Density in Parbhani District Dr. SANJAY RAOSAHEB SAWATE & MR. SANTOSH SHRIRANG PRADHAN	21
05) Is Gender Irrelevant ? In the Context of Diaspora Renu	23
06) PLAGIARISM AND COPYRIGHT ISSUES Dr. Sunil H. Urkudkar, Pulgaon	27
07) Prospects Of opportunities Of Economic Development in present Central ... Dr. Santosh Pratap Singh & Dr. Ajay Kumar verma, Shahjahanpur	31
08) OVERVIEW OF THE SKILLING LANDSCAPE IN INDIA Mr. Charan Maharana, Bhubaneswar, Khordha	33
09) प्रबोधन पर्व कालखंडातील ब्राम्होसमाजाची भूमिका प्रा.डॉ.शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे, जि.बीड	36
10) १९९० ते २०२० पर्यंतची हेमंत दिवटे ह्यांची कविता : एक आकलन प्रा.डॉ.सुरेश देवराव वर्धे, नागपूर	37
11) उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात सहशालेय उपक्रमाच्या योगदानाचा ... डॉ. डिसले महादेव सदाशिव, वाशी	45
12) जंगलराज चे राजे विरसा मुंडा यांचा निसर्गधर्म एक अभ्यास डॉ.प्रा.जायेवार जगदिश, जि. लातूर	49

A Geographical Study of Caloric Density in Parbhani District

Dr. SANJAY RAOSAHEB SAWATE

Research Guide, ASSOCIATE PROFESSOR,
Head Department of Geography,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College,
Shirur Kasar, Tq. ShirurKasar, Dist. Beed

MR. SANTOSH SHRIRANG PRADHAN

Research Student, Dept. of Geography,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad

Abstract

Regulating the energy density of food could be used as a novel approach for successful body weight reduction in clinical practice. The aim of this study was to conduct a systemic review of the literature on the relationship between food energy density and body weight changes in obese adults to obtain solid evidence supporting this approach. The search process was based on the selection of publications in the English language listed in public databases. A meta-analysis was performed to combine individual study results. Thirteen experimental and observational studies were identified and included in the final analysis. The studies varied greatly in terms of study populations, study design and applied dietary approaches.

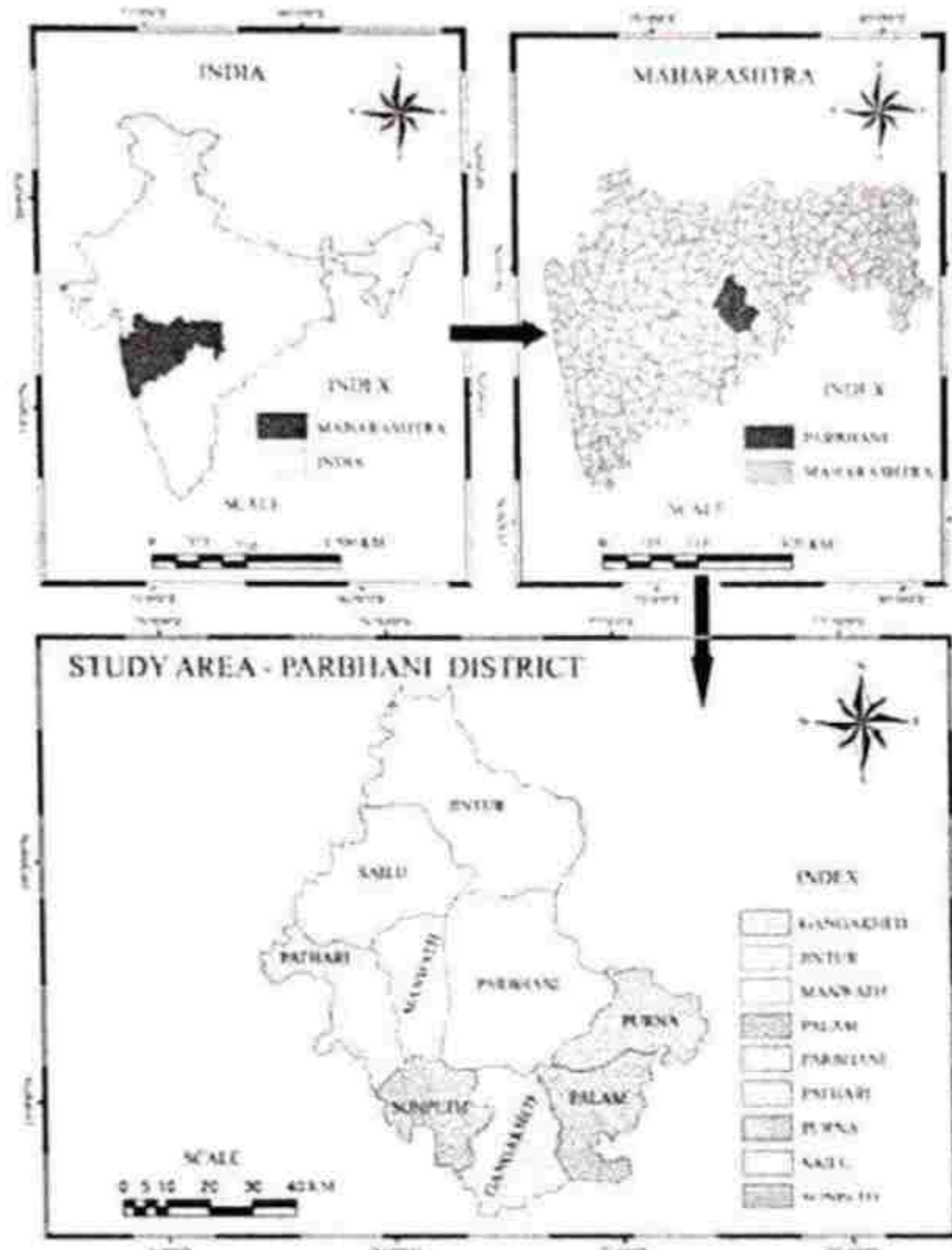
Keywords: dietary, obesity, density.

Introduction:

The density of population is concerned it includes crude, rural, physiological, agricultural, nutritional and caloric. Generally speaking, it is high density of population and shows an abnormal pressure on land, consequently over population. A higher density indicates the

less low standards of living and lower density shows high standards of living. And less availability of labour, unemployment and consequently slums, air pollution, scarcity in accommodation etc. the analysis of the types of density of population areas arithmetic, rural, physiological, agricultural, nutritional and caloric etc.

Study Area:

The Parbhani district is the Belong the Marathawada region and one of the major district in Maharashtra. After the establishment of independent Maharashtra State, Parbhani was included in Marathi language speaking region. Parbhani district is situated in the central part of Maharashtra and lies between 18° 45' north in 20° 10' North Latitudes and 76° 13' East to 77° 1 26' East Longitudes the study region has an area of .6250 sq. km which is on 23' number in Maharashtra by area. Parbhani district is situated in Deccan Plateau, its most of the part is rocky and the remaining plainis 457M high from sea level. Purna, Dudhana, Kapra, these are important rivers in Parbhani district. Parbhani districts climate is hot in summer and cold in winter.

Objective:

- 1) To Study the caloric density of the

parbhani district.

2) To study the Tahasil wise caloric density in Parbhani district from 1991 to 2011. This is the objective of the present Research paper.

Methodology:

With the help of primary and secondary sources the collected data were processed and represented by statically and cartographic techniques, to visualize caloric density have been computed by the formula as follows:

$$\text{Caloric Density} = \frac{\text{Total Population}}{\text{Total Food cropped Area}} \times 100$$

Caloric Density: - Caloric density is Ratio Between Rural Population and area under food crop. It can be expressed by the following formula.

$$\text{Caloric Density} = \frac{\text{Total Rural Population}}{\text{Total Food Cropped Area}} \times 100$$

Table No 1. Tahsil wise Caloric density per sq. km (2001to 2011)

Sr. No	Tahsil	Caloric Density		Decade Change in %
		2001	2011	2001-11
1	Sailu	152	187	35
2	Jintur	220	267	47
3	Parbhani	185	212	27
4	Manwath	199	248	49
5	Pathari	178	233	55
6	Sonpeth	321	441	120
7	Gangakhed	230	284	54
8	Palam	261	324	63
9	Purna	246	279	33
	Parbhani district	208	253	45

District gazette computed by Author 2001-2011.

1. Changes Caloric Density: - (2001)

Table No 1. Shows high Caloric Density was Recorded Sonpeth (321) Tahsil. This Tahsilhas high Rural Population. The density between 201 to 300 persons was covered in four Tahsils of The Region namely Jintur (220) Gangakhed (230) Purna (246) Palam (261) The lowest Density was found in sailu (152) Pathari (178) Parbhani (185) Manwath (199) in the study Region. (fig. No. 3.14 B) Quring 1991 to 2001 Total caloric Density was increased by (26%) Percent.

2. Changes caloric Density (2011)

According to (2011) The total Parbhani district caloric density (253) The highest Caloric Density was noticed in Sonpeth (441) Palam (324) Purna (279) Gangakhed (284) Jintur (267) and Pathari (233) Manwath (248) This was Parbhani District Due to Thick Population of This regional it was lowest in (187) Parbhani (212)

Pathari (233) Tahsil.

A) There is no any Tahsil Lies in 401 People and above density per sq.km in this period

B) The second Range of 301 to 400 Person sq.km. Covered Palam (324) Tahsil in Parbhani district.

C) The Third Range of 201 to 300 persons per sq.km covered six Tahsils (267) Manwath (248) Pathari (233) Parbhani (212)

D) The last Range of 200 Persons and below per sq.km comprises he largest Number Sailu (187) Tahsils (fig. No 1)(2001 to 2011) Total caloric Density was increased by (45%)

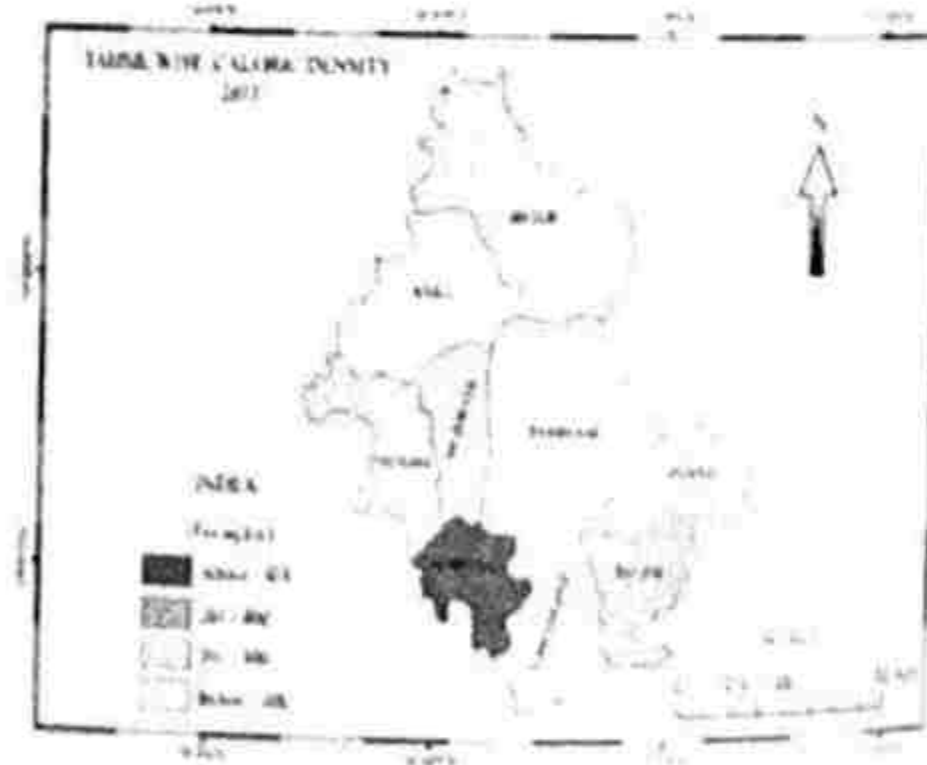
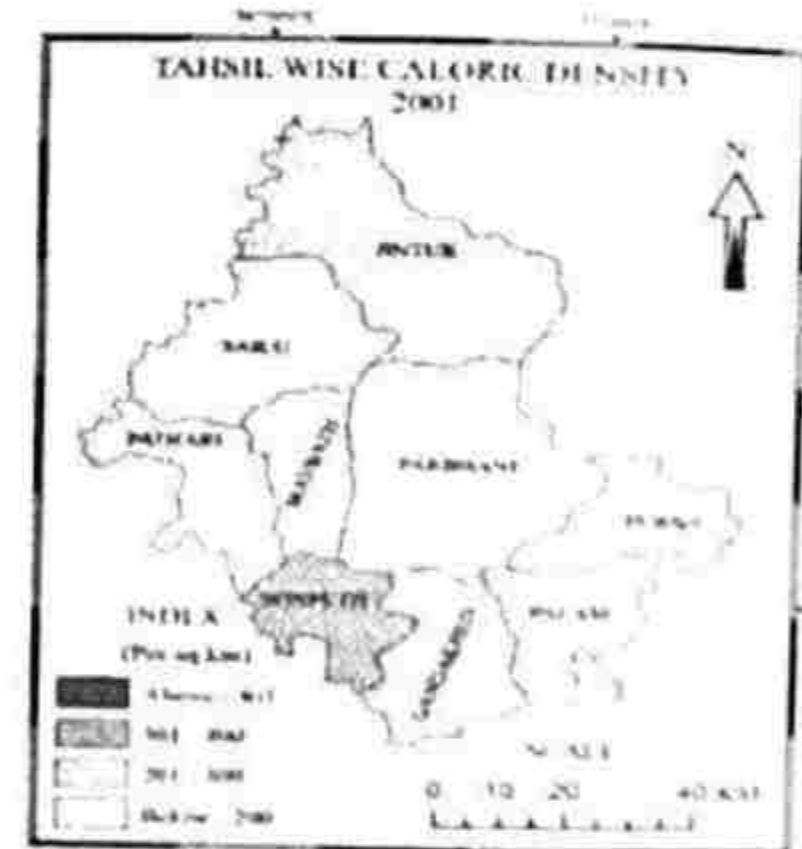
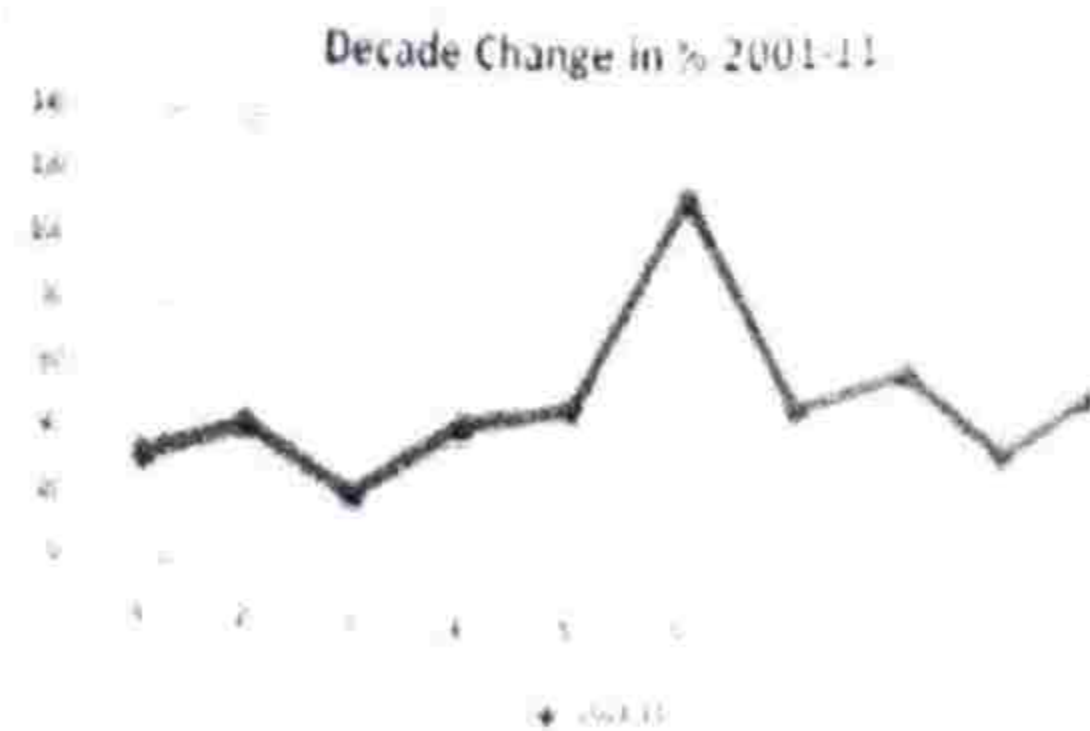

Figure No. 1

This was due to change in Agriculture

Land use pattern particularly due to increase in area under food crop.

Conclusion:

High Caloric Density was Recorded Sonpeth (321) Tahsil. This Tahsil has high Rural Population. The density between 201 to 300 persons was covered in four Tahsils of The Region namely Jintur (220) Gangakhed (230) Purna (246) Palam (261) the lowest Density was found in Sailu (152) Pathri (178) Parbhani (185) Manwath (199) in the study Region. During 1991 to 2001 Total caloric Density was increased by (26%) Percent.

According to (2011) The total Parbhani district caloric density (253) The highest Caloric Density was noticed in Sonpeth (441) Palam (324) Purna (279) Gangakhed (284) Jintur (267) and Pathari (233) Manwath (248) This was Parbhani District Due to Thick Population of This regional it was lowest in (187) Parbhani (212) Pathari (233) Tahsil.

Reference:

- 1) Bharade C.S. (2001) "An Analysis of Population Problems in Goa", Unpublished PhD thesis north Maharashtra University, Jalgaon.
- 2) Chandna R.C. and Shidu. M.S (1979) Sex ratio and Determinants, Transaction, institute Indian geographer.
- 3) Das, K.N 1973 Population Pressure and Intensity of Cropping in the Kosi area basin Geographical Review of India.
- 4) Fomon SJ, Filer LJ, Jr, Thomas LN, et al. Relationship between formula concentration and rate of growth of normal infants. Journal of Nutrition.
- 5) Greene LF, Malpede CZ, Henson CS, et al. Weight maintenance 2 years after participation in a weight loss program promoting low-energy density foods.

***

05

Is Gender Irrelevant ? In the Context of Diaspora

Renu

RESEARCH SCHOLAR

Diaspora is the scattering of a group of people voluntarily. No violent forces are used during this process. The choice is induced by political, professional, or private reasons. However, authors like Robin Cohen made more expansive and inclusive use of the word 'diaspora.' Contributing to migration studies, Cohen talked about the exiled, the masses who migrated for involuntary reasons, even violent reasons within diasporic spaces.

The first usage of the term 'diaspora' was for the Jewish exodus.

The term 'exile' denotes forced homelessness of an individual or a group. Exile has punitive connotations and is a condition legislated to deny dignity. However, the stigma of being an outsider is not exclusive to the exile. Even diasporic populations suffer it. Researchers like Rogers Brubaker have reflected upon the extensive and loose usage of the term 'diaspora.' Sadly, the term is losing its precision and becoming heterogeneous. He advocates a more judicious use of the term.

While these authors debate upon how to employ the term, Aisha Khan provides a prescriptive list of what constitutes a diasporic population. She writes how the idea of memorialisation and an orientation towards the homeland are crucial elements of a diaspora. Dispersion alone is not enough to designate a population as diasporic.

Migrants, exiles, refugees, expatriates, asylum-seekers etc are overlapping semantic

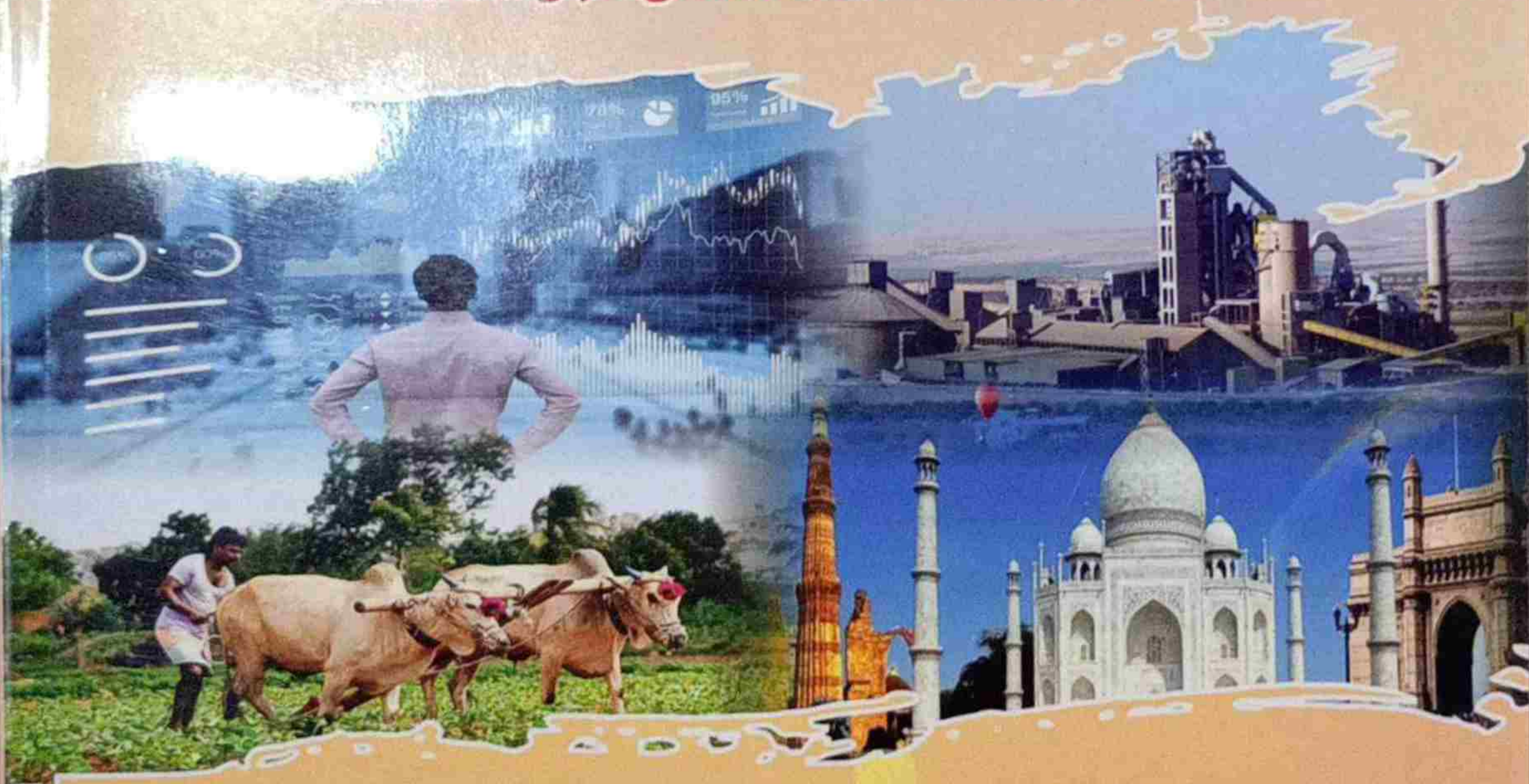

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September 2022 Special Issue 06 Vol. IV (A)

Sant Dnyaneshwar Mahavidyalya, Soegaon, Dist. Aurangabad
Department of Commerce and Geography
Organises Two Days National Conference on

Sustainable Economic Development : Business, Industry , Agriculture & Tourism

- Executive Editor -

Dr. Laxminarayan Kurpatwar
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Guest Editor -

Dr. Ganesh Agnihotri
Principal ,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

- Associate Editor -

Dr. Jyoti Adhane
Convener
Pandi Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya,
Aurangabad.

Dr. Chatragun Bhore
Convener
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya ,
Soegaon

Chief Editor : **Dr. Girish S. Koli**, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
23	Literacy of Rural Population in Kannad Tahsil in Aurangabad District: A Geographical Study	Mr. Machhindranath Aarte Dr. Sachin H. More Dr. Chatragun U. Bhore	102
24	Agro Tourism New Dimension of Agriculture in Maharashtra	Mr. Ajay Devidasrao Patil	110
25	An Assessment of Rural-Urban Fringe in Pune city using Remote Sensing Technology	Dr. Pankaj Yuvraj Shinde Mr. Arun B. Mahajan	113
26	Foreign direct investment and Economics Growth in Maharashtra	Dr. Anand V Kulkarni	118
27	A Study of Tourism Sector and Role in Indian Economy	Prof Dr. Mahavir N. Sadavarte	123
28	An Analytical Study on Parameters and Media Used by Consumers with Regard to Purchasing Durable Products in Aurangabad city	Dr. Baig Firoz Azagar	129
29	A current scenario of sustainable economic development with special reference to digital finance on financial inclusion.	Dr. L.C. Kurpatwar Pranita M. Shroff	135
30	Qualitative Analysis of Water in Dhule and Sakri Tehsil of Dhule District (MS)	Dr.Pankaj Y. Shinde Bhausahab P. Patil	138
31	Business Opportunities for Rural Farmers Through Agro-Tourism - A Geographical Overview	Dr. Uddhav S. Gambhire	143
32	Agritourism A Step Towards To Sustainable Development; A Geographical Study	Dr. Sanjay R. Sawate	146
33	A Study of Serving your online-to-offline customers	Vidhate Mahesh Eknath	150
34	The Impact of E-commerce on International Trade	Sunita Madhukar Pawar	153
35	Rural Development Schemes in India - A Study	Dr. Tekade Mangal Shantinath	156
36	Role of Digitization of Banking and Financial Services	Dr. D. R. Panzade	160
37	Role of social media in Endorsing Sustainable Development	Dr. Sachin N. Hadoltikar	164
38	Business HR Strategies during Post-Covid Workplace	Dr Memon Ubed Yusuf Dr. Mahesh B. Thorat	168
39	A Sustainable Socio-Economic Development With Human Rights through SEZ in India	Dr. Bharat A. Pagare	174
40	A Critical Study Of The Online Banking , Insurance And Insurance Sector In India's Economy	Dr. Sandip Vanjari	179

Agritourism A Step Towards To Sustainable Development: A Geographical Study

Dr. Sanjay Raosaheb Sawate

Associate Professor & Head Department of Geography,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur Kasar Dist. Beed

Introduction

Tourism industries growing up rapidly in overall world. Agri-tourism two terms has the same meaning and both consist of two parts Agri or agro and tourism. The prefix agri come from the Latin term ager which means farm while agro comes from the Greek term agros, which means land, while tourism is a form of residence and inspired by cognitive, recreational and sport's needs to that region peoples. The combination of Agri and tourism resulted in the formation of a new word that means human tourism which aims to become familiar with farming activities and recreation in an agricultural environment with the help of farmers or those people who worked in that field. Agro-tourism can be defined as a range of activities, services and amenities provided by farmers and rural people to attract tourists to their area in order to generate extra income for their supportive business. According to Pandurang Taware father of agri tourism concept in India, says "Agro tourism is that agri-business activity, when a native farmers or persons of the area offer tours of their agriculture farms to allow a person to view them how to growing, cultivating and processing locally grown foods at their region any agriculture produce the person would not encounter in their city or home country. Often the farmers would provide a home stay opportunity and education.

Agri Tourism Definition

Simply stated, agritourism could be thought of as the crossroads of tourism and agriculture. Stated more technically, agritourism can be defined as a form of commercial enterprise that links agricultural production and/or processing with tourism to attract visitors onto a farm, ranch, or other agricultural business for the purposes of entertaining and/or educating the visitors while generating income for the farm, ranch, or business owner. Regardless of the exact definition or terminology, any definition of agritourism should include the following four factors. Combines the essential elements of the tourism and agriculture industries. Attracts members of the public to visit agricultural operations; is designed to increase farm income; and provides recreation, entertainment, and/or educational experiences to visitors.

The term "agritourism" is often used interchangeably with "agri-tourism," "agrotourism," "farm tourism," "agricultural tourism," or "agritainment."

World Tourism Organization defines agri tourism as "involves accommodation being offered in the farm house or in a separate guesthouse, providing meals and organizing guests' activities in the observation and participation in the farming operations."

Agritourism for farmers is considered as "A range of activities, services and amenities provided by farmers and rural people to attract tourist to their area in order to generate extra income for their businesses".

Agritourism for tourists is considered as "anything that connects tourists with the heritage, natural resource or culinary experiences unique to the agricultural industry or a specific region of the country's rural areas." Agri-tourism or agro-tourism, involves any agriculturally based operation or activity that brings visitors to a farm or ranch.

SCOPE OF AGRITOURISM

Agri-Tourism has great scope in the present context for the following reasons:

1. An inexpensive gateway - The cost of food, accommodation, recreation and travel is least in Agri-Tourism. This widens the tourist base. Present concept of travel and tourism is limited to

urban and rich class which constitutes only a small portion of the population. However, the concept of Agri-Tourism takes travel and tourism to the larger population, widening the scope of tourism due to its cost effectiveness.

2. Curiosity about the farming industry and life style - The urban population having roots in villages always have had the curiosity to learn about sources of food, plants, animals, raw materials like wood, handicrafts, languages, culture, tradition, dresses and rural lifestyle. Agri- Tourism which revolves around farmers, villages and agriculture has the capacity to satisfy the curiosity of this segment of population.

3. Strong demand for wholesome family oriented recreational activities - Villages provide recreational opportunities to all age groups i.e. children young, middle and old age, male, female, in total to the whole family at a cheaper cost. Rural games, festivals, food, dress and the nature provides variety of entertainment to the entire family.

4. Health consciousness of urban population and finding solace with nature friendly means - Modern lifestyle has made life stressful and average life span has come down. Hence, people are in constant search of pro-nature means to make life more peaceful. Ayurveda which is a pro-nature medical approach has roots in villages. Indigenous medical knowledge of villagers is respected. Organic foods are in greater demand in urban areas and foreign countries. In total, health conscious urban population is looking towards pronature villages for solutions.

5. Desire for peace and tranquility - Modern life is a product of diversified thinking and diversified activities. Every individual attempts to work more, in different directions to earn more money to enjoy modern comforts. Hence, peace is always out of his system. Tourism is a means for searching peaceful location. Peace and tranquility are inbuilt in Agri-Tourism as it is away from urban areas and close to nature.

6. Interest in natural environment - Busy urban population is leaning towards nature. Because, natural environment is always away from busy life. Birds, animals, crops, mountains, water bodies, villages provide totally different atmosphere to urban population in which they can forget their busy urban life.

7. Disillusionment with overcrowded resorts and cities - In resorts and cities, overcrowded peace seekers disturb each other's peace. Hence, peace is beyond cities and resorts. Even though efforts are made to create village atmosphere in the sub urban areas through resorts, farm houses, it looks like a distant replica of the original.

8. Nostalgia for their roots on the farm - Cities are growing at the cost of villages. Villagers are migrating to cities in search of jobs and to seek the comforts of modern life. Hence, yesterday's villagers are today's urbanites. Deep in the heart of urbanites lies the love and respect for their ancestors and villages. Hence, visit to villages satisfies their desire. This is also expressed through the hatred of urbanites to flat culture and love for farmhouses located in the outskirts of cities. Any opportunity to visit villages and spend time with family is dream of any urbanite. But, minimum decent facilities are always problem. Agri-Tourism attempts to overcome this problem.

9. Rural recreation - Villages provide variety of recreation to urbanites through festivals and handicrafts. Villagers (farmers) lifestyle, dress, languages, culture / traditions which always add value to the entertainment. Agricultural environment around farmers and the entire production process could create curiosity among urban taught. Places of agricultural importance like highest crop yielding farm, highest animal yielding farm, processing units, farms where innovations tried add attraction to the tourists. Agricultural products like farm gate fresh market, processed foods, organic food could lure the urban tourists. As result of this agri - atmosphere in the villages, there is scope to develop Agri - Tourism products like agrishopping, culinary tourism, pick and own your tree / plot, bed and breakfast, pick and pay, bullock cart riding, camel riding, boating, fishing, herbal walk, rural games and health tourism.

Examples of Agritourism

Agritourism operations exist throughout the United States and the world. They range from small operations that function on a seasonal basis and offer limited consumer services to large

operations that operate throughout the year and provide numerous consumer services. Common examples of agritourism include: 1-Pumpkin picking patches 2-Corn mazes 3- Petting and feeding zoos; 4-Hay Rides 5- Cut-your-own Christmas tree farms 6- Dude ranches 7- Demonstration farms 8- Agricultural Museums 9- On-farm farmers' markets 10 Winery tours and wine tasting 11- Rural bed & breakfasts; and 12 - Garden Tours. Examples of actual agritourism operations can be easily located through routine internet searches and through web sites, such as agritourismworld.com, that provide comprehensive databases of agritourism operations throughout the country.

Importance of Agritourism

Agritourism presents a unique opportunity to combine aspects of the tourism and agriculture industries to provide a number of financial, educational, and social benefits to tourists, producers, and communities. Agritourism gives producers an opportunity to generate additional income and an avenue for direct marketing to consumers. It enhances the tourism industry by increasing the volume of visitors to an area and the length of their stay. Agritourism also provides communities with the potential to increase their local tax bases and new employment opportunities. Additionally, agritourism provides educational opportunities to the public, helps to preserve agricultural lands, and allows states to develop business enterprises. While agritourism may create new potential revenue streams, it also presents new legal issues for farmers and landowners...

Agritourism Status

Many states have passed agritourism statutes that may create an affirmative defense to lawsuits brought by injured customers. Generally, these statutes protect against "inherent risks" associated with running an agritourism operation, such as the condition of the land and building. Many have an exception disallowing their use if the operator is negligent or grossly negligent in the running of the agritourism business. It is important to read the state statute carefully because many require certain steps before an agritourism operator may use the statute in defense. Many states require that agritourism operators post warning signs with specific language that is included in the statute. Failure to comply with the agritourism statute may limit its usefulness as a defense.

Impact of Agritourism on Different Elements –

Any tourist activity in doing very deeply impact on that particular region of that area and country also. Spatially impact of agritourism on the following factors.

Tour Operation – When you decided to go at any places you have to one operation system is there. Who give to you all facilities in one place of one window? That operator should give to you all facilities in his roof.

Public Institutions- Publication institution is also available into that region to provide all types of facilities.

Local Workers – Local workers are very important to give the facilities to tourist in that tourist place. Tourist wants to all the things which is available in that local are that will be provided by local people.

Shops- Now a days all types of shops are available in to village or a tourist places. In agritourism area at their shops will be important to provide facilities to tourist.

Restaurants / Hotels - If tourist wants to stay at there so restaurants, hotels and lodging facilities are also available at their.

Sports - Different types of sports is splaying in the village. That sports is so cheap that city sports. And they give too much pleasure to people and energy also.

Transportation Service – Transportation service is important without any transport facilities we cannot go to one place to another place. In the agritourism there is Bullock Cart riding is one type of very enthusiastic experience.

Conclusion

Tourism is most important activities in human life some people travel to live their life, some people enjoy their life. But the activity is same and moto is difference. In the agritourism people

enjoying the farmer life in a day and they experience of the farmer happiness. Among the salient ingredients of these 'rural experiences' include open spaces, low level of urban and industrial development, and opportunities for visitors to directly experience different varieties of agricultural, pastoral, and natural. The sector has performed well even in an unstable economic environment although there are initial minute hiccups. More importantly, economically underprivileged people do not get their fair share from the industry •Agro tourism carries a great appeal to the tourist with an urban background as it offers welcome breathing space to the monotonous hectic urban life style

Reference

1. Chase, Lisa C.; Stewart, Mary; Schilling, Brian; Smith, Becky; Walk, Michelle "Agritourism: Toward a Conceptual Framework for Industry Analysis". Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development.
2. Biuso, Emily. "Down on the Farm With Your Sleeves Rolled Up".
3. Khanal, Aditya; Mishra, Ashok (2014). "Agritourism and off-farm work: survival strategies for small farms". *Agricultural Economics*. **45** (S1): 65–76.
4. Barbieri, Carla; Sotomayor, Sandra; Aguilar, Francisco (2017). "Perceived Benefits of Agricultural Lands Offering Agritourism". *Tourism Planning and Development*. **16** (1): 43–60.
5. Law N. 730, year 1985
6. Law N. 96, year 2006
7. Agriturismo Italia trademark. www.agriturismoitalia.gov.it. Archived from the original on 2020-07-14.
8. <https://nationalaglawcenter.org/overview/agritourism/>
9. <http://jotr.eu/index.php/tourismmanagement/105-katsoni1>

AMRJ

Peer Reviewed Journal for M.Phil., Ph.D. & Appointment of Teacher in Universities & College

ISSN : 2394-3580

VOLUME -9 No. : 12, Oct. - 2022

Swadeshi Research Foundation

A MONTHLY JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

Peer Reviewed & Refereed Journal

Indexing & Impact Factor 5.2

Published by :

Swadeshi Research Foundation & Publication

Seva Path, 320 Sanjeevani Nagar,
Veer Sawarkar Ward, Garha, Jabalpur (M.P.) - 482003

CONTENTS

S. No.	Paper Title	Author Name	Page No.
1	A Study on Awareness of Maternity Benefit Right in Women Worker in Unorganized Sector with Reference To Construction industry	Monika Singh Prof. Bandana Gaur	1-7
2	A Study on the Use of Sport to Address Societal Issues	Dr. Vishal Kumar Tayal	8-12
3	A Brief Note on Yogiraj Vethathiri Maharishi Principles and their Effect	K. Partheeban	13-19
4	Comparison of Job Satisfaction and Job Stress on Mental Health Factors among Female School Teachers	Anjali Tomar	20-24
5	Women Empowerment Sustainability – in the Hospitality Industry	Mr. Shailesh Ghanekar	25-28
6	Theme of Resilience and Challenges in the Writings of Mulk Raj Anand and Munshi Premchand	Dr. Akhilesh Kumar Singh Dr. S.P. Singh Bhadaurya	29-31
7	An Overview of World Fisheries and Aquaculture : A Literature Review Survey	Akash Bharti Dr. Mahakant Jha	32-41
8	Impact of Sexual Harassment on Working Performance of Women Employee and Organisation	Dr. Kritika	42-48
9	Q GIS is New User-Friendly Tool to Extract GIS Techniques Regarding Preparation of Maps	Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	49-53
10	A Study of Weekly Market in Ara	Rahul Kumar Dr. Mahesh Prasad	54-57
11	Pradhan Mantri Awas Yojana (Urban) Challenges and Implementation	Dr. Alka Asthana Fauzia	58-61
12	A Study on Awareness on Environment and Ill Effects of Environmental Degradation on Human Life among the Secondary School Students of Phek District	Neikhrolo-u Wetsah Dr. Khotole Khieya	62-64
13	Evaluation of Tribal Development on the Scale of Factors of Human Development Index : A Critical Study in the Field of Education	Gaurav Dhakad Prof. Rekha Acharya	65-69
14	Economic Participation of Rural Women: Special Reference to Ranchi District of Jharkhand	Amit Kumar Sahu Prof. (Dr.) Sudesh Kumar Sahu	70-73
15	Impact of Product Information on Consumer Buying Behaviour in Respect to Customer Satisfaction	Sharda Kumari Dr. Anil Chandra Pathak	74-79

Q GIS is New User-Friendly Tool to Extract GIS Techniques Regarding Preparation of Maps

Dr. Sanjay Raosaheb Sawate

Associate Professor & Head Department of Geography,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur Kasar Dist. Beed

Introduction :- A Geographic Information System is a computer system that analyzes and displays geographically substantiated information. It uses data that's attached to a unique position. utmost of the information we've about our world contains a position reference. GIS analysis might show that the shops are each on north-facing pitches that are above an elevation of, 1000 Feet bases and that get further than ten elevation of rain per time. There are several mapping software programs; still, they're generally precious and have a steep literacy wind. QGIS (Quantum Geographic Information System) is free, open- source software that allows druggies to produce, edit, fantasize, dissect, and publish geospatial information. There are numerous benefits to using QGIS. First, the software offers numerous free online coffers and charts available to download. QGIS also accepts numerous vector train formats. Eventually, there's a variety of draw- sways for implicit use, and there are always new draw- sways being created. Plug- sways is redundant operations that can be downloaded to complete a specific task that isn't fluently fulfilled else.

What's GIS? :- A Geographic Information System is a system of computer software, tackle and data, labor force that make it possible to enter, manipulate, dissect, and present data, and the information that's tied to a position on the earth's face. This system comprises of Software, Hardware, Data, and labor force that make it possible to enter, manipulate, dissect and present information that's tied to a position on the earth's face. description of Geographic Information System(GIS). There are different delineations for Geographic Information System, each developed from a different perspective or correctional origin. Some concentrate on the chart connection, some stress the database or the software tool tackle and

others emphasis operations similar as decision support.

What's QGIS? :- QGIS (preliminarily known as Quantum GIS) is a free and open Source cross platform desktop Geographical Information System software, allowing druggies to dissect and edit spatial information, in addition to composing and exporting graphical charts. QGIS supports both Raster and Vector layers. In the Q GIS is used Operating Systems are Linux, Unix, Mac OSX, Windows and Android. Gary Sherman began development of Quantum GIS in early 2002, and it came an incubator design of the Open Source Geospatial Foundation in 2007. Version1.0 was released in January 2009. Till now they released 52 performances.

Getting Started :- Visual donation is an effective system for relaying information to a variety of cult. One of the most current exemplifications of visual information is mapping. suppose about how numerous times you use or see a chart on a given day. nearly all planning and exploration- related occupations can enhance their effectiveness by understanding mapping and geospatial analysis. There are several mapping software programs; still, they're generally precious and have a steep literacy wind. QGIS (Quantum Geographic Information System) is free, open- source software that allows druggies to produce, edit, fantasize, dissect, and publish geospatial information. There are numerous benefits to using QGIS. First, the software offers numerous free online coffers and charts available to download. QGIS also accepts numerous vector train formats. Eventually, there are a variety of draw- sways for implicit use, and there are always new draw- sways being created. Plug- sways are redundant operations that can be downloaded to complete a specific task that isn't

fluently fulfilled otherwise. This tutorial provides an preface on how to download and operate QGIS. Indeed if you have little to no QGIS experience, you can learn to produce introductory charts and perform simple spatial analysis from several types of data inputs.

How we can Download the QGIS Software? :-

Download the software at <https://qgis.org/en/site/forusers/download.html>. The QGIS download may also install other supplementary operations. Newer performances of QGIS will produce a different train format. These aged lines can be opened by the newer QGIS interpretation, but any saved changes will live in the new format. Use the plus and minus magnifying glass icons to elect an area to zoom in or out of to a asked extent. Alternately, single- click with the mouse while using these tools to zoom to a dereliction extent. It's also possible to zoom heft and out with the mouse wheel. Use the hand icon or the arrow keys to change the position of the chart area within the viewing frame. Use the magnifying glass with arrows to show the wholeness of the largest visible layer.

Main Terminology :- Attribute Tables are analogous to Excel spreadsheets. Trait tables store information about the uploaded data and can be edited within QGIS.

Basemap is the underpinning reference chart or subcaste used to acquaint the uploaded data in space.

Coordinate Reference System defines a chart's protuberance system. This transforms the chart to be more accurate grounded on a original, indigenous, or global scale. After uploading a basemap or subcaste, assign a CRS. However, right-click on the subcaste and elect set subcaste CRS, if the window to assign this doesn't automatically appear. Layers that don't have an applicable CRS will have a subcaste viewed in the wrong position in comparison to the other layers. Depending on the size and position of your data, you'll use a different CRS. A basemap will generally use WGS84. lower-scale data can generally use a type of Universal Transverse Mercator (UTM) protuberance. UTM

creates a constant distance relationship on the chart and displays all units in measures. Several online coffers describe classify UTM zones for any wanted mapping areas

Layers are used to display geographic datasets. Each references another dataset, and the chart symbols and labeling are specified. There are three main ways to display data as points, lines, or polygons. A polygon is a series of points or a collection of lines that form a shape.

Query is a hunt to make only a specified section of data visible. This makes it easier to produce multiple charts or to punctuate differences within the same data.

Raster File is an image train stored as pixels. Raster lines are generally used for upstanding or satellite imaging. Common raster train types are. geotiff or.tif.

Shape File is a vector data format used to store geographic, symbol, and labeling information. A shape train is a train format that creates layers. still, not all layers are shapefiles.

Required Files :- The basemap and utmost layers live in multiple train types. shp,. shx,. cbg,. dbf,. prj, and. qpj. The. shp train is used to upload a subcaste into the QGIS workspace. still, don't cancel the. shx train. The. shp and. shx train must both be in the train directory for QGIS to successfully upload the asked basemap or subcaste. thus, deleting the. shx train will affect in an error. It's common practice for a subcaste to be appertained to only as a shape train. When downloading a subcaste, the lines will frequently include the necessary. shx train indeed though only the. shp train is mentioned. The directory used when originally uploading and creating the train is recalled when returning to the chart later. However, QGIS will bear a new directory to be established, or differently that subcaste will be deleted, if the train is moved to another folder.

Finding a Base map :- There are numerous coffers to use when searching for a base chart, and numerous of them are free! Through tolerance and

the right key words, any shape train can be set up. For a general hunt, use " name of asked position " plus " asked information " plus " shape train download. " For illustration, " Godavari Rivers shape train download. " Natural Earth is a good resource to give a general visualization of areas, but its base charts are low resolution. thus, they aren't applicable for charts covering a small area. Base maps including metropolises, countries, countries, and water bodies can be set up then.

Uploading Layers :- A layer displays the spatial distribution of quantitative and qualitative data. The term "layer" broadly describes data shown as a raster, polygon, line, or point. A map is typically comprised of multiple layers over a base map. A base map is the layer that orients the map in space. To upload a layer:

Drag and drop the .shp file into the layers panel. OR Layer > Add layer > Add vector layer > Browse > Open

Layers Panel :- There are a variety of panels to view while working in QGIS. Arguably the most useful is the layers panel (View > Panels > Layers panel). This shows all layers that are currently uploaded. To make a layer visible/invisible, check the box beside the layer name.

The order of the layers in this panel is also important. The layers stack on top of one another. Therefore, the layer highest in the layers panel will appear on top of any layers below it. In the example below, when the ne_10m_land layer is above the water layer, the land covers the water. When the water layer is above the ne_10m_land layer, it is possible to see the entire water layer, and it covers portions of the land layer.

Data without Coordinates :-

Add Data Points :- If the relative location of a data point is known but the precise GPS coordinate is not known, there are two ways to bring the data into a usable form in QGIS.

1. Use Google Maps to acquire the GPS data point and record these values in an Excel sheet, and

follow the Data without Coordinates section below.

2. Layers > Create layer > New shape file layer > Name the file > OK

Highlight this new layer in the layers panel > Toggle editing > Add feature > Select where to place the data point > Assign an ID value

The toggle icon (a yellow pencil) allows for a layer's attribute table to be edited. In some cases, a layer may be locked and not editable. To unlock the layer, you must save the layer using save as. The new copy of the layer can then be toggled. Press toggle after completing all edits to save the layer changes.

Data with Coordinates :-

Upload Excel Data :- Data's latitudinal and longitudinal coordinates must first be recorded in an Excel spreadsheet. Then, the sheet must be saved as a comma separated variable (.csv) file. Comma separated variable is an easy-to-use format that QGIS can interpret.

1. Add layer > Add delimited text layer... > Browse > Select CSV
2. If first record has field names, indicate so.
3. Identify longitude (x) and latitude (y) fields.

If you expect to need to enter additional data to the Excel/.csv sheet over time, then select watch file to link QGIS to the Excel sheet and automatically update any changes.

After uploading a basemap or layer, assign the CRS. If the window does not automatically appear, right-click on the layer and select set layer CRS. Remember, layers that do not have an appropriate CRS will have a layer viewed in the wrong location in comparison to the other layers.

Data and Values :- Attribute tables are like Excel spreadsheets. They store information about the uploaded data.

When dealing with a specific layer, first select the layer in the layers panel.

Toggle allows for a layer's attribute table to be edited. In some cases, a layer may be locked and unable to be edited. To unlock the layer, you must save the layer using save as. The new copy of the layer can then be toggled. Press toggle after completing all edits to save the layer changes.

Adding Columns :- Select layer in the layers panel > Attribute table > Add fields > Type options describe the data in the field (text, whole number, etc.).

Length limits how long the cell data can be. Data longer than this value will be excluded. Therefore, it is best to input a conservative value.

To delete columns, select the delete column icon > Choose the column to be deleted

Field Calculator: Precision :- Field calculator creates a field based on an equation or expression. This is especially useful for analyzing quantitative data. To open the field calculator:

Select polygon layer > Toggle > Attribute table > ctrl+i or Field calculator icon

Assign the following fields: output field name, output field type (like type options), precision (number of decimal places to be saved), expression.

Example calculator expressions are:

- Sarea — calculates the area of a polygon
- \$length — calculates the length of a line

Merging Files :- In some cases, it may be useful to add a column of data from another Excel/.csv sheet or layer to the uploaded shape file since it is easier to input data into Excel than the attribute table. If using the Excel file type, save as a .csv file before uploading to QGIS.

Before merging the files, be sure that the .csv file has one ID column identical to that of the previously uploaded shape file so that QGIS knows

which rows to match. If an ID column is not already created for the shape file, use any value that will be unique for every row.

To upload the .csv file containing the new columns of data:

Layer > Add layer > Add delimited text layer... > File format > Select CSV (comma separated values) > Under geometry definition, select no geometry (attribute only table)

This will upload to the layers panel as a .dbf file.

To merge the two files:

1. Double-click on the layer to be merged OR right-click > Properties
2. Joins > + > Join layer > .dbf file name > Join field and target field must contain identical values that are unique per row > OK

The original shape file should now have new columns from the merged .dbf file. You can select choose which fields are joined to select which columns will be included in the merge.

Conclusion :- QGIS is the open source software it is very easily handle for the new learner person. QGIS functions as geographic information system software, allowing users to analyze and edit spatial information, in addition to composing and exporting graphical maps. QGIS supports raster, vector and mesh layers. Vector data is stored as either point, line, or polygon features. QGIS gives its users a world of different options for special processing right from the start and it is free. There are endless tools in respect to the license you acquired. QGIS is very fast compared to other software such as ArcGIS is user-friendly the last time to carry out task this is because of the internet structure. QGIS is user-friendly the latest versions come in English and different other languages such as Italian, Spanish or French. All this is possible because of their effective translation system. This feature makes it easier for new user to operate

References :-

- <https://www.google.com/search?q=what+is+gis+pdf&sxsrf>
- <https://gis.stackexchange.com/questions/>
- <https://www.qgistutorials.com>
- <https://www.youtube.com/watch?v=lg9ceXoCUEF&list=PL7HotvLKHCS9nD1fFUJ50sZrsnctyV2R>
- <http://extension.msstate.edu/publications/qgis-introduction-open-source-geographic-information-system>
- <https://www.usgs.gov/faqs/what-geographic-information-system-gis>
- <https://grindgis.com/software/10-advantages-of-qgis-software>
- <https://www.google.com/search?q=bENIFITS+OF+Q+GIS&sxsrf>

Peer Reviewed Journal for M.Phil., Ph.D. & Appointment of Teacher in Universities & College

ISSN : 2394-3580

VOLUME -10 No. : 1, Nov. - 2022

Swadeshi Research Foundation

**A MONTHLY JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH**

Indian Tech

Peer Reviewed & Refereed Journal

Indexing & Impact Factor 5.2

Published by :

Swadeshi Research Foundation & Publication

Seva Path, 320 Sanjeevani Nagar,
Veer Sawarkar Ward, Garha, Jabalpur (M.P.) - 482003

CONTENTS

S. No.	Paper Title	Author Name	Page No.
1	Shashi Deshpande A Serious Writer on Woman Predicament : A Study	Dr. Jagrati Chaturvedi	1-3
2	Women Empowerment in Concern to Socio-Political Development of India	Anita Kumari	4-8
3	THE UNCITRAL (United Nations Commission on International Trade Law) is justified in the present era as it promotes consensus and clarity as against its counterparts WTO (World Trade Organization) which create conflict and confusion	Renuka M. Talokar	9-15
4	Unrealistic Composition in the Selected Novels of Kazuo Ishiguro	Rahul Mishra Dr. Jagrati Chaturvedi	16-18
5	Changing Dynamics and Challenges of Bride Price in Africa	Smita Amit Alok Ranjan	19-28
6	The Dispossession and Displacement of the Santhal community in Short story collection The Adivasi Will Not Dance	Ms. Apoorva	29-31
7	Madhya Pradesh Tourism and Tourism Policy	Prof. C.M Mehta Sonali Mewada	32-35
8	A Study of Classification of Cyber Crime	Rohit Pawar Dr. Darvesh Bhandari	36-38
9	Indian Banking Sector-Challenges and Opportunities	Dr. Ritu Raj	39-45
10	Evolution of Digital Currency in India – A case study of e-RUPI	Jahangir Ansari Dr. M.N Zubairi	46-49
11	Suo Moto Cognizance and Human Rights Violations	Divya Kathar	50-57
12	Impact of COVID-19 on Corporate Social Responsibility in India	Dr. Tanvi Mallick	58-63
13	The Innovation in Hotel Industry Called "The Smart Room"	Mr. Sunil Naidu Mr. Shallesh Ghanekar	64-68
14	Role of Leadership in Indian Politics	Dr. Vivek Mishra Jai Rohani	69-71
15	Status of Sustainable Development in Maharashtra an Analytical Study	Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	72-77
16	An Innovative Step in Teaching – Learning the Learners	Yogita Joshi Dr. Suresh Kumar	78-82

Status of Sustainable Development in Maharashtra an Analytical Study

Dr. Sanjay Raosaheb Sawate

Associate Professor & Head Department of Geography,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur Kasar Dist. Beed

Abstract :- Sustainable development is an organizing principle for meeting mortal development pretensions while also sustaining the capability of natural systems to give the natural coffers and ecosystem services on which the frugality and society depend. The asked result is a state of society where living conditions and coffers are used to continue to meet mortal requirements without undermining the integrity and stability of the natural system. Sustainable development was defined in the 1987 Brundtland Report as "Development that meets the requirements of the present generation without compromising the capability of unborn generations to meet their own requirements". As the conception of sustainable development developed, it has shifted its focus more towards the profitable development, social development and environmental protection for unborn generations.

Keywords :- Sustainable Development, Maharashtra ranks.

Introduction :- Sustainable development was first institutionalized with the Rio Process initiated at the 1992 Earth Summit in Rio de Janeiro. In 2015 the United Nations General Assembly espoused the Sustainable Development Goals (SDGs) (2015 to 2030) and explained how the pretensions are integrated and inseparable to achieve sustainable development at the global position. The 17 pretensions address the global challenges, including poverty, inequality, climate change, environmental declination, peace; and justice. Sustainable development is connected with the normative conception of sustainability. UNESCO formulated a distinction between the two generalities as follows "Sustainability is frequently allowed of as a long-term thing(i.e. a more sustainable world), while sustainable development refers to the numerous processes and pathways to

achieve it." The conception of sustainable development has been blamed in colorful ways. While some see it as paradoxical(or an oxymoron) and regard development as innately unsustainable, others are dissatisfied in the lack of progress that has been achieved so far. Part of the problem is that "development" itself isn't constantly defined.

Objective :-

1. To know what's the Sustainable Development Index.
2. To Know the status of Maharashtra comparatively Indian Sustainable Development.

Methodology :- The entire study grounded on secondary data. The data regarding the situation of Maharashtra in sustainable development indicator which is handed by Page 1 Indian government through different websites. A statistical model has been applied for the bracket and results have been presented through a table

Study Area :- Maharashtra is a state in the western peninsular region of India enwrapping a substantial portion of the Deccan Plateau. Maharashtra is the second-most vibrant state in India and the second-most vibrant country branch encyclopedically. It was formed on 1 May 1960 by unyoking the bilingual Bombay State. Godavari and Krishna are the two major gutters in the state. It spread over,713 km²(,809 sq mi), Maharashtra is the third- largest state by area in India. It's framed by the Arabian Sea to the west, the Indian countries of Karnataka and Goa to the south, Telangana to the southeast and Chhattisgarh to the east, Gujarat and Madhya Pradesh to the north, and the Indian union home of Dadra and Nagar Haveli and Daman and Diu to the northwest. The State lies between 15 ° 35' N to 22 ° 02' N latitude and 72 ° 36' E to 80 ° 54' E

longitude. It occupies the western and central part of the country and has a bank stretching 720 kilometers along the Arabian Sea. The dominant physical point of the state is its table character, which is separated from the Konkan bank by the mountain range of the Western Ghats, which runs ressemblant to the seacoast from north to south.

What's Sustainable Development? :- Sustainable development is development that meets the requirements of the present without compromising the capability of unborn generations to meet their own requirements. It contains two crucial generalities within it. The conception of 'requirements', in particular, the essential requirements of the world's poor, to which

booting precedence should be given. The idea of limitations assessed by the state of technology and social association on the terrain's capability to meet present and unborn needs.

Status of Maharashtra :- The NITI Aayog has released SDG India Index report Baseline Report. The SDG India Index is an essential step for comprehensive shadowing of the country's progress and in benchmarking SDGs for both central and State governments across the country. The Index provides a well- rounded picture of India's inclusive growth line, and the status of both public and state- position social, profitable, and environmental parameters across a set of 62 pointers.

Table 1 below provides performance details across all goals in comparison to India

Goal	Score	India	Indicator	Maharashtra	India	National Target 2030
Goal 1: No Poverty	48	54	Population living below National Poverty line (%)	17.35	21.92	10.95
			Households with any usual member covered by any health scheme or health insurance (%)	15	28.7	100
			Persons provided employment as a percentage of persons who demanded employment under MGNREGA (%)	86.4	84.75	100
			Proportion of the population (out of total eligible population) receiving social protection benefits under Maternity Benefit	8.7	36.4	100
			Number of homeless households per 10,000 households	17.18	10.39	0
Goal 2: Zero	47	48	Ratio of rural households covered under public distribution system to rural households where monthly income of highest earning member is less than Rs.5,000	1.08	1.01	1.29
			Children under age 5 years who are stunted (%)	34.4	38.4	21.03

Hunger			Pregnant women aged 15-49yrs who are anaemic (11.0g/dl) (%)	49.3	50.3	23.57
			Rice, wheat and coarse cereals produced annually per unit area (Kg/Ha)	1069.6	2509.22	5018.44
SDG 3: Good Health and Well-being	60	52	Maternal Mortality Ratio	61	130	70
			Under-five mortality rate per 1,000 live births	29	50	11
			Children aged 12-23 months fully immunized (BCG, Measles and three doses of Pentavalent vaccine) (%)	56.3	62	100
			Annual notification of Tuberculosis cases per 1lakh population	159	138.33	0
			Number of governmental physicians, nurses and midwives per 1,00,000population	148.41	220.96	549.96
Goal 4: Quality Education	74	58	Adjusted Net Enrolment Ratio at Elementary (Class 1-8) and Secondary (Class 9-10) school (%)	80.92	75.83	100
			Correct responses on Learning Outcomes in Language, Mathematics and EVS for Class 5 students (%)	56.33	54.69	67.89
			Correct responses on Learning Outcomes in Language, Mathematics, Science and Social Science for Class 8 students (%)	46.25	44.58	57.17
			Children in the age group of 6-13 who are out of school(%)	0.81	2.97	0.28
			Average Annual Drop-out rate at secondary level (%)	12.87	17.06	10
			School teachers professionally qualified (%)	99.02	81.15	100
			Elementary and secondary schools with Pupil Teacher Ratio less than/equal to 30 (%)	75.32	70.43	100

Goal 5: Gender Equality	43	36	Sex Ratio at Birth (female per 1000 male)	875	898	954
			Average female to male ratio of average wages/salaries received per day by regular wage/salaried employees of age 15-59 for rural and urban	0.77	0.7	1
			Married women aged 15-49 who have ever experienced spousal violence (%)	23.1	33.3	0
			Seats won by women in the general elections to state legislative assembly (%)	6.94	8.7	50
			Ratio of Female Labour force participation rate to Male Labour force participation rate	0.46	0.32	1
			Women in the age group of 15-49 years using modern methods of family planning(%)	64.8	53.5	100
Goal 6: Clean Water and Sanitation	81	63	Population having safe and adequate drinking water in rural areas (%)	81.11	71.8	100
			Rural households with individual household toilets(%)	100	82.72	100
			Districts verified to be Open Defecation Free (%)	35.29	31.95	100
			Installed sewage treatment capacity as a proportion of sewage created in urban areas (%)	63.37	37.58	68.79
			Annual ground water withdrawal against net annual availability (%)	54.22	61.53	70
Goal 7: Affordable and Clean Energy	69	51	Households electrified (%)	99.91	94.57	100
			Households using Clean Cooking Fuel (%)	59.9	43.8	100
			Renewable share of installed generating capacity (%)	22.03	17.51	40
Goal 8: Decent Work	74	65	Annual growth rate of GDP per capita (at constant price of 2011-12)	6.94	6.5	10
			Average unemployment rate per 1000 persons for males and females	21	63.5	14.83

and Economic Growth			Households with a bankaccount (%)	100	99.99	100
			Number of ATMs per 1,00,000 population	22.73	16.84	50.95
Goal 9: Industry, Innovation and Infrastructure	53	44	Targeted habitations connected by all-weather roads under Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (%)	32.5	47.38	100
			Number of mobile connections per 100 persons in rural and urban area (Mobile Tele density)	102.7	82.97	100
			Number of Internet Subscribers per 100population	43.89	33.47	100
			Gram Panchayats covered under Bharat Net (%)	48.13	42.43	100
			Palma Ratio of Household Expenditure in Urban India	1.28	1.41	1
Goal 10: Reduced Inequalities	76	71	Palma Ratio of Household Expenditure in Rural India	0.78	0.92	1
			Ratio of Transgender Labour force participation rate to Male Labour force participation rate	0.65	0.64	1
			Scheduled Caste Sub Plan fund utilised (%)	76.02	77.67	100
			Tribal Sub Plan fund utilised(%)	91.26	82.98	100
			Houses completed under PMAY as a percentage of net demand assessment for houses	2.66	3.32	100
Goal 11: Sustainable Cities and Communities	34	39	Urban households living in slums (%)	10.54	5.41	0
			Wards with 100% door to door waste collection (%)	80.72	73.58	100
			Waste processed (%)	39	24.8	100
			Total land area covered under forest (%)	16.47	21.54	33
Goal 15: Life on Land	86	90	Decadal change in extent of water bodies within forests from 2005 to 2015 (%)	38.71	18.24	0
			Change in forest area from 2015 to 2017 (%)	-0.01	0.21	0
			Change in estimated population of wild elephants over 5-year period (%)	50	19.528139	0
					6	

Goal 16: Peace Justice and Strong Institutions	82	71	Reported murders per 1 lakh population	1.9	2.4	1.2
			Reported cognizable crimes against children per 1 lakh population	38.5	24	0
			Estimated number of courts per 10 Lakh persons	20.22	12.83	33.76
			Estimated reported corruption crimes per 1crore population	129	34.01	17
			Births registered (%)	100	88.3	100
			Population covered under Aadhaar (%)	93.1	89.5	100
Goal 17: Partnerships for the Goals the work in progress						
Goal 15: Life on Land	86	90	Total land area covered under forest (%)	16.47	21.54	33
			Decadal change in extent of water bodies within forests from 2005 to 2015 (%)	38.71	18.24	0
			Change in forest area from 2015 to 2017 (%)	-0.01	0.21	0
			Change in estimated population of wild elephants over 5-year period (%)	50	19.5281396	0

Source <https://plan.maharashtra.gov.in/>

Conclusion :- Sustainable development is more important phenomena in this era because we cannot survive in the future without this activity. Development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs". As the concept of sustainable development developed, it has shifted its focus more towards the economic development, social development and environmental protection for future generations. As per the SDG Index 2018, Maharashtra ranks 4th among 29 states of India. It has a score of 64 as against 57 of India. But few goals are very important just as No poverty, Zero Hunger, Clean Water and Sanitation, Life on Land, Affordable and clean energy & Decent work and economic growth these are the most important goal to achieve in the future to well being Maharashtra.

Reference :-

- <https://plan.maharashtra.gov.in/Sitemap/pla n/SDG/SDG%20index-%20Maharashtra%20Status%20Note.pdf>
- <https://www.niti.gov.in/sites/default/files/20 19-01/Maharashtra.pdf>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_de velopment#Definition
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Maharashtra>
- <https://www.google.com/search?q=sustainab le>
- <https://www.globalgoals.org/goals/17- partnerships-for-the-goals/>
- <https://assets.researchsquare.com>

Adventure Tourism Is Emerging Trend in India to Develop Nation through Tourism

---

Dr. Sanjay Raosaheb Sawate

Associate Professor & Head Department of Geography,
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur Kasar Dist. Beed

Corresponding Author- Dr. Sanjay Raosaheb Sawate

Email-s.r.sawate@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7798209

Introduction

Adventure tourism is tourism that involves any kind of activity or adventure. It especially relates to those that involve risk, or requires extensive planning. The Adventure Travel Trade Association defines it as a tourist activity that includes physical activity, cultural exchange, or activities in nature. Meanwhile, Sung et al describe it as: the sum of the phenomena and relationships arising from the interactions of adventure touristic activities with the natural environment away from the participant's usual place of residence area and containing elements of risk in which the outcome is influenced by the participation, setting, and the organizer of the tourist's experience. HH Sung is an academic who has researched this branch of tourism in great detail. Ultimately, adventure tourism is all about ADVENTURE! It is a pretty broad term really and many would argue that it is subjective (what I deem to be adventure, you may not). Nonetheless, this is a big part of the tourism industry and whilst it is an example of niche tourism, the sector is growing fast! There are lots of types of activities and types of travel that come under the umbrella term of adventure tourism and I will outline these for you shortly.

Adventure tourism is a new concept in the tourism industry. Tourism industry adopted adventure tourism, but there is not any specific definition of adventure tourism. Most commentators concur that adventure tourism is a niche sector of the tourism industry, but there are many other niche sectors in tourism which have same characteristics that overlap with adventure tourism such as ecotourism, activity tourism or adventure travel. One of them can confuse.

Definition of Adventure Tourism

Adventure tourism is a complicated and ambiguous topic. Some important definitions of adventure tourism are following as:

According to the Adventure Travel Trade Association, "adventure tourism is a tourist activity that includes physical activity, cultural exchange, or activities in nature."

According to Sung, "adventure tourism is the sum of the phenomena and relationships arising from the interactions of adventure touristic activities with the natural environment away from the participant's usual place of residence area and containing elements of risk in which the outcome is influenced by the participation, setting, and the organizer of the tourist's experience."

According to UNWTO "Adventure tourism can be domestic or international, and like all travel, it must include an overnight stay, but not last longer than one year."

History of Adventure Tourism

Humans are traveling from ancient time for the searching for foods, and for many survival

reasons. Humans have been engaging in adventurous travel for hundreds of year via exploration. People traveled in ancient time for exploration of sea roots, new destination, or even a new country. However, commercial adventure travel is a new phenomenon, in which travelers hire a professional guide to provide a range of technical support and equipment, as well as cultural and nature interpretation. In the mid-1800s, adventurers began to push the limits of mountain climbing and river rafting, with the **first ascent of the Matterhorn in 1865** and **descent of the Colorado River in 1869**. Shortly thereafter, two key institutions were formed. **The National Geographic Society** and **Explorers Club**. These institutions are supporting adventures tourism continuously. In the mid- 1950s, many first ascents and descents attracted global attention and inspired many people to attempt their own expeditions. **Maurice Herzog's ascent of Annapurna in 1950**, **Sir Edmund Hillary and Tenzig Norgay's ascent of Mount Everest**, and other successes were hailed in the

IJAAR

media around the world. This was the takeoff of modern adventure tourism.

Today, adventure tourism is a vibrant, dynamic, and fast-changing sector with new variants routinely added into the possible experience.

Types of Adventure Tourism

Adventure tourism has grown exponentially all over the world in recent years with tourist visiting destinations previously undiscovered. This allows for a new destination to market themselves as truly unique, appealing to those traveler looking for rare, incomparable experience. Adventure tourism includes various activities like caving, hiking, sailing, trekking etc. Adventure tourism categorized into **two categories**. 1. Hard Adventure 2. Soft Adventure

Hard Adventure

Hard adventure refers to **activities with high levels of risk, requiring intense commitment and advanced skills**. Hard tourism includes the activities like climbing mountains/rock/ice, trekking, caving etc. Hard adventure activities are highly risked in nature. Professional guide, advance level skills are required to perform these activities. Many tourists died during climbing mountains, caving every day. There is an interesting fact that **is for K2, world 2nd highest mountain, for every two people who submit one dies.**

Soft Adventure

Soft adventure refers to activities with a perceived risk but low levels of risk, requiring minimal commitment and beginning skills; most of these activities are led by experienced guides. Soft tourism includes the activities like backpacking, camping, hiking, kayaking etc. Soft adventure activities are low risk in nature. These activities are led by professional guides. Soft adventure is a popular category in adventure tourism.

Characteristics and Features of Adventure Tourism
The threefold combination of activity, nature, and culture marks adventure travel as an all-round challenge. Some unique characteristics and features of adventure tourism are following as:

1. Physical activity, i.e. activities involving physical exertion or psychomotor skills.
2. Contact with nature, i.e. activities bringing contact with the natural world in general, or with specific wildlife.
3. Contact with different cultures, i.e. people, faith, lifestyles
4. Journeys, i.e. vehicle-, animal-, or human-power.
5. Uncertain outcomes
6. Danger and risk
7. Challenges
8. Anticipated rewards
9. Novelty
10. Stimulation and excitement
11. Exploration and discovery

Dr. Sanjay Raosaheb Sawate

12. Contrasting emotions

Adventure Tourism Supplier

A tourism supply chain is the system of people, products, activities, and materials that get a product or service from its raw state through production and distribution to the consumer. As with any sector, volume discounts drive the mass price point, so major retailers primarily market select trips that sell in high volume. The supply chain for these mass tourism products is often very simple, comprising only transportation and accommodation elements. The adventure tourism supply chain is more complex. Niche products often require specializes in knowledge and operations. Adventure tourism's supply chain linkages go very deep, and this is one of the key reasons that adventure tourism delivers greater benefits at the local level. Supply chains vary from destination to destination.

Adventure Tourism Importance and Benefits

Adventure tourism is **one of the fastest-growing sectors** of the tourism sector, attracting high-value customers, supporting local economies, and encouraging sustainable practices. The continued growth of this sector creates net positive impacts not only for tourism, but also for destination economies, their people, and their environment. Some importance and benefits of adventure tourism are following as:

Employment Generation

Adventure tourism generates the jobs. Adventure tourism generates directs jobs to accommodation, transportation sector and for travel agencies or tour operators. Adventure tourism also provides the indirect job to tourism suppliers. Adventure tourism plays an important role in the generation of employment in the economy with the help of following features. Foreign Exchange, Economic Development, Support Local Communities, Creating Business Opportunities

Best Adventure Tourist Destinations in India

On that note, we bring to some of the **coolest destinations for adventure trips in India**, where you can undertake crazy fun-packed activities with your partner in crime. These are some of the best adventure destinations in India for an experience that will simply sail with you forever. If you're looking for adventure sports in India list, here's something for you.

Caving - Meghalaya, Roopkund Trek - Uttarakhand, Motorcycle Touring - Shimla To Leh, Parasailing - Vagamon, Fly boarding - Goa, Skydiving - Mysore, Flying Fox Adventure - Thenmala, Rock Climbing- Satpura Mountains, Bungee Jumping - Rshikesh, Scuba Diving - Andman And Malvan, Paragliding - Bir Billing, Chadar Trek - Ladakh, Kayaking - Devprayag and Aguada, Surfing- Koyalam.

Mountain Biking- Sikkim, Jim Corbett Safari –
Rannagar, Skiing – Gulmarg, Hot Air Balloon –
Jaipur, Cycling – Munnar, Microlight Flying –
Bangalore, Camel Safari – Jaisalmer, Camping –
Coorg, Wildlife Safari – Gir National Park, River
Rafting- Tons Valley, White River Rafting-
Rishikesh,

Conclusion

Adventure tourism is a type of tourism in which tourists engage in adventure activities such as trekking, climbing, rafting, scuba diving, or the likes. Adventure tourism gains much of its excitement by allowing the tourist to step outside their comfort zone and enjoy their life's unforgettable movement. The main agenda to identify the such points and bring it in front of the world to enhance it for generate new economy.

References

1. Arnold, David and Ramachandra Guha eds. Nature, Culture and Imperialism: Essays on the Environmental History of South Asia. New Delhi: Oxford University Press 2001
2. Mahesh Rangarajan & K. Sivaramakrishanan, eds. India's Environmental History vol. I & II. Prmanent Black 2012.
3. Mill and Morrison, (1992), The Tourism System: An Introductory Text , Prentice Hall.
4. Cooper, Fletcher et al, (1993), Tourism Principles and Practices, Pitman.
5. Burkart and Medlik, (1981), Tourism: Past, Present and Future ,Heinemann, ELBS.
6. Mill, R.C., (1990), Tourism: The International Business, Pretience Hall, New Jersey.Bhatia, A.K., - International Tourism
7. <https://tourismnotes.com/adventuretourism>
8. <https://traveltriangle.com/blog/best-adventure-destinations-in-india/>

ISSN 0774-0066

9 776974 006001

डॉक्टर हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय
(कन्द्रीय विश्वविद्यालय)
सागर (मध्यप्रदेश) - 470 003

MULK RAJ ANAND'S UNTOUCHABLE: A STUDY OF SOCIAL PROBLEMS AND UNTOUCHABILITY**DR. RAMESH KACHRULAL LAHOTI**Assistant Professor,
Department of English,
Kalikadevi Arts, Commerce and
Science College, Shirur Kasar**ABSTRACT:**

The 20th century is very important from Indian English literature point of view. The Indian English novels have received much recognition in the world. There are many noteworthy novelists in Indian English literature. In this research paper the researcher is going to focus on the problems of caste and its effect with special reference to Mulk Raj Anand's Untouchable. The problem which occurs in the lives of lower caste people is the prime focus of the research paper. These effects are not the problem of ancient India but still it is prevailing in modern Indian society. These problems and their impact are clearly seen in the novels of Mulk Raj Anand especially in Untouchable. These people are supposed to be deprived from the economic and political power, as they were puppets only in the hands of upper class people and their supremacy. These people were not given even the authority of speaking about their present condition before the public and world. They were totally living under the mercy of upper class people.

Key words: Caste, Indian, Subaltern, Society**Introduction:**

Mulk Raj Anand is a well-known Indian English writer. He has harnessed his pen against the caste system of Indian society of his time through his writing. He was born on 12th December 1905 in Peshawar which is now in Pakistan. He was brought under strict supervision of his mother who nurtured him by telling the spiritual stories. Mulk Raj Anand is the foremost novelist who focused the predicaments of the struggling and deprived subalterns. Srinivasa Iyengar writes, "There are novelists about whom one critical study could be written, but one would be enough. There are novelists who would be effectively suffocated even by one research performance. And there are novelists who are large- who invoke multitudes- who can survive several attempts to probe and sound and contain them. Mulk Raj Anand is surely one of the last categories. Each new study adds a little to our understanding of Anand and his work, yet leaves the subject unexhausted." (Iyengar, 1974 P. 23)

Most of the writers through their writing have highlighted these problems and condition of these people. Actually this issue is not so ordinary; on the other hand it is one of the debated issues. The term untouchable originates in ancient India. It has close connection with

Hinduism. The high caste people have defined the religion according to their own way. They have created such structure that the supremacy will be in their own hands. These lower caste people do not have even today such supremacy as they do not have economic and political power. In other words they are marginalized and subaltern. These people have very less chances to improve their condition. Most of them don't have consciousness and awareness of their own condition. Literature is mirror of society and it shows the problems of common people.

Untouchable is the first novel of Anand published in 1935. The novel focused the lives of the marginalized and poor people who try to come out of their present condition but they become unsuccessful in their attempt. Anand has very minutely given the problems of the people living suppressed life. It is the central theme of the novel. It was assumed by many people that the condition of the people would change under the British Empire. The problem of caste was prevalent in Indian society from time unknown. Untouchability is the result of caste system. The Brahmins were considered as the higher class people. The shudras were given the work of sweeping and cleaning. Their job was no way better but it was dirty. The condition of this class of the society was very worsening. Their touch was also not permitted. They had to collect human waste also. Many efforts were done by many social reformers and saints. They tried to eradicate this injustice given to them. Mahatma Gandhi, the father of the nation always had a dream of the Indian society which would be free from caste system. For this, he has tried a lot and has given the message of equality not only to Indians but to the world. In 1932, Mulk Raj Anand met Gandhiji in 1932 at the Sabarmati Ashram where they discussed about the caste issue. Mulk Raj Anand amended some parts of the novel Untouchable at the suggestion of Gandhiji. Premila Paul says Apart from the artistic realization of India themes, Anand has done commendable experimentation with the so called alien language in order to give it an Indian flavor (Paul 1983, P.130)

Untouchable depicts the life of Barkha, a young boy of eighteen years. It deals with the pre-independence period. It is the story of subalterns, untouchables, Brahmins, Hindus, Muslims, Christians. It is a kind of ray of hope to bring the Gandhian philosophy of equality in the Indian society. Anand has very keen observation and thoroughly he has shown the structure of the depressed and oppressed condition of the lower caste people. How the different subjects like religion, economical condition has exploited the people of low caste is depicted in Untouchable. Barkha is such a character created by Anand that no one can forget him. He is the supreme creation of Anand. The novelist has given a voice to Barkha. The insulting behavior of the upper caste people to Barkha is obstacle in his life. It is a mental as well as physical torture for him. Anand evidently has spoken Barkha's feelings as, Barkha thinks "It is only the Hindus and the outcastes who are not sweepers. For them I am a sweeper, sweeper-Untouchable! Untouchable! Untouchable! That's the world! Untouchable! I am an Untouchable! (Anand; 2001, p. 43)

Barkha is the imaginary protagonist of the novel. He has created this character as a result of Anand's childhood friendship with an outcaste boy. Thus in the novel, he has created a unique character who belonged to suppressed class. The friendship insisted him to create a character that has filthy clothes to wear, the face which is sweating and more important an untouchable. Apart from all this he has created a boy with modern outlook. He is ready to change and adapt according to modern way. In the novel the confused mind of Barkha is

shown when he returns from cleaning the latrines and village, he comes to his home. He does not understand why he is facing insult each and every day. He started to think that he is inferior to all villagers at the insulting and humiliating behaviour of people. Here Anand speaks about the annoyance of untouchability which is endlessly became a nuisance through ages. The very piteous picture is shown when the people of outcaste were waiting for water with the help of upper class Hindus. Most of the times these people remain thirsty and hungry in the holy place like temple also they were not permitted to enter and accused as polluting temple.

Conclusion:

In the novel *Untouchable*, Anand has tried to depict the realistic pictures and pathetic condition of the untouchables. In the progression of time this pathetic condition is changing but it is not enough. We have to change our mentality and narrow mindedness regarding all this. If India has to progress, this caste system should first of all dissolve.

REFERENCES:

1. Iyengar, K.R Srinivasa. (1974) Forward to G.S Balarama Gupta's Mulk Raj Anand. A Study of his Fiction in Humanist Perspective. Bareilly: Prakash Book Depot. P.23. Print
2. Paul, Premila.(1983) The novels of Mulk Raj Anand. A Thematic Study, Sterling Publishers Pvt. Ltd: Delhi, p. 130. Print.
3. Anand, Mulk Raj (2001). *Untouchable*. Penguin Books India: New Delhi, p. 43. Print.

R. K. NARAYAN'S THE BACHELOR OF ARTS: A READING**RAMESH KACHRULAL LAHOTI**Asst. Professor,
Dept. of English,
Kalikadevi Arts, Commerce and Science College,
Shirur (Ka.) Dist. Beed (MS)**ABSTRACT:**

The Bachelor of Arts was published in 1937. It is one of the books in a trilogy of R.K.Narayan, the other two books are Swami and Friends and The English Teacher. Like other novels of Narayan, the set of this novel is also the fictional town Malgudi. The story of The Bachelor of Arts rotates around a young man called Chandran. He is represented as a middle class young male of pre- independence India. After his completion of degree, he falls in love with a girl named Malathi, but is discarded by the Chandran's parents on account of not matching the horoscope. Regarding the horoscope, it was said to him that he was a manglik and accordingly he has to marry a manglik girl otherwise the nonmangalik will die after marriage. The present paper is going to focus on the overall things related to the life of Chandran.

Key Words: Marriage, Horoscope, Mature**Introduction:**

R.K. Narayan has written twelve novels and one hundred fifty short stories. The list of his novels is Swami and Friends, The Bachelor of Arts, The Dark Room, The English Teacher, Mr. Sampath, The Financial Expert, Waiting For Mahatma, The Guide, The Man-Eater of Malgudi, The Vendor of Sweets, The Painter of Signs and A Tiger for Malgudi Days. The collection of short-stories are Malgudi Days, Dodu and other Stories, Cyclone and other stories, An Astrologer's Day, Lawley Road, God, Demons and Others, A Horse and Two Goats & Old and New. My Dateless Diary and My Days are some his autobiographical works. R.K. Narayan's The Guide was given the 'Sahitya Akademi Award' in 1960. On this novel a film was made. He was given 'Padma Bhushan' in 1964. The University of Leeds has given the honor of D Litt. in 1967. He has also worked as a visiting lecturer at Michigan State University in 1958; and delivered lectures in apparent places of America such as the University of California, Kansas University, Yale University and Yassar College.

In the novel The Bachelor of Arts, in irritation, Chandran pursued a different path and becomes a sanyasi. In the course of journey, as a sanyasi he comes in contact with different people and many of them consider him as a great sage. In the condition of repentance, he decides to back to home. After certain interval of time he gets the job as a news agent. In order to make the parents contents he takes up the decision of marriage. R.K. Narayan has beautifully portrayed the character of the protagonist Chandran and shows the transformation of the character from an innocent to a mature person.

In *The Bachelors of Arts*, the novelist describes the life of Chandran from his adolescence days to his adulthood. In the commencement of the novel, Chandran is presented as an innocent young man and his innocence is reflected when college secretary Natesan asks him for a debate on “historians should be slaughtered first,” Chandran is surprised and answers Natesan, “I am a history student. I can’t move the subject. What a subject! My professor will eat me up” (Narayan: 1979, p.1).

The stage of maturity is seen immediately when he started preparation for the debate and takes it as “a very important piece of self-realization” (Ibid. P. 2) The speech given by him also shows maturity. In this way there are certain incidences in the novel which shows the maturity of Chandran’s mind.

R.K. Narayan started his career with his novel *Swami and Friends*. With the introduction and publication of the novels in the trilogy, he also becomes a prominent figure in Indian writing in English. Human relationship is the base of the novels of R.K. Narayan. He has presented a typical Indian picture of Indian tradition. The relationship, be it of mother and daughter, father and son or husband and wife, it is vividly described. The inner conflict in the mind of the central characters is also described in his novels. The heroes always turn from a state of innocence to the stage of maturity, but the journey of the transformation is not easy.

There is a reconciliation seen in the novels of R.K. Narayan. In *Swami and Friends*, in the course of time, there is confusion and misunderstanding in the friendship but at the end there is understanding and reconciliation between them. Even in the present selected novel for research *The Bachelor of Arts*, Chandran, the protagonist cannot marry his preferred girl Malathi, as a result he escapes from the place for some time but soon returns to home and decides to marry and at last there is reconciliation between things. The compromise element also plays a vital role in the novels of R. K. Narayan. In *The Vendor of Sweets*, the compromise is seemed to be at its peak. When father of Jagan found it to be difficult to pour ideas in his mind, he decides to live in the ashram.

In almost all the novels of Narayan, Malgudi is unchanging place which is created by the fictitious mind of the novelist. The different images of Malgudi are seen in the different novels. *The Bachelor of Arts* is written in the mature stage of life and hence the work seems to be more mature than earlier works. The novel is bifurcated in to four parts. The first part of the novel deals with the college life of the protagonist Chandran who is engrossed by the ideas of love and marriage. Second part deals with the struggle for getting job of Chandran and dissatisfaction of not getting a decent job. This part also describes the love between a girl named Malathi whom he meets on the banks of the Sarayu river. The part also takes us to the stage where the horoscope becomes hindrance for their marriage. In the third part of the novel, Chandran gives up everything and becomes a Sanyasi. Under the circumstance of dejection of love, he decided to go to Madras. At first, he decided to go to his uncle’s house but stayed in a hotel. Suddenly, he changed his decision and becomes a Sanyasi. This decision was a very hasty. In the last part of the novel, the novelist focuses on Chandran’s successful career, friendship with Mohan and happy married life.

R.K. Narayan is one of the prolific writers and he was shortlisted for Nobel Prize in literature. It shows that how versatile this novelist was. His works are translated into many languages. Even he was greatly admired by Somerset Maugham, John Updike and Graham Greene. In the words of Graham. Greene: “If he (a writer) allows himself to take sides, moralise,

propaganda, he can easily achieve the extra literary interest, but if he follows Mr. Narayan's methods he stakes all on his creative power." (Greene: 1958, p.108)

The language used by R.K. Narayan was very simple, with one reading the readers can understand the content. As earlier mentioned, the story only revolves around the simple subjects and around Malgudi. Graham Greene also appreciates the work of R.K. Narayan and his amalgamation of different devices like humor, happiness, sadness, emotions and beauty in his novels. Most of the novels of Narayan has blend of autobiography in them. In *The Bachelor of Arts* also one can have trace of autobiography. Narayan himself has married against the astrological advice. While writing the novel perhaps he must have the idea of horoscope. It can be a coincidence that Narayan's wife died after two years of the publication of this novel. This must be the reason why Narayan was giving instructions to his protagonist Chandran. In *The Bachelor of Arts* the novelist explains Indian society's conventional faith in astrology. It also illustrates how destiny and astrology make the choice of life-partnership which is solely decided by the clemency of astrologers and horoscope.

Narayan is a straightforward writer. He first of all experienced the reality of the society and then depicted in his works with the slight touch of humor and irony. William Walsh rightly remarks: The family is the immediate context in which his sensibility operates and his novels are remarkable for the subtlety and conviction with which family relationship are treated that of son and brother in *The Bachelor of Arts*. (Walsh: 1982, p.8).

In the end, the novelist has shown a tremendous change in the character of Chandran. He has forgotten the previous love and finds pleasure in marital life. It shows his maturity. At the suggestion of his friend's advice, he gets the Daily Messenger Agency. Afterwards he gave devotion at its most to the work and settled down in this profession. He has perfectly matched with his wife Sushila. Narayan writes about Chandran "Chandran returned a new man, his mind full of Sushila, the fragrance of jasmine and sandal paste, the smokiness of the sacred fire. Of brilliant lights, music, gaiety, and laughter." (Opp. Cite 1979, p. 164). Through the protagonist Chandran, the novelist has shown that the honest efforts done do not go in vain. At last, there is triumph and they are rewarded, may definite time requires is another thing. At some extent, one can see the ironic weapon is used by Narayan but it is only to point out the weakness in the characters. Narayan has described a practical and a perfect picture of college and home life of a middle- class young man, Chandran. On the other hand he has also focused on the misery of a young generation.

Conclusion:

R.K Narayan has made all attempts to elevate the Indian cultural, traditions and Indian national importance in his outstanding writings. His writings offer a dynamic depiction of the socio-political and historical circumstances of pre-independent India. He has depicted the major along with minor characters realistically. The present novel very realistically presents the Indian culture. R. K. Narayan is unparalleled and the best writer as his writing exposes changed dimensions of Indian life, convention and culture described through his exceptional ability.

REFERENCES:

1. Narayan, R.K. (1979) The Bachelor of Arts. Mysore: Indian Thought Publications. Print
2. Greene, Graham. (1958) Introduction to The Bachelor of Arts. Mysore: Indian Thought Publication, p. 108. Print.
3. Walsh, William. (1982) R.K. Narayan: A Critical Appreciation. London: Heinemann, p. 8. Print.

A SUITABLE BOY: A THEMATIC STUDY**DR. RAMESH KACHRULAL LAHOTI**

Asst. Professor, Dept. of English,
Kalikadevi Arts, Commerce and Science College,
Shirur (Ka.) Dist. Beed (MS)
Email- rameshlahoti9403@gmail.com

ABSTRACT:

Vikram Seth is most celebrated novelist and poet in Indian English Literature. He is also known for his travel writing, which gave him a reputation and fame in the career of his writing. He has more than twelve awards and appreciation for his literary writing. Among them Sahitya Akademi for The Golden Gate, Commonwealth poetry Prize for The Humble Administrator's Garden, Padma Shri In Literature and Education are some of them. The present research paper explores the major themes and techniques in Vikram Seth's A Suitable Boy. The major aspects found in the novel are: Religious Intolerance, Love and Marriage.

Keywords: Love, Marriage and Religion**Introduction:**

Vikram Seth is one of the leading writers in Indian English literature. He is considered to be a very intelligent writer. His writing can be adapted according to the changing time and is relevant to any age. His literature always searches the dimensions of life. It is seen through his poetry, novels and writings. The popularity of Indian writing in English is wide spreading from the couple of decades. The reason for this is the contribution of the Indian writers which gained much admiration from India and abroad. Apart from the other genres, fiction is an effective in bringing social awareness of the people. Indian English fiction started to show its different attractive colors since 1920. It is the postmodern period that is after Second World War the Indian English literature flourishes. In this period, the three novels *Swami and Friends*, *Untouchable* and *Kanthalpura* were appeared by the great Indian novelists. Through such novels these novelists focus the problems of contemporary India. It was in the decades of eighties the Indian English novelists achieved much honor. In fact the maturity is achieved in the same period. These writers through their writing started to search their identity as a creative writer as a result, their voices were reached to the Indian readers and abroad too. Vikram Seth began his career as a mature writer after publishing a book of poems *Mappings*. In actual sense he got success after the publication of his famous novels *The Golden Gate* (1986) and *A Suitable Boy* (1993). In 1983 he was awarded a very prestigious award of Britain for travel book. His most celebrated novel *The Golden Gate* is the story of quest for love.

Vikram Seth's *The Suitable Boy*:

The Suitable Boy is a story of a young woman's quest for love. The central figure of the novel is Lata, she is shown in the confused state of the mind on the matter of selecting a suitor. Along with this theme of Lata, the novel also speaks much about the post independence era,

riots, peasant reform act and politics of the cotemporary time. There are three options for Lata Mehra to choose for marriage. Among three suitors one is Muslim named Kabir Durrani, the second is Haresh Khanna and the third is Amit Chatterji. *A Suitable Boy* justifies the length of the novel saying:

Though there are some scenes of mass violence and death, [this] is mostly an uneventful narrative of the ordinary lives of middle – class people ... A huge amount of money seems to be riding on this book. The publishers were probably right on commercial grounds not to cut *A Suitable Boy*, for there is nothing prodigious about it except its length. Were it 600 pages shorter, it would be obvious for what it is: a decent, unremarkable, second - rate novel. As it is, after 1300 pages the feeling still persists that it is a little thin. (<https://www.enotes.com/topics/vikram-seth/critical-essays/seth-vikram>)

The novel is very much different from other novels of Seth. It presents the picture of modern India. It typically shows the things of post independence of India. The novel almost covers all the aspects like the political condition, social movement, religious outlook and also the end of traditional values.

Vikram Seth has indeed created the novel of our times. Immensely readable but deceptively simple with several layers so that it will evoke different levels of responses in different people. In an age of aggressive intellectualism, Seth has gone back to an older, subtler narrative style of nineteenth century novelists. (https://www.academia.edu/14325842/Ethnicity_in_the_novels_of_Vikram_Seth)

The Suitable Boy is a minute description of Indian life where one comes across the Indian pictures and in a sense a journey of India. Along with the Indian picture the reign of British is told in a specific way. The story brings the picture of divided Indian society. Seth with his powerful imaginary vision has given the details of the contemporary India. Vikram Seth being an extraordinary and mature writer has a skill and knowledge of different social levels. The characters portrayed in the novel imprints in the mind of readers because of perfect technique of Seth. Seth creates such a situation in the novel that the decisions would be taken by the characters only. Keeping this view in the mind the story propagates. Here, Seth creates a amazingly glowing and varied representation of Indian life. With the description of other cultures and religion, Seth focuses on Hinduism in the earlier period of Independence. Seth is such a writer whose conceptions of writing novels are very different. His view of searching the meaning of life is from the theme of arranged marriages, family unity, true love and selflessness. He is the man of calm temperament and believes in sacrificing the fanaticism. As a result of all this, we can say that *The Suitable Boy* is an example of social history and the history of parents and children in the decades of fifties. The novelist has taken the theme of marriage particularly a father who is in search of a suitable boy for his daughter.

The Suitable Boy is the story of a girl named Lata Mehra and her arranged marriage. She is such a woman who rebels against the conventions and customs made compulsory by her mother and society. The mother of Lata is in the state of unrest till she finds the suitable boy for Lata to marry, hence the title of the novel is apt. Being a mother, she decides to find such a boy who is perfect in all respects. In the propagation of the story we come to know

about many things like land reform, the election of India, music, different religions etc. Lata get confused in the very beginning of the story when she attended her sister's arranged marriage ceremony. In the story the four families are focused, they are Mehras, Kapoors, Chatterjis and Khans. The action of the novel takes place in an imaginary city of 1950s Brahmipur. Lata is presented as a self control girl. Why she has accepted the unknown man Hareesh as her husband is important to know. There are numerous reasons behind this. She prepared herself to follow social order. In doing so she does not given importance to her passion. Through Lata, Vikram Seth wishes to advocate for moral ideology. Lata gives priority to her family rather than Kabir. She tries to convince her that the feelings of love in her matter are meaningless. Seth does not give much importance to passion. The best example in the novel is Nawab Sahib. He lived under shame throughout his life and given payment to his natural daughter whom he is not acquainted. The second example is of Saeeda Bai who lived a painful life when she comes to know that Maan Kapoor has given up passion for her.

The novel *A Suitable Boy* covers a wide area and mainly covers social, political, economical aspects at the same time it discusses personal relations. Along with all this, Seth describes the Indian culture. In the novel even though the central figure is Lata, much importance is given to her mother. The period shown in the novel is a transition period as the things were changing with respect to time in the post independence period. The novel describes the political condition at the time of partition of the country. The political events, political system, political personalities are projected by Seth. His novel reveals a depiction of the sarcastic impracticality of the pre-independence period, decaying corruption, irritation of communal dissonance and scrounging maneuverings of politicians. It also reveals his significant fretfulness and uncertainties at the wearing away of Gandhian ideals and concern of Nehruvian dream of nation building. In the discovery of the foundation of the contemporary political predicament, Seth exhibits intense consciousness of the shade of operationalisation of democratic political constitution in India. It demonstrates how politics has distorted significantly from high-quality too bad quality. There is beautiful amalgamation of humour, irony, symbols and images in the novel. *A Suitable Boy* presents the diversity and richness of Indian culture. Seth became successful in bringing the photographic representation of the Indian society and the result is the novel becomes a perfect work of art. Lanchester comments favorably on *A Suitable Boy* praising the novel as,

a portrait of Indian Life that possess remarkable structural clarity- you never don't know what's happening, why, where and to whom- *A Suitable Boy* breathes all right, the unfakable, unmistakable breath of life. (Lanchester: 1993, p.9)

Conclusion:

Thus the novel continues with the theme and subtheme of the characters like Maan Kapoor and Saeeda Bai, Ishaq and Tasneem, and particularly Lata and Kabir and suitable boys in Calcutta. In the end of the novel, Lata determines to leave Kabir and marry a suitable boy she likes but does not have any affection. *A Suitable Boy* is the story of four families at the time of India/Pakistan separation has taken place. A vast agreement of effort is put into visualization to find out a suitable boy for the unmarried daughters.

REFERENCES

1. <https://www.enotes.com/topics/vikram-seth/critical-essays/seth-vikram>
2. https://www.academia.edu/14325842/Ethnicity_in_the_novels_of_Vikram_Seth
3. John, Lanchester. Indian Summa, London Review of Books, Vol. 15, No. 8, 22 April 1993, p.9.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X , Vol. II
March 2023

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2023 Issue- X Vol. II

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X , Vol. II
March 2023

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8548
Impact Factor : 7.139

Index

1. मीराबावतपूत 'अंतर्हाजीरहो' नाटकनेखीजीवन प्रा.डा. एम.करव्ण, बी.	5
2. 'कोरोना काळातील व्यायाम' प्रा.डॉ. भास्कर माने	8
3. 'कोरोना काळातील कविता' प्रा.डॉ. गोविंद काळे	12
4. vkfnoklh tutkfr ,d ifjn''; व्हा- vferk ik.Ms;	20
5. खोषामितः स्वरूप आणि सांस्कृतिकता व्हा- jkegjh ,e- iqZoih	28
6. v_kkH-kkA ikBs ;akps yksd laxtrkhy ;ksnku व्हा- paz'xqjfy- wkhoy	33
7. d'ehj iz'u vkSj MkW-ckokikgc vEcsMdj व्हा-ek-uk-xk;dokM	37
8. jkV'it ,okRersikBh laxtrkph Hkwfadh व्हा- Kkus'oj cksaihyokj	44
9. 'कोरोना काळातील व्यायाम' व्हा- paz'xqjfy- wkhoy	46
10. lar tukckbZP'k vHkaxkrhy foæksgh tkf.kok% dkgH uksanh व्हा- , I -vkj-okGqDdj	50
11. jk'V'it; fodkikr txizfi/nvfaBk ys.khps ;ksnku व्हा- f'okth ejilik nsoukGs	54
12. Anna Bhaui Sathe: A Humanitarian Litterateur Dr. Homesh Achyutrao Landage	63
13. The Theme Of Casteism in the Recent Marathi Cinema With special Reference to the movies Fandry, Sairat and Khwada, Shinde Suchita Barwantrao	74
14. A Study Development Issues of Indian Economy Anil Vithalrao Bhoibar	78
15. Effects of Corona virus (Covid-19) on Poultry and Goat Farming Dr. Shashik L. M.	86
16. A Thematic Study of Selected Novels of Angela Carter Ramesh Kachrulal Lahoti	89

A Thematic Study of Selected Novels of Angela Carter

Ramesh Kachrual Lahoti

Assistant Professor, Department of English,
Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur Kasar

Abstract:

The aim of present research is to examine the works of Angela Carter. Angela Carter is a very reputed writer from postmodern point of view. In her novels, Carter has utilized many characteristics which are unique. Her creativity and distinctiveness is extensively acknowledged all through the world. Her novels display a superb suppleness and cover up an extensive range of themes. By interpretation of her novels, one could not only come under the consequence of journey of the thoughts but plagued by the diversity of themes and concerns that stem from her experiential existence and judgment. The particular well-known awards given to Carter are John Llewellyn Rhys Award, James Tait Black Memorial Prize and Somerset Maugham Award. Postmodernism, similar to modernism tracks identical thoughts, declines limitations between high and low forms of art, rejecting rigid genre division and persists on pastiche, parody bricolage, irony and playfulness.

Key Words: Postmodern, Pastiche, Patriarchy

Introduction:

Angela carter was an English novel writer and journalist. She was born on May 17, 1940 and died in 1992. She was ranked number ten in The Times list of "The 50 Greatest British Writers Since 1945". Carter was a fiction writer and journalist whose writings symbolize a loyalty to feminism and magical realism. The novels written by Angela Carter are *Nights at the Circus*, *Wise Children*, *The Magic Toyshop*, *Several Perceptions*, *Passion of New Eve*, *Heroes and Villains*, *Love, Shadow Dance* and *The Infernal Desire Machines of Doctor Hoffman*. *Nights at the Circus* is Carter's last but one novel, which is typically considered to be her finest work and won the James Tait Black Memorial award. For this research paper three novels are selected , they are *Nights at the Circus*, *Wise Children* and *Several Perceptions*.

One of the thinker Tucker says on Carter's work as "Carter's work is both grand and vulgar, its deployment of intersexuality is daunting, but it revels in the smells of carnival and the many representations of physicality." (Tucker, 1998: 2)

The novel *Nights at the Circus* is divided into three pieces, they are London, Petersburg and Siberia. The first part of the novel begins with Walser's conference with Fevvers. Walser signifies patriarchy and is anxious with its feelings, which fetches round him to be in command of things. On the other hand, during the conversation, in the interview Fevvers gives information of the existence which she experienced in the brothel. Her version of life shows how women are distinctive and being isolated from patriarchal belief. The second part pursues the depiction of the circus. The circus is headed by

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X , Vol. II
March 2023

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8548
Impact Factor : 7.138

Colonel Kearney. Fevvers connects herself with the circus, a set of unusual events. Walser too joins the circus as a clown in order to find out Fevvers reality. The circus camp is a dynamic, carnivalesque place where the set of laws are broken down very simply. Clowns and players, collectively with animals, figure a world in which things are curved tipsy turvy. It is linked with the animals, clowns and Colonel Kearney. The circus is a place where pigs and chimps have elevated intelligence than men. Colonel Kearney has a pig that works as both his oracle and a trade analyst.

At the end, Fevvers run away from the Grand Duke by means of train. Angela Carter crafts a split between practicality and fantasy therefore the novel seems to be very close to the phrase supernatural. All the elements, mysterious characters, baffling proceedings and fantastical beings, function as features strappingly bounded in the novel accessible to reality. In the occurrence of train, there is a massive explosion. Fevvers and Walser were separated due to a train accident. After calamity Walser started to live in tundra. His reside in Tundra entirely altered him. Losing all his memories, he becomes completely empty. His discriminations about women and together with overall have been washed out. Walser has been meticulously changed in to a New Man, who now does not think Fevvers an object. The novel ends with an positive note that women do not live only as possessions to men. Carter has also used many devices in her novels such as magic realism, fantasy, fairy tales etc. By reading Carter's ideology, Seago (1999) speaks about the use of fairy tales as "the rigid constraints of the past are transgressed and open up ways for a new appreciation of a genre which has been severely criticized for its didactic function in socializing generations of girls (and boys) into constricting and stereotypical gender roles" (Seago, 1999, p. 77).

Numerous researchers in the society persist the function of literature is to educate and socialize the young age band. When these types of stories are to be presented before such person who reads, they should be presented with great care. Carter's thoughts of feminism and postmodernism are very much coherent and to make these ideas recognizable with them need a lot of thoughtfulness and maturity. Carter's imaginative writing should not only increase the decisive ability of young readers but also make them reflect over her inspiration and plan in such postmodern retellings that make use of parodic recreation and pastiche as approaches for replicating children's literature.

Wise Children is one of the prominent novels of Angela Carter published in 1971. The novel *Wise Children* is a wonderful combination of mysterious and sensible moments. Angela Carter is a apparent novelist who has touched to variety of themes in her work very logically. In this novel, Carter has paying notice on the theatrical things on the characters. The novel encompasses lives of two old twin ladies named Dora and Noon Chance and the story circulates with the relations with the conventions and social prospect. It contains twin Chance girls, music hall performers and illicit daughters of the great Shakespearean actor, Sir Melchior Hazard. The novel is entirely encircled by

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. II
March 2023

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8848
Impact Factor : 7.139

the things of oppositions and contradiction. The subthemes in the novel are high and low civilization, film and Hollywood, the stage and Shakespeare etc.

The narrator of the story is Dora Chance, who let knows how the grandmother of Dora and Nora tried to make them know the concept of war. Another illustration about amalgamation in a magical realist work is two differing sides, urban and rural which are mingled at the birthday get-together of Melchior. Here Dora and Nora symbolize the rural side; Melchior is the depiction of town life. The novelist desires recurring method of demonstration. In this chapter, the novel will be analyzed according to the aspects of magical realism. The narrating manner of Dora is completely varied. She makes use of the time as a apparatus of her recitation. This way is different from the conservative system of script. Dora uses flashbacks and flash-forward constituent of time system. Nora and Dora were born to a alone middle aged woman. Their uncle Perry all the time surprises with his fantasy. His entry and vanishing bring concurrences. In the novel Angela Carter has given importance to William Shakespeare. Melchior has dedicated himself to the works of Shakespeare and tries to make the character of his works eternal with the assist of theatre. Carter has used plentiful references of the dramas and sonnets of Shakespeare. There is a reference of sonnet no 18. Another sonnet of Shakespeare, O Mistress Mine is also traced in this novel.

The novel, *Several Perceptions* has won the 'Somerset Maugham Award' when it is first published in 1968. Angela Carter normally concentrated on the features like the myth of 'the flower power generation and sexual emancipation. Joseph Harker is the most important role of this novel. He is exposed adolescent and twenty two years old. He is 'self-nihilist'. He is left by his girlfriend Charlotte and also aggravated by things of war and viciousness in his time and decides to live the days according to his strength of mind. At this crucial time of his life, he decides on to end his life as he is worried by the feelings of fatality. He wants to close his life by lethal coal gas, but he is saved by a girl Anne Blossom a neighbor in his apartment house. In the beginning of the novel Joseph works in the mortuary. The thoughts of Joseph are no way gorgeous. In the hallucination, the common things are malformed into inferior things. As a result, nobody proves pleasurable to him. All the strange, filthy things around him persist to run off the world. Though the novel seems to be serious in the beginning it ends with pleasant things.

Conclusion:

Carter is one of the ambiguous writers of postmodern period. From the literature of *Shadows* it is experienced that it is not intentionally written for the children or young ones but on the other hand it is related and useful for all the categories of people. The essential attribute is to take delight and also amusement for all type of readers. In essence Carter is feminist, so it is discovered that most of her renowned works are about the females and their troubles.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X , Vol. II
March 2023

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

References :

- Tucker, L. (1998). *Critical Essays on Angela Carter*, Cengage Gale , p.2. Print
- SEAGO, K (1999). "New Wine in Old Bottles?: Angela Carter's Bloody Chamber of Revisioned Fairy Tales," *Métaphore*, 26, pp.77-98. Print
- Carter, Angela (1984). *Nights at the Circus*. London: Chatto & Windus.
- (1991). *Wise Children*. London: Chatto & Windus.
- (1995). *Several Perceptions*. London: Virago Press Limited.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

April 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

April 2023 Issue- X Vol. III

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

April 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.139

Index

1.	The Theme of Social unrest in Troubles by J.G.Farrell Dr. Shivshankar Ishwar Patil	5
2.	Theme of love in selected poems of Sarojini Naidu Dr. Ramesh Kachrulal Lahoti	7
3.	Covid-19, The Three Farm Bills And Indian Agriculture Dr Maroti Tegampure	10
4.	Complicities of Feminism and Diaspora : Chandra Talpade Mohanty And Bharati Mukherjee Shinde Suchita Baswantrao	13
5.	Crisis and Management of Water in Latur City Dr. Nandkumar S. Magar	17
6.	ABasicStudyonR Programmingwith BigDataAnalytics Mrs.NitawareReshmaRamdas	19
7.	The Changing Dimensions of India-China Relations Dr.Prashant Prabhakarao Saraf	23
8.	eikBh vkSj fganh dh izeq[k nfy vkRedFkkvksa dk rgyukRed foospu izk-fjHknz fojknk	26
9.	Eyete Ques+ENEPEASO KEEWE SAGE b-ELPE +Edu+EOYED%h, b-EJ, JE+EN+EEab+Ea,	29
10.	g'mS'Va CnojV HScng'Ujo *\$S'rMo OJ S>n' -monOrKmeSo	34
11.	राजगण्डाचे बदलते स्वरूप आणि प्राचीन सांख्यी Dr. jkeqih ,e- iqZoid	43
12.	BEad'1000'0j'0Eg0k ikVhy vkuar dY;kujko	47
13.	'Odeh rakesh ke matka me rathika nivesan डॉ. सचिन रमेशराव पोल	50
14.	v/kqkru fqUnh nfy efgyk dgkuh ys[ku vkSj nfy psruk Dr- ardwarikekZ xcdokM	55
15.	dqVqackps vkjksX; iel;k vkf.k lek'kku Dr- jrh'k ukjk; k ykseVs	58
16.	DEad'1000 Dr- ehuk lk[kGdj	63
17.	EEWEEOE EN+ खा-याचे भौगोलिक स्थान व महत्त्व : एक अभ्यास Dr- lksuous ,,- O;adVko	67
18.	*EgEE ENda' -:E+EE E+EEU EPEOVEDeE GE EEEE) EEWE EPEO EEE SE WE	69
19.	मुळासाळवेसांनीधर्मविक्रिसा : भोगसाधर्मतो ? डॉ. सुभाष माणिकराव कदम	72
20.	oafprkaP;k lkfgR;—rhrhy L=h fp=.k% ,d vk<kok Dr- ,I-vkj-okGqDdj	77

Theme of love in selected poems of Sarojini Naidu

Dr. Ramesh Kachrulal Lahoti

Assistant Professor, Department of English,

Kalikadevi Arts, Commerce and Science College, Shirur Kasar

Abstract:

Sarojini Naidu is one of the renowned poets among the Indian English Writers. She has used the English language with great ease. She has mastery over choosing the English diction in her poetry. She was brought up in romantic tradition and remains romantic in her subject treatment of her writings. In her poetry one can easily see balance between modern fashion as well as traditional outlook. She has aesthetic perception and sensuous pleasure which is reflected in her love as well as other poetry. She is closely connected with verbal felicity, meter style and musical aspects in her poetry. Sarojini has written numerous poems and most of them are love poems.

Key Words: Love, romantic, imagery.

Introduction:

Sarojini Devi was born on 13th February 1879, at Hyderabad (Deccan) in a Bengali Brahmin family, which had travelled from Brahmanagar, a village in East Bengal which is now in Bangladesh. She was the eldest of all eight children of her parents. Her father Aghorenath Chattopadhyaya was a Sanskrit intellectual. Sarojini Naidu was a great patriot who actively involved in freedom fight and in the course of time became a chief leader. Her mind was persuaded when she met Gopal Krishna Gokhale in Poona on 26th March, 1912 and decided to serve for Motherland. It was the time where things were changing very rapidly and everyone was looking from national revolutionary point of view. Later on these changes were reflected in her poem "Past and future", "Love is glow and power of life. The theme of love is focused in almost each and every work of artist irrespective of any period or time. It is the crucial part of any literary genre. It has got much significance in poetry as it is the part of emotions of the poet. Male as well as female poets both are part of it from ancient time. Love is also significant part of Sarojini Naidu's poetry. There are ample of poems in *The Sceptred Flute* and *The Feather of the Dawn*, dealing with the idea of love. Prof. Rameshwar Gupta has properly says,

"Sarojini's love poetry traverses Love's almost whole expanse- 'the fifty different sharps and flats of this ecstasy and pain' ; except that we may not find the neo-modernist's naked sex and the Freudian subtle anatomization. There may be little of intellectual companionship too. Sensuousness, of course, is there, but not the 'shameless sex'; subtleties of love are there, but not the Freudian mode; and company is there but it involves constant mutual sacrifice; and always it is love from the woman's angle of vision". (Gupta, 1975.p.64)

In the poem, "Immutable", Sarojini speaks about love and also about the natural objects. There is reference of rose flower which is symbol of love. There is also reference of mountain, valleys, moon, sea, and desert. There is also description how the

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

April 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.138

beloved deeply loves the lover and ready to put her heart on her feet. Sarojini adores all encompassing values of love described in the poem.

Even though Sarojini Naidu was a reputed feminist and in her lifetime she receives equal rights like men yet when the subject of love comes she gave preference and stood for the self surrender of woman before her beloved. The concept of superficial love was not preferred to Sarojini on the other hand she believes in fully merge with beloved in deep love was the sublime love concept for her. Sarojini correlate this concept of love with Persian poets. The emotions are seen in the poem "A Persian Love Song"

In "Song of Radha, The Milkmaid", Sarojini has shown that Radha was so much deeply in love with Krishna that she forgets everything except the name of Krishna. Even when she goes to the Mathura for worshipping the Gods and Goddesses she used to take the name of only Govinda. In the poem, "The Flute- Player of Brindaban", it is described how Radha is incapable to oppose the call of the flute played by Krishna. She roams vulnerably following to the heartrending tune of her beloved's unparalleled flute. In the poem "Unity", the soul of the lover conquers such blending with the soul of beloved that all her feelings, joys and miseries are alike with beloved. Even death cannot part them.

Sarojini's love poetry represents dissimilar frame of mind and outlooks such as delight, enthusiasm, distress, belief, optimism, anguish and satire. The colours of the love are always not same. Sometimes the feeling of the love is overjoyed, sometimes it may be fill up with pain, sometimes miserable, sometimes dreamy or religious. The poet presents all these conditions with maturity.

"Indian Love-Song" is in the form of duet in which both lovers enjoy happiness and passionate pleasure in their heavenly unification. The poem brings in an restful situation of romance and dullness, where the night wind incline above the jasmine garden and branches where multi-coloured parrots gather like vermillion flowers. "An Indian Love Song" is also in the form of a duet like "Indian Love-Song". It illustrates the obsessive yearning of a Muslim lover for her Hindu beloved. The lover desires to see the gleaming face of his beloved and entreats her to come nearer to him so that he may revitalize his soul by the thrilling nectar of kiss. The beloved however excited to give response to his love discover herself unable to meet by the ban of civilization and religious conviction and the reminiscence of the unkind actions of lover's kinsmen in opposition to people. The lover insists to take away the wavering of the beloved by persuading the mind that love does not know the diversity of religion.

"A Rajput Love Song" is of two dramatic dialogues of lovers, who are shown incapable to bear partition from each other even for a little while. Parvati the beloved, sitting at her net desires for the homecoming of her warrior lover with whom she has spent her night. The Rajput warrior lover, Amar Singh, is similarly enthusiastic to return to his beloved after his day's journey. He urges to go fast on his horse to hurry up as he is excited by the aroma of his beloved's breast.

"Humayun to Zobeida" is also a love poem. In the poem Humayun, the lover, pleads his beloved Zobeida with worried excitement to disclose her face and give him gift of one loving moment's elegance. He can't understand why Zobeida parts herself from him when they are single by heart and soul. "A Love Song from the North" tells the

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue X, Vol. III

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

April 2023

SJIF Impact factor

Impact Factor : 7.139

unhappiness of a lover who has been desolated by her beloved. She is therefore not able to reply to the charming music of birds. "Vasant Panchami" shows the grief of the Lilavati who is Hindu widow banned from taking part in the wonderful celebrations of devour of spring festival. In the poem, "Blind", Sarojini describes the beloved who has been alienated from her lover by the unkind hand of fate, finds herself unable of enjoying the splendor of nature and life around her. She began to feel as her eyesight and she became blind and is unable to enjoy the life. There is so darkness in her life that she cannot drive any light.

The list of love poems by Sarojini Naidu is endless. All these poems show the deep love for each other. Most of her love poems have written show her own experience of her life. Some of the poems show the unhappiness of women due to separation from their lovers due to this or that reason. This is because destiny never favors the lover all the time. In one of the poems Sarojini shows the pathetic condition of a Hindu woman who wishes to finish her life at the time of her husband's death. There is depiction of deep suffering due to her feeling of loneliness.

In all of the poems Sarojini has used beautiful images and they are derived from beautiful scenes of nature. On her use of Imagery V.S. Narvane says "However, the strongest feature of Sarojini's poetry is her vivid imagery. Her most memorable lines are those in which she has presented beautiful and graphic pictures by fusing together several visual impressions. It should be stressed, once again, that these images can be appreciated only by those, who have retained their sensitivity to the subtle stimuli which come from the Indian environment, and who still have a feeling for aspects of Indian life not rarely experienced in our modern cities" (Narvane, 1980, p.13)

Conclusion:

Sarojini Naidu's span of life is considered to be the most significant era of Indian history. It was the period of cultural resurgence and national rise in India. Sometimes the mood of her love poems is full of ecstasy and sometimes there are misfortunes in the life of couples. Sometimes the lovers face the misfortunes due to the role of destiny. Her poetry also deals with the seclusion of the lover who is incapable to get the whereabouts of her beloved. Most of the times the lovers are shown swinging in day dreams waiting eagerly for their beloved.

References:

- Sarojini Naidu-Select Poems. Turnbull, H.G. Dalway, ed. Bombay: Oxford University Press, 1930
- Gupta, Rameshwar. Sarojini: The Poetess. Delhi: Daoba House 1975. P.64 Print.
- Naravane, V.S. Sarojini Naidu. Delhi: Orient Longmans Limited, 1980. P.139 Print.

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI, Issue - III
July - September - 2022
English / Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

१४. वसंतराव नाईक यांचे राजकीय कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. के. जी. पोकळे

मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, नवगण शिक्षण संस्था राजुरी कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता. जि. बीड.

प्रा. पवार बंधू थावरा

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर (का), जि. बीड.

प्रस्तावना

संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाल्यानंतर राज्याला वैचारिक चारसा, कृषी शिक्षण, सहाकर क्षेत्र, खाजगी उद्योग, व्यवसाय, तंत्रज्ञान आदी क्षेत्रात अग्रेसर करण्यात माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक यांनी प्रामाणिक प्रयत्न केले. वसंतराव नाईक हे सलग अकरा वर्षे महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री राहिले. शेतकरी हा कारखानदार व्हायला हवा असे त्यांना प्रकटीत घाटत असे. त्यांनी शेतीला उद्योग धंद्याची जोड दिली. शेती फायदेशीर व्यवसाय ठरू शकतो हे त्यांनी दाखवून दिले. आपल्या मुख्यमंत्री पदाच्या कार्यकाळात त्यांनी शेतीसाठी अनेक योजना आखल्या आणि कार्यान्वीत केल्या. शेती आणि शेतकरी त्यांचा अत्यंतिक जिज्ञास्य विषय होता. वसंतराव नाईक यांचा राजकीय प्रवास हा यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद नगरपरिषद अध्यक्षापासून सुरू होतो. वसंतराव नाईक बंगारा समाजातून येतात. हा समाज तसा गागासलेलाच पण वसंतराव नाईक यांचे आजोब फुलसिंग नाईक यांनी समाजाला शेती करण्यासाठी प्रवृत्त केले. वसंतराव यांचे व्यक्तीमत्व राजस होते. महाविद्यालयीन जीवनात घाटे घराण्यातील वत्सलाबाई या रुपवान तरुणीशी परिचय झाला. परिचयाचे रुपांतर प्रेमात झाले आणि प्रेमाचे रुपांतर विवाहात झाले. ६ जुलै १९४१ रोजी दोघांचा विवाह संपन्न झाला. या विवाहात वत्सलाबाई या ब्राम्हण उच्चवर्णीय जातीतील तर वसंतराव बंगारा समाजासारख्या भटक्या विमुक्त जनातीतील होते. विवाहाला दोन्ही बाजूंनी विरोध होता. तथापि वसंतरावांच्या समजय, पुरोगामी उमया व्यक्तीमत्वामुळे विरोधाची धार बोधत झाली.

१९४० साली नागपूर विद्यापीठाच्या विधी महाविद्यालयातून वसंतरावांनी एल.एल.बी. ची पदवी परिक्षा उत्तीर्ण केली. प्रख्यात वकील व केंद्रिय कृषीमंत्री बनलेले डॉ. भाऊसाहेब पंजाबराव देशमुख यांच्या सनवेत अमरावती येथे व पुढे पुसद येथे त्यांनी वकिलीच्या व्यवसायाचा श्रारंभ केला. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबईला भरलेल्या अखिल भारतीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात श्री. मुखरे यांच्या सनवेत गेले. त्यांच्याच प्रयत्नाने वसंतरावांचा काँग्रेस पक्षात पर्यायाने राजकारणात प्रवेश झाला. महात्मा गांधींच्या विचारांचा नाईक साहेबावर मोठा प्रभाव पडला. पुसदला परतल्यानंतर काँग्रेसच्या कार्यात रुची घेवून राजकीय, सामाजिक कार्य करू लागले. त्यांच्या कार्यशीलतेमुळे १९४३ साली ते पुसदचे काँग्रेस समितीचे अध्यक्ष बनले. सात वर्षे पदावर कार्यरत राहिले. स्थानिक राजकारणात सक्रिय झाल्यानंतर मित्रांच्या साहाय्याने पंचक्रोशीतील जवळ-जवळ बारा खेड्यांचे त्यांनी विकासकामे करून चेहराच बदलला. त्यामुळेच पुढे १९४६ साली आपल्या सहकारी मित्रांच्या साहाय्याने पुसद नगर परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. नाईक साहेबांच्या कार्याला खऱ्या अर्थाने घेवूनच सुरुवात झाली.

उद्दिष्टे

१. वसंतराव नाईक यांच्या राजकीय कारकीर्दीचा आढावा घेणे.
२. महाराष्ट्राच्या राजकीय क्षेत्रात वसंतराव नाईक यांचे योगदान अभ्यासणे.
३. वसंतराव नाईक यांच्या राजकीय जडणभडणीचा आढावा घेणे.
४. राज्यसरकार आणि केंद्र सरकारच्या विविध खात्यांच्या मंत्री पदावर असतांना केलेले कार्य जाणून घेणे.
५. वसंतराव नाईक यांच्या राजकीय व प्रशासकीय नेतृत्व गुणांचा अभ्यास करणे.

वसंतराव नाईक यांचे राजकीय कार्य

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५२ साली झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाचे अधिकृत उमेदवार म्हणून नाईक साहेबांना पुसद विधानसभा मतदार संघातून उमेदवारी प्राप्त झाली. त्यावेळी त्यांचे प्रमुख विरोधक होते सटवराव नाईक. या निवडणुकीत ते चांगल्या मतांनी निवडून आले होते. त्यांच्या अगोदर गोपाजीराव उपाख्य बाबासाहेब मुखरे पुसदचे आमदार होते. नाईकसाहेब निवडून आल्यानंतर पं. रविशंकर गुकल यांच्या मंत्रिमंडळात राजस्व खात्याचे उपमंत्री म्हणून त्यांनी नियुक्ती झाली. त्यांच्या मंत्रिमंडळात राजस्व खात्याचे उपमंत्री म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. त्यांच्या या नियुक्तीसाठी यवतमाळ जिल्ह्यातील सर्व काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी मोठे प्रयत्न केले. त्यावेळी विदर्भ मध्यप्रदेशात होता. त्याचकाळात वसंतराव मध्यप्रदेशाच्या गृहनिर्माण मंडळाचेही अध्यक्ष होते. तसेच मध्यप्रदेशाच्या भूसुधारक समितीचे उपाध्यक्ष पदही त्यांनी भूषविले होते. त्यावेळच्या मंत्रिमंडळात विदर्भातील मा. सा. कन्नमवार, पी. के. देशमुख, रा. कृ. पाटील व विजलाल वियाणी आदी वैदर्भीय मंत्री होते. राजस्व खात्याचे मंत्री होते. भगवंतराव मंडलोईसाहेब ते काम नाईकसाहेबांवर सोपवित. तेवढा त्यांचा नाईकसाहेबांवर विश्वास होता. नाईकसाहेबांच्या उपमुख्यमंत्री पदाच्या कार्यकाळात पुस नदीला पावसाळ्याच्या दिवसात मोठा पूर येत असे. पावसाळ्याच्या दिवसामध्ये हे पुसचे आणि गावात धुसत असे. मोठी हानी होत असे. नाईकसाहेबांनी एक-दोनदा नदीच्या पात्रात बांध घालून पाहिला परंतु पुराच्या लोंढ्यात तो बांध वाहून गेला. तेव्हा नदीच्या पात्रापासून काही अंतरावर पूर प्रतिबंधक बांध घालण्यात आला. पुराचे पाणी बांधाला अडत असे; परिणामतः मोठे संकट टळले. पुढे या बांधाला नाईकसाहेबांचे ज्येष्ठ मित्र आणि स्थानिक राजकारणातील जुन्या पिढीतील प्रभावशाली नेते बाबसाहेब मुखरे यांचे नाव देण्यात आले. यासाठी २ लाख ५८ हजार ५१२ रुपये त्यावेळी खर्च आला आणि बांध २ हजार ८०० फूट लांब आणि दहा हजार फूट रुंद आहे. हा बांध १९५६ साली झाला. त्यावेळी नाईकसाहेब उपमंत्री होते. दळगवळणाच्या दृष्टीने यवतमाळ जिल्हा फार मागासलेला होता. पक्के अस रस्ते नव्हतेच. आंध्रप्रदेशाला जोडल्या गेलेला जो पांढरकवाडा, पाटणबोरी, घाटंजी, मुकूटवन व चनाखा हा जो भाग आहे आणि इकडे जुन्या पुसद तालुक्यातील मराठवाड्याला जोडलेले महागाव, ठाणकी-विरगाव आदी गावांना जोडणारे रस्ते तयार करण्याची योजना मध्यप्रदेश सरकारने हाती घेतली. जिल्ह्यात त्यांच्या उपमंत्रीपदाच्या काळात यवतमाळ जिल्ह्यात दोनदा दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली. रस्ते निर्माण मोहिम हाती घेतल्यामुळे मजुरांना काम मिळाले आणि या कामातून रस्तेही निर्माण झाले. पुढे महाराष्ट्रात अनुत्पूर्व दुष्काळ पडल्यानंतर रोजगार हमी

योजना सुरु करण्यासाठी हा अनुभव नाईकसाहेबांच्या उपयोगाला आला. १९५७ साली पुसद शहराचे विद्युत्तरण झाले आणि वीज या दोन्ही महत्त्वाच्या बाबींची पूर्तता झाल्यामुळे पुसद शहराचा झपाट्याने विकास झाला. १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी गुजरात आणि महाराष्ट्राचे मिळून विराल द्विभाषिक राज्य निर्माण झाले. मध्यप्रदेशातून विदर्भ, मुंबई प्रांतातून पश्चिम महाराष्ट्र आणि आंध्रप्रदेशातून मराठवाडा बाहेर पडून गुजराती आणि मराठी भाषिकांचे हे राज्य निर्माण झाले.

नव्याने निर्माण झालेल्या द्विभाषिकात सहकारमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांची निवड झाली. मध्यप्रदेशात राजस्व उपमंत्री म्हणून यशस्वीरित्या कार्य केलेल्याबद्दल त्यांना जणू काही पदोन्नती देण्यात आली. अर्भीत या पदावर ते काही महिनेच होते. १ नोव्हेंबर १९५६ ते १० एप्रिल १९५७ असा हा त्यांचा सहकारमंत्री पदाचा कार्यकाळ होता. १९५७ मध्ये परत सार्वत्रिक निवडणुका झाल्यात आणि पुसद मतदार संघातून १८ हजार मताधिक्याने नाईकसाहेब द्विभाषिकांच्या मुंबई विधानसभेवर निवडून आले आणि ११ एप्रिल १९५७ रोजी कृषिमंत्री म्हणून त्यांचा शपथविधी झाला. ११ एप्रिल १९५७ ते ३० एप्रिल १९६० पर्यंत ते कृषिमंत्री होते. आपल्या स्वभावधर्मोशी अनुरूप असे आवडीचे शेती खाते नाईकसाहेबांना मिळाले. या क्षेत्रातील त्यांची सूक्ष्म जाण, त्यांनी केलेले अलौकिक कार्य पाहून भारतासारख्या कृषिप्रधान देश असलेल्या चीन सरकारच्या निमंत्रणावरून १९५८ साली ते चीनला गेले. तेथून ते जपानला गेले. टोकियो येथे आयोजित करण्यात आलेल्या आंतरराष्ट्रीय अन्न व शेती संघटनेच्या बैठकीला ते उपस्थित राहिले. चीन-जपानचा दीर्घ पूर्ण करून परताना ते सिंगापूर आणि सिलोनलाही जाऊन आले होते. या सर्व दोन्यात शेतीविषयक कामाची त्यांनी अतिशय बारबाईने पाहणी केली. सिंगापूर आणि कोलंबो येथे चांबून त्यांनी फापरसावरील प्रक्रिया उद्योगाचा विशेषत्वाने अभ्यास केला. याच काळात 'इंडिया कौन्सिल ऑफ अग्रोकल्चरल फायनान्स' सोसायटीचे सभासद म्हणून त्यांची निवड झाली. महाराष्ट्राचे कृषिमंत्री असताना त्यांच्या भगौरथ प्रयत्नांमुळे वनतमाळ जिल्हातून एका लाख ३६ हजार एकर जमीन भूदानात प्राप्त झाली होती. महाराष्ट्राचा अमृत कलश नवमहाराष्ट्रांचे शिल्पकार कै. यशवंतरावजी चव्हाण यांनी. पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडून स्वीकारला. यशवंतरावजींच महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले. आणि त्यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळात त्यांचे निवडचे सहकारी म्हणून यशवंतराव नाईक यांचा राजस्वमंत्री म्हणून समावेश झाला. यावेळी शासनाने महत्त्वपूर्ण असा शेतजमीन कलामधारेचा निर्णय घेतला. 'सिलींगचा कायदा' म्हणून लोकात हा कायदा सुपरिचित झाला. 'कसेल त्याची जमीन' या सामाजिक तत्वावर आधारित कूळ कायद्यामुळे शेतावर राबणारे शेतमजूर शेतमालक झाले. महाराष्ट्र शासनाने घेतलेला हा क्रांतिकारी निर्णय होता. मूठभर जमीनदारांनी त्याला प्रखर विरोध केला. या निर्णयाची अत्यंत निर्धाराने अंमलबजावणी केली होती. शासनाच्या या महत्त्वपूर्ण कार्यातील नाईक साहेबांचे योगदान फार मोठे होते. राजस्वमंत्री म्हणून नाईक साहेबांनी महाराष्ट्र पंचायराज कायद्याची मुहूर्तमेढ रोवली.

१९६२ साली चीनने भारतावर आक्रमण करून 'हिन्दी चिनी भाई-भाई' या घोषवाक्याला सुरुंग लावला. भारत चीन युद्धा मध्ये भारताला नामुष्कीचा पराभव पत्करावा लागला. त्यावेळी संरक्षणमंत्री होते कृष्णमेनन. त्यांच्याविरुद्ध देशभरामध्ये मोठा असंतोष उफाळला हा रेटा इतका वाडला की, जनतेच्या संतोषा पुढे पं. नेहरू यांना मान सुकवावी लागली. संरक्षण मंत्री

पदावरून मेनन यांना हटवून महाराष्ट्राचे कर्तव्यगार मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांना दिल्लीला पाचारण करण्यात आले आणि संरक्षणमंत्री पदाची धुरा त्यांच्या समर्थ खांद्यावर सुपूर्द करण्यात आली. वर्तमानपत्रांनी या घटनेचे मोठे काव्यमंत्र वर्णन केले. 'हिमालयाच्या मदतीला सहाय्यी धावून गेला' या शब्दात यशवंतरावांच्या नियुक्तीचा गौरव करण्यात आला. आणि महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदी ज्येष्ठ मंत्री भा. सा. उपाय्य दादामाहेब कन्नमवार यांची निवड करण्यात आली. तथापि २४ नोव्हेंबर १९६३ रोजी कन्नमवारांचे आकस्मिक निदान झाले. ०५ डिसेंबर १९६३ ते २० फेब्रुवारी १९७५ म्हणजे अकरा वर्षांहून अधिक काळ ते महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री राहिले. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्राची निर्मिती झाली. तेव्हापासून गेल्या ४३ वर्षांच्या सुदीर्घ कालखंडामध्ये इतके दीर्घकाळ मुख्यमंत्रीपद नाईक साहेबांखेरीज कुणालाही विभूषित करता आले नाही. महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासातील ही विक्रमी नोंद आहे. हा केवळ विक्रमच नाही तर नाईक साहेबांची कारकीर्द म्हणजे महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे 'सुवर्ण युग' म्हणता येईल. देशात अन्यत्र जे दीर्घकाळ मुख्यमंत्री राहिले त त्यात राजस्थानचे माजी मुख्यमंत्री मोहन लाल सुखडिया आणि पश्चिम बंगालचे माजी मुख्यमंत्री ज्योती बसु आणि त्यानंतर तिसरा क्रमांक वसंतरावनाईक साहेबांचाच लागतो. नवमहाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडून चालत आलेला नेतृत्वाचा वारसा नाईकसाहेबांनी अधिक समृद्ध आणि संपन्न केला.

१९६२ चा भोयण दुष्काळ, काचेना भूकंप या नैसर्गिक आपत्तीत विचलित न होता या अस्मानी आपत्तीला धैर्याने तोंड देऊन महाराष्ट्राचा गाडा सुरक्षितपणे चालविला. सोमा प्रश्न महाराष्ट्रातील ज्वलंत व अस्मितेचा प्रश्न, डांग, बेळगाव, कारवार हा सीमावर्ती मगठी भाषिक प्रदेश महाराष्ट्रात विलीन करण्यासाठी त्यांनी शर्यतेचे प्रयत्न केले. कृष्णा-गोदावरीच्या पाणी वाटप प्रश्नावर केंद्र सरकारला योग्य ती जाणीव करून दिली. १९६० च्या सार्वत्रिक निवडणुकांत लोकसभेच्या ४४ च्या ४४ जागा नाईकसाहेबांनी आपल्या नेतृत्वाने जिंकून दिल्या होत्या. १९६५ साली झालेल्या भारत-पाकिस्तान युद्धामध्ये राष्ट्रीय संरक्षण निधीत महाराष्ट्राचे योगदान मोठे राहिले आहे. भाषावर प्रांत रचनेतील संकुचितपणा आणि फाजिल श्रंतीय अभिनि वेध न बाळगता महाराष्ट्राला देशांच्या राजकारणात एक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून देण्याचे कार्य वसंतराव नाईक यांनी केले.

निष्कर्ष/ सारांश

वसंतराव नाईकांनी ११ वर्षे महाराष्ट्राची धुरा अत्यंत यशस्वीपणे सांभाळून राज्याची कीर्ती दिग्गत केली. ते धुरंधर राजकारणी आणि उत्तम प्रशासक होते. त्यांच्या काळात महाराष्ट्राला विविध क्षेत्रात स्थैर्य लाभले. तसेच उत्तमरीतीने विभागीय समतोल साधला गेला. राजकारणा करिता आवश्यक असणाऱ्या सर्वच गुणांचा आणि क्षमतांचा वसंतराव नाईक यांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये समावेश होता. वसंतराव नाईक यांनी त्यांच्या राजकीय कारकीर्दीत केवळ महाराष्ट्राच्याच नाही तर देशातील अनेक अनुभवी, ज्येष्ठ राजकारण्यांसोबत कार्य केले होते. त्यांच्या साधेपणा, सहकार्य, चिन्मत्ता व संयमी स्वभावामुळे ते विरोधकांचे सुध्दा सहकारी, मित्र झाले होते.

अशाप्रकारे राजकीय कार्यामुळे त्यांनी महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण देशात आपल्या राजकीय व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभावी पणे ठसा उमटविला आहे.

संदर्भसूची

१. महाराष्ट्राचे शिल्पकार - वसंतराव नाईक - उत्तमरुद्रावर.
२. वसंतराव नाईक : प्रशासक नेते - सुरेश द्वादशावार.
३. वसंतराव नाईक - नेतृत्व आणि विकास - डॉ. रतन राठोड.
४. वसंतराव नाईक माहितीप - बळवंत राठोड.
५. लोकराज्य - वसंतराव नाईक - डिसेंबर २०१२.
६. वसंतराव नाईक - विकिपिडीया.
७. वसंतराव नाईक - मनिष किरडे.
८. हरितक्रांतीचे प्रणेते नामदार वसंतराव नाईक - प्रा. समाधान जगतप.

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

ISSN 2277 - 5730

Volume - XI, Issue - III, July - September - 2022

Impact Factor 2020 - 6.306 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. पवार संदू थावटा

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

वसंतराव नाईक यांचे राजकीय कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास

Ajanta Prakashan,

Jalgaon, Near University Gate, Ahrangabad, (M.S.) 431 004

Mob. No. 9579266877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,

ajanta3535@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ISO 9001:2015 QMS
ISBN / ISSN

Editor : Vinay S. Hatole

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47037)

ISSN 2278 - 8158
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - XI, Issue - I,
June - November - 2022
English / Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 5.972
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary
Half Yearly Research Journal

ROYAL

ISSN - 2278 - 8158

Volume - XI, Issue - I, June - November - 2022

Impact Factor 2020 - 5.972 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. पवार चंद्र थावरा

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

वसंतराव नाईक यांचे नेतृत्व आणि प्रशासन : चिकित्सक अभ्यास

Ajanta Prakashan,

Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

ISO Generaly CMS
ISBN / ISSN

१५. वसंतराव नाईक यांचे नेतृत्व आणि प्रशासन : चिकित्सक अभ्यास

डॉ. के. जी. पोफळे

मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, नवगण शिक्षण संस्था राजुरी कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता. जि. बीड.

प्रा. पवार बंडू थावरा

संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर (का), जि. बीड.

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व वैचारिक जडणघडण ज्या दिवंगत महनीय व्यक्तींचा महत्वपूर्ण सहभाग आहे. त्या महनीय महाराष्ट्राच्या शिल्पकारांमध्ये वसंतराव नाईक हे एक प्रभावी व्यक्तीमत्वमुद्धा होते. वसंतराव नाईक यांना हरितक्रांतीचे जनक असे म्हटले जाते. वसंतराव नाईक हे सलग अकरा वर्षे महाराष्ट्राने मुख्यमंत्री होते. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाले तर एवढ्या प्रदीर्घ काळापर्यंत मुख्यमंत्री पद भूषविणारे ते एकमेव मुख्यमंत्री होते. आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांची जन्मशताब्दी २०१२ या साली साजरी करण्यात आली होती. यशवंतराव चव्हाण हे महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री. त्यांनी आधुनिक महाराष्ट्राची पायाभरणी केली. भविष्यातील महाराष्ट्र कसा असावा. याची स्वप्ने त्यांनी पाहिली, तर त्यांच्या बहुतांशी स्वप्नांची पूर्तता वसंतराव नाईक यांनी केली. ग्रामीण भागातील वंचित समाजात जन्मलेले वसंतरावजी स्वकर्तृत्वाने राजकारण आणि समाजकारण यात तळपू लागले. बुद्धिमत्ता, संघटन, कौशल्य, दूरदृष्टी, अखंड परिश्रम, सर्वसामान्य, उपेक्षित व शेतकऱ्यांबद्दलची कळकळ हे त्यांचे गुण त्यांना झपाट्याने यशोशिखरावर घेऊन गेले.

वसंतरावांचे राजकारण संयमी होते. विरोधकांचा ते सन्मान करत. ते उत्तम प्रशासक होते. बदलत्या जगाचे त्यांचे भान उच्चकोटीचे होते. ग्रामीण भागांकडे त्यांनी जसे लक्ष दिले तसेच नागरी भागांकडेही दिले. मुंबईतील रिकलेमेशन त्यांच्या काळात झाले. आधुनिक मुंबईच्या विकास प्रक्रियेतील हा महत्त्वाचा टप्पा होय. नवी मुंबई, सिडको - औरंगाबाद याचे श्रेयही त्यांच्याकडेच जाते. महाराष्ट्राच्या औद्योगिक विकासाचा पाया राज्याच्या सर्व भागात त्यांच्याच काळात विस्तारला. वसंतराव नाईक यांची महाराष्ट्राच्या हरितक्रांतीचे जनक अशी ओळख आहे. राजकारणात सर्वोच्च पदावर पोहचूनही ते मनाने शेतकरीच होते. १९६२ चा भीषण दुष्काळ म्हणजे त्यांच्यातील संवदेनशील व्यक्तीसाठी मोठे आव्हान होते. राज्य अन्नधान्याच्या बाबतीत समृद्ध करण्याचा विडा त्यांनी उचलला. त्यांच्या कार्यकाळात चार कृषी विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली हे देशातील एकमेव उदाहरण असावे. कृषी विद्यापीठांमध्ये शेतीपुरक नव्या वापांच्या संशोधनाला चालना, तंत्रज्ञानाचा विकास या बाबीवर त्यांनी व्यक्तिगत लक्ष पुरवले. कृषी संशोधन शेतकऱ्यांच्या शिवारापर्यंत पोहचवले. गहुली येथील स्वतःच्या शेतीवर अनेक प्रयोग करून शेतकऱ्यांकडे आणी केले मग सांगितले असा आदर्श ठेवला. या प्रयत्नांमुळेच महाराष्ट्रातील अन्नधान्याची टंचाई

बऱ्याच प्रमाणात कमी झाली वसंतरावांच्या कार्यकाळात समर्थ, एकसंध, सामाजिकदृष्ट्या पुरोगामी, औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत आणि आर्थिकदृष्ट्या संपन्न महाराष्ट्राची उभारणी झाली.

साधी राहणी व उच्च विचारसरणी असे त्यांचे व्यक्तिमत्व होते. शेतीच्या विकासासाठी अनेक योजना राबवून अन्नधान्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र स्वयंपूर्ण बनवला. महाराष्ट्रातील तीन मोठ्या दुष्काळांशी सामना करून त्यांनी हरितक्रांती घडवून आणली. 'पाणी आडवा, पाणी जिरवा' या मोहिमेला त्यांनी प्रोत्साहन दिले. आरे कॉलनीचा विकास, पशुपालन व कुक्कुटपालन, उद्योगधंद्याला प्रोत्साहन तसेच आर्थिक मदत त्यांनी केली. नव्या शेती तंत्रास चालना मिळावी अशी अनेक महत्त्वपूर्ण कामे त्यांनी त्यांच्या कारकीर्दीत केली. महाराष्ट्रातील रोजगार हनी योजना त्यांच्यात काळात सुरु झाली.

अशा प्रकारे वसंतराव नाईक यांनी सर्वच क्षेत्रात त्यांच्या चाणाक्ष बुद्धी आणि प्रशासकीय कर्तृत्वाच्या गुणांमुळे आधुनिक महाराष्ट्राच्या विकासाची पायाभरणी केली.

उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत वसंतराव नाईकांचे योगदानाचा अभ्यास करणे.
२. वसंतराव नाईक यांचे कुशल प्रशासन आणि नेतृत्व जाणून घेणे.
३. महाराष्ट्रातील शेती, कृषी क्षेत्रात वसंतराव नाईक यांचे कार्य यांचा अभ्यास करणे.
४. वसंतराव नाईक यांच्या कार्यकाळातील विविध योजना, धोरणे यांचा अभ्यास करणे.
५. वसंतराव नाईक यांच्या प्रशासकीय, राजकीय व नेतृत्व गुणांचा कौशल्यांचा अभ्यास करणे.
६. कृषी क्षेत्रात संशोधन करणाऱ्या तसेच आधुनिक पद्धतीने शेती करणाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे.

वसंतराव नाईक यांचे नेतृत्व आणि प्रशासन

वसंतराव नाईक यांनी ११ वर्षे महाराष्ट्राची धुरा अत्यंत यशस्वीपणे सांभाळून राज्याची कीर्ती दिगंत नेली. महाराष्ट्राचा नावलौकिक वृद्धिंगत केला. ते धुरंधर राजकारणी कृतीशील शैतकरी आणि उत्तम प्रशासक होते. त्यांच्या काळात महाराष्ट्राला विविध क्षेत्रात स्वैर्य लाभले. विभागीय समतोल उत्तमरीतीने साधला गेला.

यशवंतराव चव्हाणांच्या पश्चात कन्नमवारांनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद स्वीकारणे तेव्हाच्या प्रस्थापित परंपरेचा भाग असला तरी कन्नमवारांपाठोपाठ वसंतराव नाईकांनी त्या पदावर येणे हा परंपरेचा वा साध्या योगायोगाचा प्रकार नव्हता. आरंभी राजकीय वाटलेली पण पुढे यशस्वी झालेली ती यशवंतरावांची योजना होती. १९६२च्या भारत-चीन युद्धानंतर पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी यशवंतरावांना देशाचे संरक्षण मंत्रिपद देऊ केले. त्यावेळी दादासाहेब कन्नमवार हे राज्याच्या उपमुख्यमंत्रीपदावर होते. विदर्भ राज्याची मागणी मागे टाकून आपल्या पत्रांसावर आमदार-सहकाऱ्यांसह विदर्भाचे महाराष्ट्रात विलिनीकरण करायला ते तयार झाले होते. शिवाय ते एक जेष्ठ स्वातंत्र्य सैनिक होते. त्यांच्यानंतर राज्याचे मुख्यमंत्रीपद चालून यायला वसंतरावांच्याजवळ यातले काहीएक नव्हते.

१९५६ मध्ये स्थापन झालेल्या द्विभाषिक मुंबई राज्याच्या यशवंतराव मंत्रिमंडळात त्यांनी कृषी, महत्कार, महामूल मंत्री म्हणून काम केले होते. त्यांच्यामार्गे स्वातंत्र्यसंग्रामाचे लखलखीत पलय नव्हते. अनुयायी म्हणविणाऱ्या लोकप्रतिनिधींचा वर्ग नव्हता. राज्यातील कोणतीही मोठी जात संपटित स्वरूपात त्यांच्यासोबत नव्हती. ते ज्या बंजारा समाजातून आले होते तो भटक्या व विमुक्तांचा वर्ग संख्येने लहान, अशिक्षित व मागासलेला म्हणून ओळखला जाणारा होता. अशा वर्गातून आलेले एक वशास्वी वकील, स्वच्छ चारित्र्याचे, हसतमुख लोकप्रतिनिधी आणि प्रशासनावर आपल्या कर्तृत्वाची छाप ठमटविणारे मंत्री एवढीच त्यांची ओळख होती. यशवंतरावांसारखे ते लोकनेते नव्हते आणि कन्नमवारांसारखी लोकप्रियता त्यांच्याजवळ नव्हती, तरही त्यांना राज्याच्या मुख्यमंत्रीपदावर आणणे हा यशवंतरावांच्या राजकीय दूरदृष्टीचा व चाणाक्ष नेतृत्वाचा निर्णय होता. यशवंतरावानंतर राज्याच्या मुख्यमंत्रीपदावर यायला पश्चिम महाराष्ट्रातील मराठा नेत्यांचा एक वर्ग तेव्हाही सज्ज होता. बाळासाहेब देसाई हे त्यात अग्रेसर होते. यशवंतरावांसारखेच सातारा जिल्ह्यातून आलेले बाळासाहेब त्यांच्याहून वयाने वडील होते. राजकारणातील ज्येष्ठता समाजाची संपटित ताकद या वळावर राज्याचे मुख्यमंत्रीपद आपल्याकडे येईल ही त्यांची समजुत योग्य म्हणावी अशीही होती.

वसंतराव नाईक या मराठी व मराठा राजकारणाला तोवर बऱ्यापैकी अपरिचित असलेल्या नेत्यांची महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदी या पार्श्वभूमीवर झालेली निवड हीच त्यांच्यासमोर असणारी राजकीय व प्रादेशिक आव्हाने स्पष्ट करणारी वाव होती. त्यांच्या पदोन्नतीमुळे खटू व रुष्ट झालेले मराठा नेतृत्व आपलेसे करणे आणि स्वतःचे व वैदर्भी व मागासवर्गीय असणे, महाराष्ट्राच्या गळी गोड करून उतरविणे हा त्यांच्या समोरचा प्राथमिक प्रश्न होता. कन्नमवार पाटोपाठ विदर्भातून आलेल्या नाईकांना मुख्यमंत्रीपद देण्याचा यशवंतरावांचा निर्णय मराठा समाजाचा रोष त्यांच्यावर ओढवणाराही होताच यशवंतरावांना स्वजातीय नेत्यांचा भरवसा नाही आणि आपल्यामार्गे ती माणसे आपले राजकारण चालवतील असा विश्वास त्यांना वाटत नाही अशी टिका त्या काळात त्यांच्यावर झाली हेही येथे लक्षात घ्यायचे. मात्र, तेव्हाची काँग्रेस संघटना आजच्याहून अधिक सधन व नेतृत्वनिष्ठ असल्याने आणि तीत यशवंतरावांचा शब्द बऱ्याच अंशी प्रमाण असल्याने वसंतरावांना या अडचणीवर मात करणे जसे शक्य झाले. तसा त्यांच्या त्या महाराष्ट्र विजयात त्यांच्या स्वभावातील खुल्या वृत्तीचा, आर्जवी व मृदू वागणूकीचा आणि हसतमुखाने कोणालाही आपलेसे करून घेण्याच्या हातोटीचाही वाटा मोठा होता. लोकनायक बापूजी अण्णांपासून शालीन व सुकृतपणा यांचा गौरव करताना त्यांना 'अवध' स्थितीतही आपले सत्प्रवृत्त, मन जपणारा नेता असे म्हटले आहे. त्यांचा गौरव करताना अत्रे आणि मृणाल गोरे यासारख्या विरोधकांनीही हातचे फारसे उखलेले कधी दिसले नाही. जुन्या मध्यप्रांत व बऱ्याच विधिमंडळातील लोकप्रतिनिधी व उपमंत्री या नात्याने प्रशासनाशी त्यांची असलेली ओळख जुनी व पक्की होती; शिवाय ते कामालाही वाध होते. तब्बल १२ वर्षे वसंतराव नाईक महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदावर होते आणि तो सारा काळा आजच्या भाषेत २४ x ७ असे काम करीतच त्यांनी घालविला.

वसंतरावांकडे राज्याचे मुख्यमंत्रीपद सोपविण्यामार्गे तोवर विझलेली वेगळ्या विदर्भ राज्याची चळवळ हेही एक कारण अर्थातच होते. लोकनायक बापूजी अणे, जांबुतराव - धोटे आणि श्र. गो. देशमुख हे त्या चळवळीचे तीन प्रमुख नेते

यवतमाळ या वसंतराव नाईक यांच्या जिल्ह्यातून आले असणे ही कावही त्या निवडीला कारण ठरणारी होती. राज्यपुनर्रचना आयोगाने मान्य केलेली विदर्भ राज्याची भागणी त्या प्रदेशाला विसरण्याला लावण्याचे एक गणितही त्या निवडोमागे होते. वसंतरावांच्या मागे राजकीय कार्यकर्त्यांचा कोणताही गट व वर्ग नसल्याने त्यांचे मुख्यमंत्रीपद आपल्याला डोईजड होणार नाही असाही पश्चिम महाराष्ट्रातील कल्पनेत्यांचा एक कयास असावा. वसंतरावांचे मुख्यमंत्रीपद या सगळ्या कसोट्यांवर उतरले. एक गोष्ट मात्र खरी आपल्याकडून असलेल्या महाराष्ट्राच्या वजनदार नेत्यांच्या अपेक्षा जपताना वसंतरावांनी स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वेगळेपण आणि त्याची स्वतंत्र छाप याही गोष्टी कायम राखल्या. कोणत्याही महत्त्वाच्या निर्णयासाठी ते यशवंतरावांच्या किंवा दिल्लीकरांच्या संमतीसाठी बांबले आहेत असे त्यांच्या कारकीर्दीत कधी दिसले नाही. तोंडातला पाईप जेवढ्या सहजपणे शिलगवावा तेवढ्या सहजपणे ते त्यांच्यापुढचे प्रश्न सोडविताना राज्याला दिसले. त्या प्रश्नांच्या ओढ्यांनी ते वाकल्याचे व त्यांच्या अवघडपणामुळे त्यांची स्वच्छ दृष्टी झाकोळल्याचे कधी दिसले नाही.

या काळात महाराष्ट्रावर अनेक मोठी संकटे आली. कोयनेचा भूकंप व सत्तरच्या शतकातील अमृतपूर्व दुष्काळासारखी काही नैसर्गिक व काही मानवनिर्मित. या काळात वसंतरावांनी राज्याला जे धारोदात्त नेतृत्व दिले आणि राजकीय व प्रशासकीय व्यवहारच नव्हे, तर जनतेचे मनही आपण जाणतो याची जी ओळख महाराष्ट्राला पटविली. ती जनमानसातील त्यांच्याविषयीचा आदर व विश्वास उंचावणारी होती. कोयनेच्या भूकंपाआधी राज्याच्या राजकारणातही एक भूकंप झाला होता. बाळासाहेब देसाई यांनी आपल्या गृहमंत्रीपदाच्या राजीनामा देऊन पाटणचा रस्ता धरला होता. मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या एका मोर्चाने हिंसक वळण घेतले तेव्हा त्यांच्या बंदोबस्तासाठी गोळीबाराचा आदेश द्यायला बाळासाहेबांनी नकार दिला होता. त्यामुळे संतापलेल्या मुंबई कॉंग्रेसने त्यांच्याविषयीची नापसंती दर्शविण्यास ठराव केला तर होमी तल्यारखान आणि कैलास या मंत्र्यांनी त्यांच्यासाठी त्यांचे राजीनामे मुख्यमंत्री वसंतराव नाईकांकडे सोपविले त्या प्रकारात तडजोड करण्यासाठी वसंतरावांनी स.का. पार्टीला या तेव्हाच्या मुंबईच्या वजनदान नेत्याची मध्यस्थी वापरली व त्या दोन मंत्र्यांना त्यांचे राजीनामे मागे घ्यायला लावले.

वसंतरावांनी त्यांच्या आयुष्यात मिळविलेले यश मोठे होते. यवतमाळ जिल्ह्याच्या पुसद तालुक्यातील गहूती या खेड्यात एका षटक्या जातत जन्माला आलेला मुलगा, त्यांची बुद्धी, परिश्रम व निष्ठा यांच्या बळावर महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री होते, त्या पदावर तीन वेळा निवड होण्याचा मान त्यांच्याअगोदर व नंतर कोणाला मिळत नसतो. सान्या महाराष्ट्राला आपलेसे करण्याएवढे त्यांचे नेतृत्व सर्वगामी व सर्वव्यापी होते, त्यांनी राज्यात सुरु केलेल्या अनेक योजना राष्ट्रपातळीवर स्वीकारल्या जातात आणि खेड्यातल्या माणसांएवढाच शहरातल्या कामगारांचा आणि गरीब आदीवासींएवढाच तो शहरी मध्यमवर्गींनी आणि धनवंतांसाठी आपला वाटू लागला.

वसंतरावांनी महाराष्ट्राची धुरा सांभाळली तेव्हा ते तुटीचे राज्य होते. अन्नधान्याच्या संकटात होते आणि दुष्काळाच्या सावटात होते. मुंबईत असंतोष आणि कामगारांत चळवळ होती. विदर्भात असमाधान आणि मराठवाड्यात विकासाच्या अनुशोषावरून उठलेले वादळ होते. पश्चिम महाराष्ट्राला 'हा' मुख्यमंत्री आपल्यावर लादलेला वाटला तर कोकण प्रदेशाला त्यांचे दूरचे असणे खटकणारे होते. वसंतरावांनी मुख्यमंत्रीपद सोडले तेव्हा राज्याची तुट भरून निघाली होती. मराठवाड्याच्या

अनुशोधावर मात करण्यात यश आले होते आणि कोकणचा त्यांच्याविषयीचा दुरावा मिटला होता. जबाबदारी घेतानाचा व ती सोडतानाचा काळ यातला फरकच नेत्यांचे यशापश निश्चित करित असते. त्या गणिताने वसंतरावांचे यश पूर्ण नसले तरी मोठे व अभिनंदनीय होते आणि त्यात त्यांना व महाराष्ट्राला समाधान होते.

निष्कर्ष / सारांश

वसंतराव नाईक यांनी त्यांच्या प्रदीर्घ कारकीर्दीत त्यांनी राज्याचा चेहरामोहराच बदलवून टाकला. शेती, महसूल, राज्यभाषा, सरकारी यंत्रणेला कार्यप्रवण करणे यासोबतच अवर्षण - दुष्काळ या नैसर्गिक आपत्तींवर मात करण्यासाठी त्यांनी कठोर परिश्रम केले. मुख्यमंत्री म्हणून वसंतरावांनी जी छाप सोडली. तीच छाप त्यांनी संसदेत खासदार म्हणूनही सोडली. अत्यंत, सौजन्यशील, नम्र, सुसंस्कृत, शांत स्वभावाचा हसतमुखत नेता म्हणून त्यांना लौकिक होता. त्यांच्या याच गुणांवर त्यांनी इंदिरा गांधी आणि लालबहादुर शास्त्री या जेष्ठ नेत्यांबरोबरचे उत्तम संबंध निर्माण झाले होते. आधुनिक पहेराव आणि साथी राहणीमान असलेला, पण खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांचा कैवरी असलेला असा हा नेता होता. त्यांनी आखून दिलेल्या मार्गावरूनच महाराष्ट्राची मार्गक्रमाण सुरु आहे.

संदर्भसूची

१. वसंतराव नाईक - नेतृत्व आणि विकास - डॉ. रतन राठोड.
२. महानायक वसंतराव.
३. हरितक्रांतीचे प्रणेते गोर वसंतरावजी नाईक - रवि राठोड.
४. हरितक्रांतीचे प्रणेते नामदार वसंतराव नाईक - प्रा.समाधान जगताप.
५. वसंतराव नाईक : प्रशासक नेते - सुरेश द्वादशीवार.
६. महाराष्ट्राचे शिल्पकार वसंतराव नाईक - उत्तम रुद्रवार.
७. लोकराज्य - हरितक्रांतीचे प्रणेते वसंतराव नाईक डिसेंबर २०१२.
८. वसंतराव नाईक माहितीपट - बळवंत राठोड.
९. वसंतराव नाईक जीवनचरित्र - marathisky.com.
१०. कृषी औद्योगिक क्रांतीचे प्रणेते वसंतराव नाईक - डॉ. शरद निंबाळकर.

पंडित नेहरू : लोकशाही आणि वैश्विक दृष्टी

प्रा. डॉ. विठ्ठल म. जाधव

विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, सलोचक मार्गदर्शक, लोकप्रशासनशास्त्र विभाग, कॉलेजोफ डेवरी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, त्रिभार, कागार बीड, मो.नं.9404024032 mail-jadhavvitthal40@gmail.com

सारांश

पंडित जवाहरलाल नेहरू हे भारताने प्रथम प्रधानमंत्री म्हणूनदेखता व जगातजेवढा जमनेने व्यक्तिगत म्हणून परिचित आहे. त्यांनी लोकशाही, प्रभेनिरपेक्षता, परराष्ट्रव्यवहारका अनुषंगाने वैश्विक दृष्टी मांडवी आहे. त्याका अनेक देशातील संघर्ष, स्वातंत्र्योत्तर भारताची प्रशासकीय व्यवस्था, राष्ट्रीय राजकारण, समाजकारण, आंतरराष्ट्रीय राजकारण इत्यादी विषयातलागत जमनेने विमळरत. त्याका धर्म अर्थकारण, इतिहास, परराष्ट्र नीती, लोकप्रशासनशास्त्र इत्यादी विषयावर आपले विचार कार्य केलेले आहेत. भारतातील शिकवणिकेवळने दारिद्र्य, अज्ञान धार्मिक विषमता नष्ट करूनसंपन्न, समृद्ध आणि समतेच्या तत्वावर आधारलेले समाजाचे स्वरूप साकार करण्याची मोठी बाणल्याना मिळानी आहे. याची नेहरूना पूर्णतः जाणीव होती. ते आपल्याका अर्थेरीपक्षे समृद्ध संघर्ष अला तत्कालाच्या निर्मितीसाठी कार्यरत राहिले. त्यांची लोकप्रशासनशास्त्र वा विषयावर विमेष जस्यु होती. म्हणूनच त्यांनी पौनःपुन्य, जलसमीक्ष्या शिष्टाचारोच्चाआधार घेऊन ना भारताने लोकप्रशासन संघेची 1954 (इतिवत इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक एडमिनिस्ट्रेशन)स्थापनाकेली. पंडित नेहरूना आधुनिक भारताने शिल्पकार म्हटले जाते. स्वातंत्र्य भारताने प्रथम प्रधानमंत्री वा नावले देशात लोकशाही स्वविविधाने अजयत कार्य त्यांनी केले. भाषावट दारिद्र्य, अज्ञान प्रचंड सामाजिक, अधिभेक व प्रादेशिक भेद जमनेच्या विषय भारतीय समाजातधर्मेनिरपेक्षता समाजवाद, महिष्णुता इत्यादी मुण्यांची युक्त राजकीय संघता स्वविविधाने महानकार्य त्यांनी व्यथन्या ह्यातील जयराज अली प्रशासकीयणे पार पाडले. त्याका स्वतःका जीवनविषयक दृष्टिकोन पूर्णतः इहवादी होता. तरीही धर्मने सामाजिक मूल्य आणि मानस्ये त्यांना मान्य होते. परंतु धर्माका संकुचित सांप्रदायवादी अविष्कारआणि पंेहीक जीवनाविषयीमाणसाका उदासीन अवविषयाची त्यातील प्रवृत्तीका मोठी त्यांना मान्य नव्हत्या. भारताची आर्थिक, वैश्विक, परराष्ट्रविषयक, प्रभेनिरपेक्षतासामाजिक व अधिभेक लोकशाही वावर स्वनीतिवाच्या विकासनासाठी भावलेले विचार आजही उपयुक्त असलेने दिखतात. म्हणूनच ना संशोधन पेशर मान्यनीकशाहीत त्यांची वैश्विक दृष्टीका अजानेव्याने विचार आपण अन्वयसागर अहोव.

प्रस्तावना

मधील रशियन आतीनतरसमाजवादच्या विचारसरणीने भारतीय युवक मोठ्या प्रमाणात प्रभावितझाले हे 1917 तरुणसामाज्यवादकाच्या विरुद्ध होते. युरोपाची आर्थिक व सामाजिक उदरतांना ते आग्रह धरत होते. देशातील युवकांना सापटित करून त्याहने राष्ट्रीय अलखडवूनव्यान करणवाची कामगिरी जवाहरलाल नेहरू व मुभागा चंद्र बॉस या दोन वरुण नेत्यांनी धार पाडली. इतका विचारसरणीच्या काही तरुणांनीभारतात युवपणे साम्यवादी पक्षाची स्थापना केली. समाजवादी विचारांच्याअन्व काही तरुणांनी राष्ट्रीय सभा अंतर्गत काँग्रेस मोजाविस्त पार्टीअन्व काही तरुणांनी राष्ट्रीय सभा अंतर्गतअन्व काही तरुणांनी राष्ट्रीय सभा अंतर्गत काँग्रेस मोजाविस्त पार्टी अन्व काही तरुणांनी राष्ट्रीय सभा अंतर्गतअन्व काही तरुणांनीराष्ट्रीय सभाअंतर्गत काँग्रेस मोजाविस्त पार्टीका मठाची स्थापना केवी. राष्ट्रीय सभेतील युरोपाची युवकांक नेतृत्वजवाहरलाल नेहरू व मुभागाचंद्र बॉस वाण्यानडे होते. जवाहरलाल नेहरू हे भारतीय युवकांवर ज्यबता वारा होते. त्यांनी 1926-साती युरोप दौरा केला . या दौऱ्यात ते समाजवादकाच्या युरोपाची तत्त्वज्ञानाने आणवून केले. 1927 च्या पंडुवादी महिष्णवात वंनितपण गळे युवकस वा शिक्षणी वासाहतीक जुलय व सापारवकाद

चिन्तनीयतायुक्त परिपक्व बनती होती तथा जवाहरलाल नेहरूजी काय पैतृका, जेव्हा त्यांच्या विमर्शा जागतिक राष्ट्रवादी व समाजवादी तत्त्वांच्या समाजवादाविरोद्धकायबहुम एकजूतीचे दर्शन घडले. त्या परिपक्वतेत स्वातंत्र्य करणाऱ्या जर्मन्या नीच जर्मनराष्ट्रियिर्वाविरुद्धमज्जित कारिजेतकले इतिहेतुनेत्या संघटनेचे धडेज जवाहरलालजीना माध्यम वरुध्वा करणाऱा जाले 1927 च्या नोव्हेंबर मास्ये नेहरू गितापुत्रानी भोविवलत रनिधाय्य अेव दिधी, रनिधायीतं साम्प्रदायाच्या पडोयाने जवाहरलाल नेहरूजवयल पध्यातीत जाले. समाजवादाचे कारीकारी विचार वेळते आरगात जाले त्यानी देशातील युवकांपुढे समाजवादाचे सृजनीयादी विचार देवलेआणि विरुद्धिकाणी युवक संघ त् स्वातंत्र्य अथ स्थापन करुन युवाजाली संघटित करणाऱात सुरुवात केली. 1928 च्या डिसेंबर मास्ये कलकता येथे जर्मन्या समाजवादी युवक जोषेमाच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष पद जवाहरलाल नेहरूनी भुषविले. समाजवादी समाज निमित्तीभाटी आक्रमक प्राथमिक बाध म्हणुन संपूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्तिवैजनी मागाशी बांधली करणाऱात जाली. जवाहरलाले त्यांचा अंदाज उचम समाजवादाकडे नेजेवा दिवुन वेतो. त्याचबरोबर त्यानी लोकवादी, परराष्ट्र व्यवहार व वैशिक दृष्टिकोन ही मातृपलाका प्रयत्न केलेवा दिवुन वेतो. म्हणुनच वा पतिहामिष प्राधेभुमी बरोबरचायलेलोकवादी परराष्ट्र व्यवहारआणि वैशिक दृष्टिकोनात बर्यासंभोधन वेपार सध्ये मांडणी करणाऱा जाले.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. पंडितजवाहरलालनेहरूजीसोडलेल्यालोकवादीभूनाचाअभ्यासकरणे.
2. नेहरूच्यापरराष्ट्रयोरुषविषयकतत्त्वाचाअभ्यासकरणे.
3. लोकवादीपरराष्ट्रयोरुषवात्त्वाचीसंख्यिकीतीलवैशिकदृष्टीअभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

पंडितजवाहरलालनेहरूजीलोकवादी, परराष्ट्रयोरुषवैशिकदृष्टीविषयकाचाअभ्यासकरणातनाकाराव्यकअभिव्यक्त्याअनुक्रम सोडनापद्धतीचाकारणकरणाचेकारण जाले. यानबरोबरसावाडीप्राथमिकअनुक्रममाधनाचाकारणहीकारणातययानअनुक्रमइत रनेट, सामाहितिक, मानित, केनिकेदवादीभाषनाचायानसोडनामाटीकारणकरणाचेकारण जाले.

लोकवादी विषयक विचार

ज्येनी स्वातंत्र्य आणि सामाजिक शिंत पाळ्यात मूमकार निश्चिंत करू अकारारी प्रयत्नी म्हणुनेहरू लोकवादी करे पड्यात. आरतीला विधायक विकासानी मधी उचलव्य करुन देणे हे लोकवादीके उद्दिष्ट ज्येने जने ते म्हणत. युवमी एक तान किवा तुकुमवादी यान केवळ एक पचाप म्हणुन ते लोकवादी करे पाहूक तसुने, ते म्हणतात लोकवादी म्हणजे एक विविष्टाकारणी राखीव, अधिच व्यवस्था आणि जण्यानी व विचार करणाऱाची एक विविष्टाप्रदत होर, अधिच राखनीय अेवत संघीना समान मधी स्वातंत्र्याहयराका परिपूर्ण विकास करणाऱेज्येनी स्वातंत्र्ययुगाच्या विचारायवुन सहिष्णुता संधावा वेध घण्याची अ्हानी प्रकृतीया सधे गोरीया लोकवादीत समवेध होतो. तेव्हा लोकवादी ही एखादी स्थिर व्यवस्था असुनसुलत विरचित होत जाणारी भीत अंहे. असच्या अधिच अति राखनीय समस्यांच्या सोडबधुनीभाटीअसुनी वापरायवाची एक सामंजिक प्रकृती अंहे. तेव्हा लोकवादी ही केवळ एक राखनीय व्यवस्था नसुन ही एक जीवन पद्धती अंहे. अशी नेहरूजी धारणा होती. ही जीवन पद्धतीमाकार होण्यामाटी जालेच्या मार्कशीमलावर आणि आरतीच्या समाजतेच्या आधारवरउभारलेच्या राखनीय संवधायरीधरुष विविष्ट सामाजिक अधि अधिच परिनेत्याची आकष्यकता प्रसतेजने ते म्हणत. या सामाजिक व अधिच परिनेथीचे सामाजिक व अधिच लोकवादी म्हणत.

सामाजिक सम्यत व मातृपरा ज्येनीच्या विकासाल अयवत निर्माण करू अकाराजअणि उमेअहे तोवर लोकवादी ज्येना अधिच साकार होऊ अकर नाही. भारताल सामाजिक विधमता ज्येनी विकासाल्या मार्कीतीतअज्याच सोडा अरना जाले. नामागतीत ज्येनीअयवतत तर लोकवादी अधि उमेनिरेपधवादीनीचा निरुध अंहे. म्हणुन ही सधे ज्यानी पाटिते जने नेहरूना सांटे. धर्मातीत उच्च अयवे अधि ज्येच्या माननी प्रकृतीचे उवातीकरण करणाऱाची अयवता वावी नेरुक प्रयत्न करीकरतु धर्माच्या अनुक्ति अधि मातृपराधिक अंकिाकारण त्याका विरोध होवा. विचारत उमे हे मातृपरातीक

Special Issue Theme - 75 Years of Indian Independence
भारतीय स्वातंत्र्याची 75 वर्षे (Special Issue No.118)

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper
105.	डॉ. विश्वनाथ कोण्कार	कृती उत्पन्न बाजार समिती - शेतकरी व व्यापार वास्तविकता व अनुभव
106.	प्रा.डॉ. लक्ष्मण गणपत दांडगे	ग्रामीण विकासामधील आव्हाने आणि उपाय
107.	डॉ. पी. एस. मिसाळ डॉ. डॉ. बी. खरात	आर्थिक विकासात भारतीय रिझर्व बँकेची भूमिका
108.	प्रो.डॉ.प्रतिभा अहिरे प्रा. सिताराम कचरू मोगल	स्वातंत्र्यानंतर काळातील ग्रामीण स्त्री सहभागीकरण
109.	प्रणाली अशोक धनेधर डॉ. मधुकर हरी घाटसे	माहितीचा अधिकार
110.	राहुल शिवाजी लिगाटे प्रा. डॉ. दीपक भुसारे	मराठवाड्यातील आर्थिक विकासामधील समस्या
111.	डॉ.आर.बी. वनारसे	ग्रामीण विकासामध्ये पंचायतराजची भूमिका
112.	प्रा. डॉ. रंजीता डॉ. जाधव	हवामानातील बदल व पर्यावरण
113.	डॉ. पी.आर. बापाळ सिद्धार्थ अभिमान गवळी	७३ वी घटना दुरुस्ती, तरतुदी व व्यवस्था
114.	भावसार लक्ष्मण प्रभाकर डॉ.काबळे बंडू नानाभाऊ	भारतीय शिक्षण प्रणाली आणि नवीन शैक्षणिक धोरण
115.	डॉ. उमाकांत राठोड	भारतीय राजकारणातील समस्या
116.	डॉ.वैशाली शेषराय पेरके	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका
117.	डॉ. प्रा. विश्वनाथ कोण्कार अमोल अशोकराव ओटे	भारतीय आर्थिक विकासातील समस्या
118.	जानेश्वर प्रभाकर गौरे प्रा. डॉ. दीपक भुसारे	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शालेय व उच्चशिक्षणामधील सुधारणा एक अभ्यास
119.	प्रा.डॉ. संजय भालेराव	माहितीचा अधिकार अधिनियम -२००५ : सुशासन निर्मितीचे एक साधन
120.	डॉ. संजय विरंगणे	74 वी घटना दुरुस्ती
121.	प्रा. डॉ. विठ्ठल स. जाधव	भारतीय संविधान व मूलभूत अधिकार
122.	डॉ.आर.एस शिंदे, श्री.फंकज एकनाथ भोईर	पर्यावरणीय असंतुलन आणि कायदे चांचे अध्ययन

मूलभूत अधिकार विनियोग

भारतीय संविधानाने नागरिकांस सत्त्व स्वातंत्र्य दिलेले धर्मोपहित राज्य सेक्युलर स्टेट असूनही धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार दिला .त्याचवेळी मूलभूत अधिकारांचा विनियोग व मूलभूत कर्तव्यांचा अनिवेध उपयोग यावर सुद्धा अंकुश ठेवण्याचे काम केले .कलम नंबर 22 मध्ये तर स्पष्ट म्हटले आहे की, एखादी व्यक्ती शंततेस धोका निर्माण करत असेल तर त्या व्यक्तीस स्थानबद्ध करणे, आयस्यफ असेल तर अशावेळी , व्यक्तीस्वातंत्र्य मोठे नाही व्यक्ती स्वातंत्र्य हवेच परंतु ते निरंकुश असू नये वा इतरांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या आड असू नये.संविधान कारांची किमान अपेक्षा होती की ,एखाद्याच्या निवेध स्वातंत्र्यामुळे दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा अपहार होऊ नये आणि यासाठीच मूलभूत अधिकार दिलेच परंतु ते उपभोगत असताना त्यांचे मूलभूत कर्तव्य काय असतील याचीही जाण करून देण्यात आली .याचा मूलाधार हो व्यक्तीची विवेक क्षमता ही असते .याचाच अर्थ अधिकारांचा उपभोग करताना सत्सद विवेक बुद्धीचा आधार घेण्यात यावा .हक्क आणि कर्तव्य या एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत .काही देशांच्या घटनेत मूलभूत हक्क उपभोक्तांना मूलभूत कर्तव्य गृहीत धरली आहेत आणि म्हणूनच अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी,कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया या सारख्या देशांच्या घटनेत मूलभूत कर्तव्य अधोरेखित केली नाहीत. भारत हा सुद्धा त्या देशांसारखा लोकशाहीवादी देश परंतु भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्य संविधान कलम 51 क अन्वये स्पष्ट केली आहेत. नागरिकांचा कर्तव्याची नोंद करणारा अण्वस्त्री एक प्रमुख देश म्हणजे जपान. मूलभूत अधिकारात समतेचा अधिकार समतेचा अधिकार कायद्या पुढील समानता व कायद्याचे राज्य ही संकल्पना नोकऱ्यांत समान संघी, निवडणुकीत भाग घेण्याची संघी धार्मिक स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क व घटनात्मक उपायांचा अधिकार, संविधान करते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाच्या 32 व्या कलमाला विशेष म्हत्त्व दिले होते. या कलमानुसार मूलभूत हक्कांना जर घटनात्मक संरक्षण नसेल तर ते मूल्यहीन ठरतील .त्यामुळे आपल्या हक्कांची पायमल्ली होत असल्याचे व्यक्तीला वाटल्यास ती सर्वोच्च वा उच्च न्यायालयात दाद मागू शकते, मूलभूत हक्कांच्या रक्षणासाठी ही संविधानिक तरतूद केल्यामुळेच मूलभूत कर्तव्याची जाणीव करून देण्यात आली. ही जाणीव करून देत असताना प्रत्येक देशात आंतरराष्ट्रीय न्यायाचे तत्त्व मान्य करण्यात आले आहे .त्यामुळेच काही कर्तव्य ही नैतिक अधिष्ठान असलेली असतात तर काही नागरी स्वरूपाची असतात .याशिवाय या कर्तव्यांना सांस्कृतिक मूल्य असते. ही मूल्य त्या त्या देशातील परंपरा पौराणिक कथा, धर्माची व्यवहाराशी घातलेली सांगड यांचा संदर्भ अनुस्यूत असतो.याचाच अर्थ आपण समाजाप्रती काय देणे लागता याचा साकल्याने केलेला विचार म्हणजेच मूलभूत कर्तव्याची फलश्रुती भारतीय सभ्यतेतील विसंगती अन्वयाय होती .म्हणूनच मूलभूत कर्तव्यांची यादी संविधानात समाविष्ट करण्यात आली .ही यादी संविधान कलम 51(2)मध्ये देण्यात आली, तिचा तपशील असा आहे. संविधानाचे पालन करणे, विधानाने पुरस्कारलेले आदर्श, संस्था, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे वा संदर्भात राष्ट्रीय संकल्पनेला केंद्रभूत केल्यास राष्ट्र (नेशन) अस्तित्वात असायला पाहिजे. नदी, नाले ,डोंगर ,पर्वत वाने निर्माण झालेला भूप्रदेश हा देश होऊ शकतो,राष्ट्र नव्हे, हा देश राष्ट्र कधीच होऊ शकणार नाही, असे उद्गार पाकिस्तानचे राष्ट्र प्रमुख याह्या खान यांनी फन्नास वर्षापूर्वी काढले होते. याचे कारण राष्ट्रीयत्व ही मानसिकता तयार होऊ शकत नाही, हे त्यांनी हेरले होते. भारतात खर वर्ण अनेक जाती पांड जाती यामुळे एकात्मता आकारास येऊ शकत नाही, आजही आपण प्रामाणिकपणे विचार केल्यास आपल्याकडे जाती आहेत. मराठा लोहार कुंभार आहेत. शैथनी चित्पावन आहेत, परंतु भारतीय नाहीत. मी प्रथम भारतीय आहे हे सांगू न शकल्यामुळे अजूनही राष्ट्री संकल्पना अस्तित्वात आली नाही. जेथे राष्ट्रच नाही तेथे राष्ट्रवादी असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही.राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रचिन्हे हे मूलभूत अधिकार समजण्यात आले .त्याचबरोबर कलम नंबर 51 अन्वे भारताची सार्वभौमता, एकता व एकात्मता उन्नत राखण्यावर व त्यांचे संरक्षण करण्यावर भर देण्यात आला आहे .राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रचिन्ह याचा जसा विचार झाला तसाच विचार होऊ शकतो. भारतातला वर्धस्ववाद सततचे पारतंत्र्य आणि अहमीयतेचा अभाव यामुळे या अधिकारांचे संरक्षण होण्याऐवजी अफहरणच होण्याची शक्यता जास्त आहे .ही शक्यता आहे हे सविस्तरपणे संविधानाचे नागरिकांकडून काय अपेक्षित हे जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरेल .संविधानाने म्हटले आहे की स्वातंत्र्यालढ्यास प्रेरक ठरलेल्या उन्नत आदर्शांची जपवणूक करणे व त्याचे अनुसरण करणे, देशाचे संरक्षण व राष्ट्रीय सेवा करण्यास तयार राहणे धर्म, भाषा, प्रदेश, वर्ग वर्गरे भेद विसरून एकोपा व भातृभाव निर्माण करणे स्त्रियांची प्रतिष्ठा राखणे, नैसर्गिक पर्यावरणाचा ताल राखणे, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन मानवतावादी शोध बुद्धी व सुधारक वृत्ती संगोपने, हिंसाचार त्यागने

इत्यादी, खरे तर ही सगळी मूलभूत कर्तव्य गॉडस आहेत, उपयुक्त आहेत त्यांना नैतिकतेचा आधार आहे, आणि ही नीतिमत्ता मानायला आपल्याकडे प्रतिष्ठा राखणारे हिंदू कोड बिल मंजूर झाले असते.2

कायद्यापुढे समानता हे तत्व राज्याचे नागरिकांशी वर्तन करताना कोणत्याही प्रकारच्या धर्म जात किंवा जन्म यांच्या आधारावर व्यक्ती व्यक्ती मध्ये भेदभाव करू नये, सर्वांना कायद्याप्रमाणे समान संरक्षण याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीला कायद्याचे संरक्षण मिळेल आणि संरक्षण देताना कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही, याचा संबंध शेवटी कायद्याचे राज्य या संकल्पनेची जोडलेला आहे, आचार्य दुर्यादस पशु यांच्या मते समतेचा अधिकार देणारी ही कलमे राजकीय लोकशाहीमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचा समावेश करतात, कायद्याचे सर्वांना संरक्षण मिळणे या तरतुदीचा अर्थ सर्व नागरिकांना कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव न करता, कायद्याचे संरक्षण मिळाले पाहिजे, या अधिकारांचे स्वरूप सार्वत्रिक असले तरी ती लागू करताना काही अपवाद लक्षात घ्यावे लागतात, वेगवेगळ्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीमध्ये अशा प्रकारचे अपवाद करणे आवश्यक असते, परंतु हे अपवाद किंवा मर्यादा घालण्याचे काम संसदेला किंवा विधिमंडळाला करावे लागते, अपवाद करत, विधिमंडळाचा कायदा जर काही समाज घटकांना अन्यायकारक वाटला तर ते समाज घटक कोर्टाकडे दाद मागू शकतात, भारतात राज्यघटनेच्या मूलभूत अधिकाराच्या प्रकरणांमध्ये कलम 31 प्रमाणे सर्व नागरिकांना खाजगी मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार दिला आहे, पण त्याचबरोबर घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये दोन महत्त्वाच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत, कलम 38 प्रमाणे राज्य शक्य होईल इतक्या परिणामकारक पद्धतीने सामाजिक राजकीय व आर्थिक न्याय द्यायचा प्रयत्न करेल, त्या बाबतीत राष्ट्रांमधील सर्व घटकांमध्ये प्रेरणा निर्माण करून लोककल्याणाचे संवर्धन करणारी समाजव्यवस्था स्थापन करेल, या कलमातील उपकलम दोन प्रमाणे समाजातील दर्जा सुविधा आणि संधी यांच्या बाबतीत असणारी विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न करेल, त्याचप्रमाणे व्यक्ती व्यक्ती मध्ये निरनिराळ्या क्षेत्रात राहणाऱ्या आणि निरनिराळ्या व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांमध्ये उत्पन्नाच्या बाबतीत असणारी विषमता किमान पातळीवर आणण्याचा प्रयत्न करेल, या कलमातील तरतुदीची अंमलबजावणी कशाप्रकारे करावी हे कलम 39 मध्ये सांगितलेले आहे.3

राज्यघटना ही गतिशील व जिवंत दस्तऐवज -

भारतीय राज्यघटनेचे वर्णन जिवंत दस्तऐवज असे केले जाते, परंतु याचा अर्थ काय आहे हे पाहावे लागेल. एखाद्या सजोव्याप्रमाणे राज्यघटना देखील अकृतीभवती घडणाऱ्या विविध घडामोडींना अनुभवांना प्रतिसाद देत असते, समाजात इतके बदल होऊनही राज्यघटना परिणामकारकपणे कार्यरत असलेली दिसते, याचे कारण तिच्या गतिशील स्फुल्या आणि बदलत्या परिस्थितीला प्रतिसाद देण्याच्या क्षमतेत दडलेले आहे. लोकशाही राज्यघटनेचे हे उच्चक वैशिष्ट्य होय. लोकशाही मधील व्यवहार आणि कल्पना या काळानुरूप उक्तांत होत जातात आणि कल्पना या काळानुरूप उक्तांत होत जातात आणि समाज यानुसार प्रयोग करण्यात गुंतत जातो, राज्यघटना लोकशाहीचे संरक्षण करत असेल आणि तरीही नवनवीन व्यवहारांची उक्तांती होण्यास परवानगी देत असेल तर ती दीर्घकाळ कार्यरत होण्याबरोबरच नागरिकांचा आदर देखील प्राप्त करत, या ठिकाणी महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे राज्यघटना स्वतःचे आणि लोकशाहीचे संरक्षण करण्यास सक्षम असते का? हा होय, गेल्या सात दशकांमध्ये देशाच्या राजकारणात आणि घटनात्मक विकासात फार गंभीर परिस्थिती उद्भवल्या, त्या परिस्थितीचा उल्लेख याआधी करण्यात आला आहे, घटनात्मक आणि कायदेशीर विषयांच्या संदर्भात 1950 च्या दशकापासून वारंवार उपस्थित केला जाणारा प्रश्न म्हणजे संसदेच्या सर्वश्रेष्ठ ते विषयीचा होय, संसदीय लोकशाहीमध्ये संसद लोकांचे प्रतिनिधित्व करते त्यामुळे ती कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ या शासनाच्या दोन अंगांपेक्षा श्रेष्ठ असेल तथापि राज्यघटनेची एक संहिता असून तिने शासनाच्या इतर अंगांना सत्ता पुरविली आहे, त्यामुळे संसदेची श्रेष्ठता याच चौकटीत कार्यरत झाली पाहिजे, लोकशाही केवळ मते आणि लोकांचे प्रतिनिधित्व या पुरती मर्यादित नसते, ती कायद्याचे अधिराज्य या तत्त्वाशी देखील संबंधित आहे. तसेच ती संस्था विकसित करणे आणि या संस्थाद्वारे कारभार चालविणे या प्रक्रियेसाठी देखील निर्गडित आहे, सर्व राजकीय संस्थांनी लोकांप्रती जबाबदार असायला हवे आणि परस्पर संतुलन साधायला हवे.4

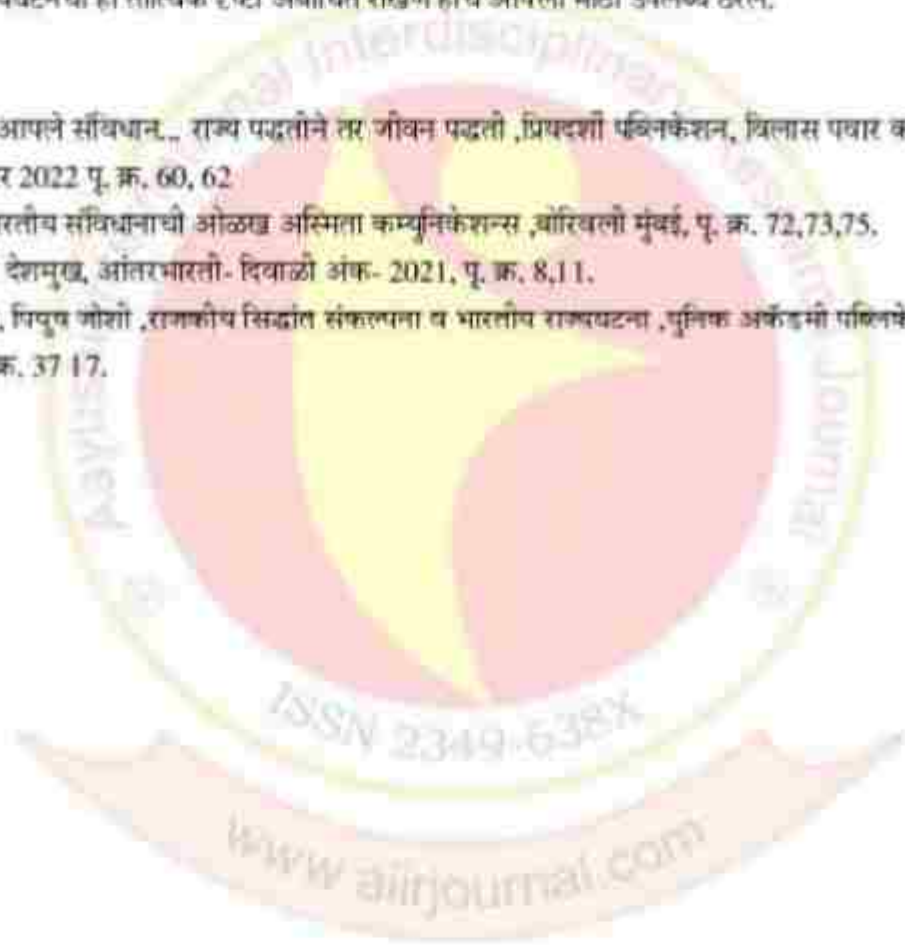

समारोप

भारतीय संविधान व मूलभूत अधिकार यावर चर्चा करताना संविधान तत्त्वज्ञान, मूल्य व सर्व भारतीयांना दिलेले मूलभूत अधिकार याद्वारे या देशातील सर्व मानवी समूह कसे जीवन जगातील याचा जीवनमार्ग म्हणजे संविधान व मूलभूत अधिकार होय. भारतीय संविधान हा एक निर्वृत दस्तऐवज आहे हे यापूर्वीच नमूद केलेले आहे. एखाद्या समाजाच्या गरज आणि तिन्ही स्वीकारलेल्या तत्त्वज्ञानानुसार कायदेशीर तरतुदी आणि संस्थात्मक रचना स्वीकारल्या जातात. तद्दत्तच भारतीय राज्यघटनेतील संस्थात्मक रचना सामायिक पणे संमत केलेल्या दूरदृष्टीवर आधारित आहेत. या दूरदृष्टीचा उगम ऐतिहासिक म्हणजे आपल्या स्वातंत्र्य लढ्यापासून झाला आहे. घटना समिती हा एक असा मंच होता ज्या ठिकाणी ही दूरदृष्टी व्यक्त करण्यात आली. तिला अधिक सुस्पष्ट बनविण्यात आले आणि कायदेशीर संस्थात्मक अविष्कृत करण्यात आले. या दूरदृष्टीचे मूर्त रूप म्हणजे राज्यघटना होय अभ्यासकांच्या मते या दूरदृष्टीचा सार किंवा भारतीय राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान तिच्या सरनाम्यात प्रतिबिंबित झाले आहे. सर्व भारतीयांना स्वातंत्र्य समता आणि यंभुता या तत्त्वांच्या आधारावर एकत्र राहायचे आहे. आणि एकत्रच प्रगती साधायची आहे, ही आपल्या मध्ये असलेली सामायिक दृष्टी किंवा राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान हेच राज्यघटनेच्या व्यवहाराचे अमूल्य असे फॉर्म आहे. राज्यघटनेची ही तालिक दृष्टी अबाधित राखणे हीच आपली मोठी जपलब्ध ठरेल.

संदर्भसूची

1. नूरखाँ पठाण ,आपले संविधान... राज्य पद्धतीने तर जीवन पद्धती ,प्रियदर्शी पब्लिकेशन, विलास पवार कल्याण पूर्व ,दि. आ. 14 नोव्हेंबर 2022 पृ. क्र. 60, 62
2. ज.वी. पवार, भारतीय संविधानाची ओळख अस्मिता कम्युनिकेशन्स ,बोरिवली मुंबई, पृ. क्र. 72,73,75.
- 3.संपा. लक्ष्मीकांत देशमुख, आंतरभारती- दिवाळी अंक- 2021, पृ. क्र. 8,11.
4. तुकाराम जाधव, गिपुष जोशी ,राजकीय सिद्धांत संकल्पना व भारतीय राज्यघटना ,पुस्तिक अर्कडमी पब्लिकेशन, पुणे ,दि. आ. 2022 ,पृ.क्र. 37 17.

- 1) समानतेचा अधिकार (अनुच्छेद 14 ते 18)
- 2) स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद 19 ते 22)
- 3) शोषणाविरुद्धचा अधिकार (अनुच्छेद 23 ते 24)
- 4) धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद 25 ते 28)
- 5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार (अनुच्छेद 29 ,30)
- 6) संपत्तीचा अधिकार (अनुच्छेद 31)
- 7) संविधानिक उपाय योजनांचा अधिकार (अनुच्छेद 32 ,32-क ते 35)

यापैकी 44 व्या घटनादुरुस्ताने 1978 मध्ये संपत्तीच्या अधिकाराला मूलभूत अधिकारांच्या यादीतून वगळण्यात येऊन ,तो अनुच्छेद 30X) नुसार कायदेशीर अधिकार म्हणून घोषित करण्यात आला .त्यामुळे आता मूलभूत अधिकारांची संख्याही सहा आहे. संविधानाच्या भाग-तीन मध्ये जे मूलभूत अधिकार देण्यात आलेले आहेत, त्यांना लागू करण्याची आणि संरक्षित करण्याची जबाबदारी ही राज्याची आहे. सर्वसाधारणपणे आपण राज्य हा शब्द एखाद्या भूभागासाठी वापरतो. उदा. महाराष्ट्र राज्य परंतु संविधानात ही संकल्पना शासन व्यवस्थेशी निगडित आहे. या संकल्पनेत नक्की कोणा कोणाचा समावेश होईल हे मूलभूत अधिकारांव्यतिरिक्त तरतूद करण्या अगोदरच अनुच्छेद 12 मध्ये स्पष्ट करण्यात आलेले आहे. अनुच्छेद 12 मध्ये राज्य या शब्दाच्या व्याख्या संदर्भात चार प्रमुख शब्दांचा वापर करण्यात आलेला आहे .

- 1) भारताचे सरकार व संसद (केंद्र सरकार)
- 2) राज्य सरकार व राज्याचे कार्यकारी मंडळ
- 3) स्थानिक स्वराज्य संस्था- यात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद ,नगरपालिका ,महानगरपालिका आदी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश आहे.
- 4) सरकारच्या नियंत्रणाखालील अन्य प्राधिकरणे म्हणजेच भाग तीन मध्ये असलेल्या अनुच्छेद मध्ये जिथे जिथे "राज्य" हा शब्द येईल त्या ठिकाणी त्या शब्दाचा संदर्भ हा एखाद्या प्रदेशाशी भूभागाशी संबंधित नसून शासनाशी असेल. आता प्रत्येक भारतीयाला देण्यात आलेल्या मूलभूत अधिकाराला संरक्षित तसेच लागू करण्याची जबाबदारी ही शासनाची असली तरी या अधिकारांचे कोणत्याही व्यवस्थेकडून कोणत्याही अधिकारावर उल्लंघन होऊ नये, याची कायदेशीर खबरदारी घेणेदेखील आवश्यक होते, आणि त्यामुळेच प्रत्येक भारतीयाला देण्यात आलेल्या सर्व मूलभूत अधिकारांना सुरक्षा कवच प्रदान करण्यात अनुच्छेद 13 चा समावेश आपल्या राज्यघटनेत करण्यात आला अनुच्छेद 13 हा अस्पष्ट गर्भित अर्थ असलेला आणि दूरगामी परिणाम करणारा अनुच्छेद आहे. कोणत्याही प्रकारच्या आघातांपासून मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणारा हा सुरक्षा कवच आहे. एकूण चार तरतूदीच्या माध्यमातून या अनुच्छेदाद्वारे आपल्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्यात आलेले आहे. अशाप्रकारे या संशोधन पेपर मध्ये भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकार त्यांचे संरक्षण, नागरिकांचे सुरक्षा कवच, संविधान साक्षरता इत्यादी मुद्द्यांवर चर्चा करण्यात येणार आहे. मूलभूत अधिकारांचा प्रचार प्रसार करणे व एकंदर संविधान साक्षरता वाढविणे गरजेचे वाटते. म्हणून मूलभूत अधिकार व भारतीय संविधान या विषयावर सविस्तर मांडणी करण्यात येणार आहे.

संशोधन उद्देश

1. भारतीय संविधान हे देशाच्या सामाजिक व राजकीयविकासाचे साधन म्हणून अभ्यास करणे .
2. भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकारांची आवश्यकता अभ्यासणे .
3. संविधानातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्याय वा मूल्यांचा अभ्यास करणे .

संशोधन पध्दती

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दती चा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर केला जाणार आहे .

भारतीय संविधान व मूलभूत अधिकार

प्रा. डॉ. विठ्ठल स. जाधव

सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासनशास्त्र विभागप्रमुख,
कालिकादेवी महाविद्यालय शिऊर (का)
jadhavvitthal40@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय संविधान हा भारत देशाचा मूलभूत कायदा आहे. संविधानाच्या माध्यमातून आपण आपल्या देशाच्या प्रत्येक नागरिकाला काय देणार आहोत? या प्रश्नाचे उत्तर आपण संविधान प्रस्ताविकेत बघितले, आपण आपल्या देशात संकल्प केलेला आहे. परंतु हे सर्व कशा पद्धतीने आणि किती मर्यादेपर्यंत देणार याबाबत अतिशय संविस्तर माहिती संविधानाच्या भाग - तीन : मूलभूत अधिकार यामध्ये घटनाकारांनी दिलेली आहे. आता हे अधिकार, मूलभूत अधिकार काय असतात? तर हे असे नैसर्गिक अधिकार आहेत, ज्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपले जीवन सुखी समृद्धी आणि प्रतिष्ठा पूर्वक जगू शकता. मूलभूत अधिकार हे वैयक्तिक रित्या व्यक्तीला दिले जातात. एखाद्या व्यक्तीचे हे अधिकार हिरावून घेतले तर त्याचे जीवन एक प्रकारे नष्ट झाले म्हणून समजा. म्हणूनच एक भारतीय म्हणून आपल्या सर्वांना आपल्या संविधानाने कोण कोणते अधिकार, मूलभूत अधिकार दिलेले आहेत, हे आपण सर्वांनी जाणून घेणे अन्यायवश्यक आहे. संविधान म्हणजे फक्त आरक्षण देण्यापुरतेच मर्यादित असल्याची भावना बहुतांश तदाकथित उच्च विद्या विभूषित वनवणान्यांच्या मनात असल्याचा माझा अनुभव आहे. खरंतर त्यांनी ते अभ्यासलेले देखील नसते. पण संविधान म्हटलं की डोक्यात सर्वांत पहिला विचार येतो तो फक्त आरक्षणाचा. आता हे आरक्षण नेमके काय काय आहे? हेही बहुतांश जणांना माहोतच नसते. असो पुढे तो भाग येईल तेव्हा त्याबाबत संविस्तर लिहीता येईल. मला फक्त एवढंच सांगायचं आहे की संविधान हे सर्वांचे आहे आणि सर्वांसाठीच आहे. भाग तीन मध्ये घटनाकारांनी दिलेले मूलभूत अधिकार सर्वच भारतीयांना दिलेले आहेत. या संविधानाच्या भाग तीनला भारताचा "मेन्नाकार्टा" देखील म्हटले जाते. आता हा मेन्नाकार्टा काय आहे? तर हा एक लॅटिन भाषेतोला शब्द असून त्याचा अर्थ आहे "स्वातंत्र्याची महान सनद" इंग्लंडमधील अनिविध राजेशाही आणि सामान्य जनता यांच्यातील संघर्शात राजेशाहीला माघार घ्यावी लागली आणि जन्म झाला तो "मेन्नाकार्टा" चा 15 जून 1215 रोजी इंग्लंडचा राजा जॉन आणि त्याच्या सरदारांमध्ये थॅम्स नदीच्या काठावर हा करार झाला आणि सर्व जनतेला व्यक्ती स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. सर्वांना समान तत्व लागू करण्यात आले. यामुळे सामान्य व्यक्तीला महत्त्व प्राप्त झाले. ब्रिटनमध्ये खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची स्थापना त्यावर्षीच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात मांडला झाली. म्हणूनच तर कोणत्याही देशाच्या राज्यघटना निर्माते हा "मेन्नाकार्टा" मार्गदर्शक ठरतो.

भारताच्या संविधानात मूलभूत अधिकारांच्या जाहीरनाम्याचा समावेश असावा, हा विचार 1895 मध्ये डॉ. अर्नी बेडंट यांनी त्यावर्षीच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात मांडला. अर्बतच तो नामंजूर झाला. परंतु त्यानंतर सातत्याने त्याबाबत आग्रह धरण्यात आला. 1928 साली भारतीय संविधानाची रूपरेषा काय असावी, हे सुचविण्यासाठी पीडित मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली जी समिती नेमली. तिनेही संविधानात मूलभूत अधिकारांची हमी देणाऱ्या तरतुदी समाविष्ट कराव्यात असे सुचविले. 1931 च्या कराची येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात मूलभूत अधिकारांचा ठराव पीडित नेहरूंनी मांडला. मग पुढे घटना समितीने स्वतंत्र भारताच्या संविधानात मूलभूत अधिकार असावेत हा निर्णय एकमताने घेतला. आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना आपल्या भारतीय समाज व्यवस्थेचा परिपूर्ण अनुभव आणि अभ्यास असल्याने त्यांनी हे मूलभूत अधिकार राज्यघटनेत समाविष्ट करताना अतिशय विस्तृतपणे मांडून परिपूर्ण न्याय दिला. भारतीय संविधानातील भाग तीन मधील दिलेल्या मूलभूत अधिकारांच्या बाबतीत माहिती घेताना हे पहिल्यांदा लक्षात घ्यावयास हवे की, भारतीय नागरिकत्व असलेल्या सर्वच नागरिकांना लिंग, जात, धर्म, प्रांत असा कोणताही भेदभाव न करता, हे सर्व अधिकार देण्यात आलेले आहेत. संविधानाच्या प्रारंभी एकूण सात मूलभूत अधिकार देण्यात आले होते.

उपलब्ध आहे परंतु भारतीय जातीय व्यवस्थेत चार वर्ण केले गेले. जातीय वर्गीकरणामुळे जात निरुपेक्ष व्यवस्था निर्माण करून त्यांना अज्ञानात ठेवल्या गेले. ज्ञानापासून दूर ठेवल्यामुळे बौद्धकाळीन संस्कृतीचे जतन न केल्यामुळे त्यांच्यावरील संस्कार हे गुनामीचे लादल्या गेले. यामुळे भारतीय जातीयव्यवस्थेतील अनेक जातीधर गुनामीची मानसिकता लादली गेली. यामुळे स्वच्छता टारिदय गरिबी शिक्षण यापासून कोसो दूर असलेला समाज अस्तित्वात आला. म्हणून स्वच्छता व भारतीय जातीयव्यवस्था याचे वर्णन करतांना असे म्हणावे लागेल की जातीय व्यवस्था मोडीत काढल्याशिवाय इथला स्वच्छतेचा, गरिबीचा, टारिदयाचा, बेरोजगारीचा, अज्ञानाचा, अंधभेदाचा पक्ष सुटणार नाही. अशाप्रकारे भारतीय जातीय व्यवस्थेतील प्रत्येक जातीय समूह उदा. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग (ओबीसी), अल्पसंख्यांक समूह, खुल्या वर्गातील सर्व जाती समूह (ओपन) इत्यादी सर्व भारतीय म्हणून त्यांनासर्वे स्तरावरील शिक्षण सतीचे व मोफत दिल्याशिवाय त्यांची स्वच्छते विषयक मानसिकता व भारतीय जातीयव्यवस्था बदलासाठी उपरोक्त उपाय करणे आवश्यक आहे. यासाठी भारतीय जाती व्यवस्थेतील प्रत्येक मानवास शिक्षण मिळाले पाहिजे. त्यामुळेच त्यांचे स्वच्छ राहणीमान अन्न वस्त्र निवारा दैनंदिन गरजा पूर्ण होतील व यामुळे त्यांचे स्वच्छते विषयक व भारतीय जातीय व्यवस्थेविषयक विचारच ही व्यवस्था मोडून काढण्याचा विचार त्यांच्या मानसिकतेत येईल. म्हणून भारतीय जातीय व्यवस्था ही मोडून काढण्यासाठी नैतिक मूल्य शिक्षण स्वच्छता इत्यादीचे धडे दिने तरच भारत देश विकसित होऊ शकतो.

समापन-

भारतीय जातीय व्यवस्था आणि स्वच्छता विषय हाताळताना हे लक्षात आले की याचे मूळ कारण हे अज्ञान व शिक्षण आहे. यामुळे त्यांचे स्वच्छतेचे शिक्षण व एकंदर शिक्षण हे व्यवस्थित त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्यास भारतीय राजकीय व्यवस्थेची मानसिकता धजती नाही यामुळे सर्व पक्ष निर्माण झालेले आहेत. भारतीय जातीय व्यवस्था व

स्वच्छता यावर विचार मांडताना शेवटी असे म्हणावे लागेल की अस्वच्छता स्वच्छता याला बरण शिक्षण अज्ञान टारिदय गरिबी इत्यादी घटक जबाबदार असलेले दिसून येतात. उच्च जातीय मानसिकता ही सुद्धा कारणीभूत असलेली दिसून येते. धन टांडग्यांना आजही घाटते की कमी मजुरीत मजूर मिळावेत. जास्त मजूर कामगार शेतमजूर राहण्याचे कारण ही अज्ञान स्वच्छता जातीय व्यवस्था कारणीभूत असलेली दिसून येते. म्हणून उच्च जातीय ज्ञानी समाजाले असे ठरविले पाहिजे की माझा भारतीय माणूस सजान झाला पाहिजे. त्याला ज्ञान शिक्षण मिळाले पाहिजे. जातीय व्यवस्थेतील सर्व समाजांमध्ये मानसिक बदल झाला पाहिजे असे संशोधकास वाटते. स्वच्छता व भारतीय जातीयव्यवस्था ह्या विषयास न्याय देताना असे म्हणावे लागेल की प्रथम सर्व भारतीय जातीय मानसिकता, धार्मिक घृणा, सोडून देऊन एक संघ भारतीय समाज म्हणून सर्व जातीय समूहाकडे शिक्षण कसे पोहोचेल याला बळकटी देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तेव्हाच जातीय मानसिकता, स्वच्छतेचा व भारतीय जातीय व्यवस्थेचा पक्ष भारतातून हटणार होईल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भसूची -

1. डॉ. विवेकानंद झा, जात अस्पृश्यता आणि सामाजिक न्याय, कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद, प. आ. 24 डिसेंबर 2004, प. क्र. 5,6.
2. श्रीमराव रामजी आंबेडकर, भारतातील जाती तिची उत्पत्ती जडणघडण आणि विकास, रोडगे प्रकाशन नागपूर - 2009, पृष्ठ क्रमांक 3,4,5,6,7.
3. पा. सरिता जाधव व इतर, पुस्तक-2, जाती वर्ग आणि भारतीय आदिवासी (भारतीय समाज), प्रकाशक कुलसचिव, व. च. मुक्त विद्यापीठ, नासिक, प. प्रकाशन- जून 2002.
4. डॉ. दा. धो. काचोळे, ग्रामीण नागरी पक्ष आणि समस्या, प. आ. 15 जून, 2015

उच्च शिक्षण संस्था व नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये दर्जेदार शिक्षणासाठी सर्व समावेशक पद्धती

प्रा. डॉ. विठ्ठल जाधव

संशोधक मार्गदर्शक, लोकप्रशासनशास्त्र, विभाग प्रमुख

कालिकादेवी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शिरूर, (कासार) बीड

jadhavvitthal40@gmail.com

सारांश

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 हे शैक्षणिक वर्ष 2023-24 पासून प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्याचे आदेश केंद्र व राज्य सरकारांनी काढले आहेत. मागील शैक्षणिक धोरणाचा ज्याप्रमाणे दर्जेदार शिक्षणाचा हेतू होताच त्याचप्रमाणे नवीन शैक्षणिक धोरणाचाही असलेला दिसून येतो. परंतु सर्व भारतीय जनमत शैक्षणिक साधने (इन्फ्रास्ट्रक्चर), भारतीय जनतेची मानसिकता, कोरोना काळ उपलब्ध असलेल्या उच्च शिक्षण संस्था त्यांची पद्धती आणि नवीन शैक्षणिक धोरण यांचा सर्व समावेशक उपक्रम पाहताना मागील शैक्षणिक धोरण व 2020 चे नवीन शैक्षणिक धोरण यांची तुलना व गुणदोष यांची चर्चा करून मध्यम मार्ग काढून दर्जेदार शिक्षण व सर्व समावेशक उपक्रम सर्व शाखांमध्ये कसे राबविता येतील याची चर्चा या संशोधन पेपर मध्ये करण्यात येणार आहे. त्याचबरोबर सर्व समाजातील समाज समूहांची मानसिकता याचा विचार करून नवीन शैक्षणिक धोरण कसे 21व्या शतकात राबविणे गरजेचे आहे याचे नकारात्मक व सकारात्मक विश्लेषण करण्यात येणार आहे. उपलब्ध असलेल्या उच्च शैक्षणिक संस्था त्यांचे विधायक कार्य त्यांनी राखलेला शिक्षणाचा दर्जा, रोजगार संधी, सर्व समाजांना उपयुक्त शैक्षणिक, सामाजिक, संविधानिक, प्रशासकीय सर्वसमावेशक उपक्रम इत्यादींचाही या संशोधन पेपर मध्ये उहापोह करण्यात येणार आहे. त्याचबरोबर काही शिफारशी व सारांश मांडल्या जाणार आहे.

प्रस्तावना

नवीन शैक्षणिक धोरणाची दूरदृष्टी सांगताना असे म्हणावे लागेल की या धोरणाची दूरदृष्टी ईप्सित भारतीय मूल्यांपासून विकसित केलेली सर्वांना उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण उपलब्ध करून देईल, त्याद्वारे भारताला एक जागतिक ज्ञान महासत्ता बनवून भारताचे एका न्याय आणि चैतन्यमय ज्ञान समाजात शाश्वतपणे परिवर्तन करण्यात प्रत्यक्षपणे योगदान देणारी अशी शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे हे आहे. धोरणात असे संकल्पित आहे की आपल्या शिक्षण संस्थांचा अभ्यासक्रम आणि शिक्षण पद्धत विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत कर्तव्य आणि घटनात्मक मूल्यांचा तीव्र जादर, स्वतःच्या देशाशी ङड नाते आणि बदलत्या जगातील स्वतःच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या विषयी जाणीवपूर्वक जागरूकता निर्माण करणारे असायला हवेत. या धोरणाची दूरदृष्टी अशी आहे की भारतीय असल्याचा सखोल अभिमान विद्यार्थ्यांच्या केवळ विचारांमध्येच नव्हे तर त्यांच्या व्यवहारात बुद्धीमध्ये आणि कृतीमध्ये देखील रुजवणे, तसेच मानवी हक्क, शाश्वत विकास आणि जीवनमान यांच्याशी जबाबदारी पूर्ण बांधिलकीचे समर्थन करणारे ज्ञान, कौशल्य, मूल्य आणि स्वभाव

विकसित करणे ,जेणेकरून ते खऱ्या अर्थाने एक वैश्विक नागरिक बनतील ही दूरदृष्टी ठेवून उच्च शिक्षण संस्था व नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 हे अत्यंत जबाबदारीने राबवून संविधानिक मूल्य शिक्षण आणि दर्जेदार शिक्षण व सर्व समावेशक पद्धती स्वीकारून एक विश्वास शतकात एक नवी दृष्टी वापरून जनमनात संविधानाने सांगितलेली समान संधी सर्व समाजांना कशी मिळेल याचे सर्व समावेशक धोरण व दर्जेदार शिक्षण कसे मिळेल याची काळजी घेणे गरजेचे आहे .मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी समान आणि न्याय समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे .भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास ,सामाजिक न्याय आणि समता शास्त्रीय प्रगती ,राष्ट्रीय एकात्मता आणि सभ्यतेचे जतन या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे .व्यक्ती ,समाज, देश आणि जगाच्या हितासाठी आपल्या देशातील समृद्ध प्रतिभा आणि संसाधनांचा पुरेपूर वापर करण्याकरीता उच्च दर्जाचे सार्व भौतिक शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात चांगला मार्ग आहे .पुढच्या शतकात जगातील सर्वात मोठी युवकांची लोकसंख्या भारतामध्ये असेल आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरवण्याच्या आपल्या क्षमतेवरच आपल्या देशाचे भवितव्य ठरेल .शिक्षणाच्या जुन्या धोरणांच्या अंमलबजावणीने ,मुख्यतः प्रवेश आणि समानतेवर भर दिला होता .राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 1986 चा कृती कार्यक्रम 1992 मध्ये सुधारण्यात आला (NEP-1986/92) आधीच्या धोरणातील पूर्ण ज्ञानेते काम या धोरणाद्वारे पूर्ण करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न करण्यात आला आहे .1986/92 च्या मागील धोरणानंतरचे एक मोठे पाऊल म्हणजे निशुल्क आणि अनिवार्य शिक्षण अधिनियम 2009 हे होते .याद्वारे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण साध्य करण्यासाठी कायदेशीर आधार उपलब्ध करण्यात आला .या शिक्षण व्यवस्थेचा हेतू तार्किक विचार आणि कृती करण्यासाठी सक्षम असलेल्या आणि (सहृदयता)करुणा ,सहानुभूती ,धैर्य आणि चिकाटी विज्ञानाधिष्ठित कल व संरचनात्मक कल्पनाशक्ती नैतिक बांधिलकी आणि मूल्य असलेल्या चांगल्या व्यक्ती विकसित करणे असा आहे .याचा उद्देश आपल्या घटनेद्वारे परिकल्पित न्याय ,सर्व समावेशक आणि बहुलतावादी समाजाच्या निर्मितीत सहभाग घेणारे ,कार्यक्षम आणि चांगल्या प्रकारे योगदान देणारे नागरिक तयार करणे असा आहे .1

संशोधन उद्दिष्टे -

1. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 चा अभ्यास करणे .
2. उच्च शिक्षण संस्था व नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शैक्षणिक दर्जा यांचे विश्लेषण करणे .
3. सर्वसमावेशक शैक्षणिक धोरण व रोजगार संधी यांचा अभ्यास करणे .

संशोधन पध्दती -

उपरोक्त विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे .त्याचबरोबर वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक याही संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे .त्याचबरोबर इंटरनेट ,मासिके ,दैनिके इत्यादी चाही वापर करण्यात आला आहे .

उच्च शिक्षण ,उच्च शिक्षण संस्था व नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 केंद्रबिंदू -

मनुष्य आणि समाजाच्या कल्याणाच्या दृष्टीने तसेच भारताच्या घटनेमध्ये कल्पिलेला भारत एक लोकतांत्रिक न्याय ,सामाजिक रित्या जागृत ,सुसंस्थितक आणि माणुसकी असलेले राष्ट्र जिथे स्वातंत्र्य, समता ,बंधुत्व आणि सर्वांना

सामाजिक न्यायाचा अधिकार असेल. विकसित करण्यामध्ये उच्च शिक्षणाची खूप महत्त्वाची भूमिका आहे. शाश्वत उपजीविका आणि राष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये उच्च शिक्षणाचे लक्षणीय योगदान असते. जस जसा भारत एक जानावर आधारित अर्थव्यवस्था आणि समाज बनायच्या दिशेने पुढे जाईल तसतसे अधिकाधिक भारतीय तरुण उच्च शिक्षण घेण्याच्या दिशेने आगे कूच करतील. प्राचीन भारतातील तत्त्वज्ञानाची बैठक हा विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाचा खरा स्रोत असल्याचे नमूद करून प्रत्यक्ष अनुमान, उपमान, अर्थनिष्पत्ती, अनुपलपधी या सहा प्रमाणावर अभ्यासक्रमात भर देण्यात आला आहे. तसेच पंचकोश विकासाच्या माध्यमातून मुलांच्या मनोविकासासाठी महत्त्व देण्यात आले आहे. पंचकोश या प्राचीन संकल्पनेत मानवी अनुभव आणि आकलनासाठी शरीर आणि मन यातील संबंध महत्त्वाचा मानला गेला आहे. त्यामुळे चौकस आहार, पारंपारिक खेळ, विषयना, योगासने, गाणी खेळ, कविता, सांस्कृतिक नाते तयार होण्यासाठी प्रार्थना यातून मुलांचा मनोविकास करण्याची शिफारस करण्यात आली आहे. देशातील समृद्ध सांस्कृतिक वारसा आणि परंपरांच्या माध्यमातून भारतीयत्व समजून घेण्यावर आयुर्वेद, विषयना आणि योग शिकण्यावर भर देण्यात आला आहे. तसेच ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधातील लढ्याचे विविध टप्पे, त्यात गांधी आणि संबंधितांच्या चळवळी, माध्यमिक शिक्षणातील इतिहासाच्या अभ्यासक्रमात शोक आणि मगध साम्राज्य, बुद्ध, जैन, वैदिक आणि कल्पयशियन तत्त्वज्ञान शिकण्याची शिफारस या नवीन शैक्षणिक धोरणात केलेली आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेत आमुलाग्र बदल होणारा असून पूर्ण प्राथमिक शिक्षणापासून पदवीपर्यंतची रचना 5-3-3-4 अशी होणार आहे. त्यानुसार अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी आराखडा तयार करण्यात आला. त्यासाठी शिक्षण मंत्रालयाने ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ आणि इसोचे माजी अध्यक्ष डॉ.के.कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली 12 तज्ञांची समिती नेमली होती. मूल्यावर भर देण्यात आलेल्या या आराखड्यात ज्ञान विषयक इन्टिकोन ठेवून आशय, भाषा शिक्षण, अध्यापनात साधने, स्रोतांचा उपयोग आणि तत्त्वज्ञानाचा आधार दिल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. यापूर्वी 2005 मध्ये काँग्रेस सत्तेत असताना अभ्यासक्रम आराखडा बदलण्यात आला होता. 2

नवीन शैक्षणिक धोरण, HEI व दर्जदार शिक्षण -

NEP च्या कलम 22.5 नुसार भारताने गेल्या पन्नास वर्षांत 220 भाषा गमावल्या आणि इन्स्कोने 197 भारतीय भाषांना संकटग्रस्त (नामशेष होण्याच्या मार्गावर) म्हणून घोषित केले. म्हणून NEP मध्ये त्यांचा गाभीर्याने विचार केला आहे. " भारतीय भाषा शिकवणे आणि शिकणे हे प्रत्येक स्तरावर शालेय आणि उच्च शिक्षणाशी जोडले जाणे आवश्यक आहे. प्रत्येक बहुविद्याशाखीय उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये (HEI) भारतीय भाषा, तुलनात्मक साहित्य, सृजनशील लेखन, भाषांतर आणि अर्थनिर्णयन (अर्थ लावणे) यांचे सक्षम विभाग आणि अभ्यासक्रम असणे आवश्यक आहे. "

हे विभाग आणि अभ्यासक्रम, उच्च गुणवत्तेच्या भाषा शिक्षकांचे एक मोठे संवर्ग विकसित करण्यास मदत करतील. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या अंतर्गत विचार केल्याप्रमाणे भाषा अभ्यासावर जोर देण्यासाठी व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी देशभर हा संवर्ग काम करेल. उदा. टेक्नॉलॉजी कंपनी सॉफ्ट स्कूल मध्ये प्रशिक्षण देण्यासाठी कर्मचाऱ्यांची वाढती मागणी लक्षात घेऊन कंटेंट रायटिंग, डिजिटल मार्केटिंग, सॉफ्ट कौशल्य प्रशिक्षण आणि ग्राहक संबंध अधिकारी आशा विविध क्षेत्रांमधील नोकरीसाठी इंग्रजी मध्ये पदवी किंवा पदव्युत्तर पदवी असलेल्या उमेदवारांना नियुक्त करत आहेत. त्याचप्रमाणे संस्कृत हा विषय त्यांची शैली आणि विविध विषयांमधील त्या भाषेचे विपुल आणि महत्त्वपूर्ण योगदान, साहित्य, त्याचे सांस्कृतिक महत्त्व आणि त्याचे वैज्ञानिक स्वरूप यामुळे सर्वांगीण बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण प्रणालीचा जिथे शक्य असेल आणि गरज असेल तिथे संस्कृत हा भाग बनला पाहिजे -

स्थानिक भाषा मातृभाषेच्या संवर्धनासाठी यांनी पीने दिलेल्या निर्देशांच्या अनुषंगाने प्रवेश आणि (जी आय आर) वाढवण्यासाठी एक शक्य असेल तिथे भारतीय भाषांचा वापर शिक्षणाचे माध्यम म्हणून करतील. याशिवाय सर्व भारतीय भाषांची ताकद वापर आणि जिवंतपणा वाढवण्यासाठी काही कार्यक्रम विद्यार्थ्यांसाठी द्विभाषिक स्वरूपात उपलब्ध केले जाऊ शकतात. उदा. पाली, प्राकृत इत्यादी भाषांना व आणखी काही भाषांना सुद्धा येणाऱ्या काळात प्राधान्य देण्याचे संकेत आहेत. याकरिता कला भाषा आणि मानव्य विद्ये मधील कार्यक्रम आणि पदव्या तयार करणे हे आवश्यक ठरेल. या अभ्यासक्रमामुळे जी उच्च गुणवत्ता विद्यार्थ्यांना मिळेल त्या गुणवत्तेचा प्रभाव वापर अकादमी, संग्रहालय, आभाशी संग्रहालय, इ - संग्रहालयामध्ये, गॅलरी आणि वारसा स्थळे तसेच पर्यटन उद्योग, रोजगार मिळविण्यासाठी ते करू शकतात. भाषा विभागांनी एनईपी मार्गदर्शक तत्वानुसार भाषा साक्षरतेची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी मूलभूत अभ्यासक्रम देखील तयार केले पाहिजेत. याशिवाय संपूर्ण देशभरातील विविध भाषा हे आपापल्या भाषेचा शब्दसंग्रह आणि शब्दकोशामधील सातत्यपूर्ण अधिकृत अध्यासने प्रदान करण्यासाठी आणि प्रसारित करण्यासाठी संयुक्त प्रयत्न करू शकतात. जेणेकरून या सर्व भाषांमध्ये वर्तमान समस्या आणि संकल्पना वर प्रभावीपणे चर्चा करता येईल. एनी पी मध्ये भाषा अध्यापन अधिक अनुभवात्मक असले पाहिजे ; त्यात साहित्य शब्दसंग्रह आणि भाषेचे व्याकरण शिकवण्या व्यतिरिक्त त्या त्या भाषेतील संभाषण आणि संवाद साधण्याच्या क्षमतेवर केंद्रित केले पाहिजे. यासाठी तसेच त्या भाषेत बोलण्यासाठी अध्ययन अध्यापनासाठी भाषांचा वापर अधिकाधिक व्यापकपणे केला पाहिजे .

भाषा ही समकालीन प्रवाही आणि चैतन्यशील राहण्यासाठी पाठ्यपुस्तके, कार्यपुस्तके, व्हिडिओ, नाटक कविता, कादंबरी, आदी साहित्यप्रकार, नियतकालिके आदी मध्ये उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण आणि मुद्रित साहित्याचा एक स्थिर प्रवाह असणे आवश्यक आहे. यासाठी सखोल सर्वांकष आणि व्यापक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. भारताच्या राज्यघटनेच्या आठव्या अनुसूची च्या सर्व 22 भाषांमध्ये विज्ञान आणि व्यावसायिक विषयाच्या मजकुराचे भाषांतर होणे आवश्यक आहे. नॅशनल एज्युकेशन टेक्नॉलॉजी फोरम (NETF) हे NEP-2020 च्या शिफारशी नुसार भारत सरकारने तयार केलेली स्वायत्त संस्था हे शिक्षण, मूल्यांकन, नियोजन, प्रशासन वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापराविषयी कल्पनाप्रधान करण्यासाठी एक समर्पित विचारपीठ आहे. एन ई टी एफ ने या क्षेत्रामध्ये नवनवीन कल्पना आणल्या आहेत. राष्ट्रीय भाषा भाषांतर मोहिमेचा एक भाग असलेल्या सेंटर फॉर इंडियन लॅंग्वेज टेक्नॉलॉजी, III- मुंबईने बहुभाषक नावाचे एक सॉफ्टवेअर टूल विकसित केले आहे. या सॉफ्टवेअर मधील आर्ट फिशियल इंटेलिजन्स च्या मदतीने वर्गातील व्याख्यात्यांचे त्याचवेळी समकक्ष भाषांतर (रियल टाईम) करणे शक्य होईल. अशा तंत्रज्ञान प्लॅटफॉर्म चा उपयोग अनुवाद आणि अर्थ लावण्याच्या प्रयत्नांचा विस्तार करण्यासाठी तातडीने करण्यात यायला हवा. या प्रयत्नांमुळे उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण साहित्य लोकांना विविध भारतीय आणि परदेशी भाषांमध्ये उपलब्ध करून देता येईल. यानिमित्ताने अभिजात भाषा आणि साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्या सर्व संस्था आणि विद्यापीठांनी आजही लक्ष न दिलेल्या लाखो हस्तलिखितांचे संकलन जतन, भाषांतर आणि अभ्यास करण्यासाठी जोरदार प्रयत्न करता येणे शक्य आहे. उदाहरणार्थ पाली, फारसी आणि प्राकृत भाषेतील हस्तलिखितांचे संकलन जतन, भाषांतर करणे आज अभिजात आदिवासी आणि लुप्त होत असलेल्या अनेक भाषांसह सर्व भारतीय भाषांचे जतन आणि संवर्धन करण्याचे प्रयत्न नव्या जोमाने करणे आवश्यक आहे. पाली साहित्य व इतर भाषातील साहित्य इतर भाषातील दुर्मिळ साहित्य याचे जतन व संवर्धन होणे गरजेचे आहे. तंत्रज्ञान आणि लोक सहभाग हे या प्रयत्नांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतील. याकरिता एनईपी अंतर्गत शिक्षण घेणारे

विद्यार्थी हे महत्त्वाचे ठरतील ,सला असं वाटतं की नवी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण भारताच्या भावी पिढीचे समग्र व्यक्तिमत्व घडविण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.3

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि संभ्रम -

नवीन शैक्षणिक धोरण येऊ घातले आहे .तिथेही अनेक पातळ्यावर धरसोड वृत्ती, संभ्रम ,गोंधळ आहे.त्यासाठीची मूलभूत तयारी कोणीच ,कोठेही केलेली दिसून येत नाही .अखिल भारतीय तंत्र शिक्षण परिषदेने (AICTE) फ्लड गेट्स उघडले आहेत.मध्यंतरी नवे कोर्सेस नव्या त्रुकड्या मंजूरीला मान्यता देण्याचे थांबले होते .कोरोना काळात तसेही सर्वच शिक्षणाचे गाडे थांबले होते.आता गेल्या दोन वर्षात गाडी रुळावर येतात व्यावसायिक शिक्षणाचा धंदा करणारी माणसे कामाला लागलेली दिसतात गेल्या अनेक वर्षांपासून प्रत्येक राज्यात इंजिनिअरिंगच्या हजारो जागा रिकाम्या राहतात .जे पदवीधर बाहेर येतात त्यांना नोकरी मिळत नाहीत ,किंबहुना हे विद्यार्थी आजच्या आयटी किंवा इतर उद्योगांसाठी उपयोगाचे नाहीत ,अशी कंपन्यांची तक्रार आहे .सग अशा परिस्थितीत एआयसीटीई हा उद्योग कशासाठी करते या मागची पार्श्वभूमी समजून घेणे गरजेचे आहे .आता तर नवें शैक्षणिक धोरण येऊ घातले आहे .ते जास्त डिमांडिंग ,चॅलेंजिंग आहे .तिथेही संस्थाचालकांची ,विद्यार्थ्यांची ,धरसोड वृत्तीच दिसून येते .संभ्रम आहे ,गोंधळ आहे नव्या आव्हानांसाठी नव्या दमाची ,नवा विचार स्वीकारणारी तज मंडळी लागतील .अभ्यासक्रम डिझाईन करणे ,नवे विषय नव्या पद्धतीने शिकवणे ,नवी परीक्षा पद्धत स्वीकारणे ,नवे कौशल्य आत्मसात करणे ,नव्या आधुनिक प्रयोगशाळा उभारणे यासाठी उत्साहाने भारलेली ,कष्ट करण्याची तयारी असणारी ,शिक्षकांची पिढी हवी आहे .जागा वाढीचे फ्लड गेट्स उघडण्याआधी हा सगळा विचार गांभीर्याने करणे जास्त गरजेचे आहे.4

उच्च शिक्षणात महाविद्यालयांचे महत्त्वपूर्ण भूमिका व त्यांच्या क्षमतेचा विस्तार यांचा विचार करता अनेक महाविद्यालय निकृष्ट ते अतिनिकृष्ट स्तरावर आहेत .देशातील जवळपास 68.34% महाविद्यालय आजही युजीसीच्या 2 (एफ) या सेक्शन मध्ये येत नाहीत .किंवा त्यांना तशी ओळख मिळालेली नाहीये .अधिकची बाब म्हणजे देशातील 74.68% महाविद्यालय युजीसी कडून अनुदान प्राप्त करण्यासाठीच्या ज्या पात्रता अटी आहेत त्या पूर्ण करू शकत नाहीत.महाविद्यालयांना न्याय करून आधी स्वीकृती घेणे बंधनकारक करण्यात आला आहे .तरीही राष्ट्रीय मूल्यांकन व अधिस्वीकृती मंडळाकडून (एनएएसी) 20.45% पेक्षा जास्त महाविद्यालयांची अधिस्वीकृती झालेली नाहीये .केवळ 20.78% महाविद्यालयांनाच न्यायाकडूनही श्रेणी मिळाली आहे .गुणवत्ता वृद्धीसाठी संलग्निकरण व्यवस्थेमध्ये सुधारणा होण्याची गरज आहे .तथापि त्यांचा आकार आणि महत्त्व लक्षात घेता महाविद्यालय उच्च शिक्षण व्यवस्थेमधील एक महत्त्वाचा भाग आहेत .संलग्निकरण व्यवस्था बाढ करण्यापूर्वी अत्यंत कडक उपाययोजनांचा अवलंब करणे,हे खरेतर भारतातील उच्च शिक्षणातील तीन चतुर्थांश विद्यार्थी प्रवेशाला मोठीच हानी पोहोचवणारा ठरेल .अशाप्रकारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची (2020) अमलबजावणी जिक्रीची ठरू शकते .बोलण्यापेक्षा तसे करून दाखवणे हे खरोखर बिकट असणार आहे.म्हणून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार महाविद्यालयांची संलग्नता संपवण्याच्या मार्गावरून चालताना फार सावधगिरी बाळगावी लागणार आहे .नसता उच्च शिक्षणातील ड्रॉप आउट मोठ्या प्रमाणावर वाढण्याची दाट शक्यता नाकारता येत नाही यावरही नवीन शैक्षणिक धोरणातील धुरीनांनी व उच्च शिक्षण संस्था व महाराष्ट्रातील इतर संस्था चालकांनी यावर गांभीर्याने विचार करून नवीन शैक्षणिक धोरण उच्च शिक्षण संस्था व खाजगी संस्था शैक्षणिक दर्जा व सर्व समावेशक पद्धती याचा गांभीर्यपूर्वक विचार करून हे नवीन शैक्षणिक धोरण सर्व बाबींचा विचार करून भारतीय संविधानातील मूल्यानुसार राबवले गेले पाहिजे.तरच सर्व समाज घटकांना न्याय मिळेल असे वाटते.5

सारांश-

सामाजिक शास्त्रे, भाषा वांग्मय , विज्ञान, वाणिज्य या सर्व शाखांच्या अनुषंगाने अंतरविद्या शाखा निर्माण करून व्यावसायिक शिक्षण व वरील सर्व ज्ञान शाखा मिळून सर्व ज्ञान शाखान मध्ये रोजगाराच्या संधी कशा उपलब्ध होतील, यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण व भारतातील उच्च शिक्षण संस्था यांनी सर्व शाखांना एकत्रित करून एक उत्तम मार्ग नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या रुपयाने उभारीस येत असलेला दिसून येत आहे. त्यात सर्व समाज घटक यांना संविधानाने दिलेली संधी व प्रास्ताविकेतील दिलेली सर्व मूल्य यांची अंमलबजावणी करून 21व्या शतकातील नवीन शैक्षणिक धोरण व उच्च शिक्षण संस्था यांच्यातील दर्जेदार शिक्षणाची व समान संधीची संविधानिक मूल्य सांगितलेली आहे. त्यानुसार भारतातील सर्व समाज घटकातील शिक्षक संवर्ग निर्माण करून त्याचबरोबर सर्व समाज घटकातील लोक शिक्षकांची भूमिका निभावणारे सामाजिक कार्यकर्ते, माहिती अधिकार कार्यकर्ते, मानवाधिकार कार्यकर्ते, सर्व क्षेत्रात काम करणारे नामांकित व्यक्ती , एनजीओ यांचा यात सहभाग वाढवावा .उच्च शिक्षण संस्था व नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये दर्जेदार शिक्षणासाठी सर्व समावेशक पद्धती या विषयाचे विश्लेषण करताना आपण उच्च शिक्षण संस्था या कशा प्रकारे विविध कोर्स निर्माण करून कशाप्रकारे व्यवसाय करतात शैक्षणिक साधने , भारतीय जनतेची मानसिकता ,कोरोना काळ इत्यादींचा विचार करून नवीन शैक्षणिक धोरण राबविणे गरजेचे होते परंतु वरील गोष्टींचा विचार न करता हे धोरण कोरोना काळात घोषित करून सर्व राज्य राज्यात टप्प्याटप्प्याने ते लागू केल्या जात आहे .त्यातच महाराष्ट्र सरकारने 2022-23 पासून हे धोरण लागू करण्याचे ठरविले आहे .यातील गुणदोषाचे मूल्यमापन करून हे शैक्षणिक धोरण लागू केले गेले तर त्याचा फायदा होईल असे संशोधकास वाटते .त्याचबरोबर दर्जेदार शिक्षण व सर्व समावेशकता त्याचबरोबर भारतीय संविधानात सांगितलेल्या प्रास्ताविकेप्रमाणे सर्व समाज घटकांचा सहभाग वाढवून भारतातील सर्व समाज संवर्ग यांना संधी उपलब्ध करून दिल्या गेल्या पाहिजेत .त्याचबरोबर नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 व उच्च शिक्षण संस्था यासाठी संविधानाने दर्जेदार शिक्षणासाठी सर्व समावेशक पद्धती सांगितलेली आहे त्यानुसार नवीन शैक्षणिक धोरण व उच्च शिक्षण संस्थांनी काम करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

- 1.शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, मराठी आवृत्ती 2022 .
- 2.दैनिक- लोकसत्ता , लेख- विश्लेषण ,लेखक- चिन्मय पाटणकर ,8 एप्रिल 2023.
- 3.प्रा रवींद्र कुलकर्णी, दैनिक -लोकसत्ता, सदर- जोळख शिक्षण धोरणाची,14 एप्रिल 2023 , पेज क्रमांक 10 .
- 4.डॉ .विजय पांडरपाडे,सदर -अन्वयार्थ ,दैनिक लोकमत,दिनांक 27 एप्रिल 2023, पृष्ठ. क्र.2.
- 5.डॉ. मारुती तेंगपुरे ,राजक्रांती वालसे , नवीन शैक्षणिक धोरणात- आम्ही भारताचे लोक कुठे ?,शब्दवैध बुक हाऊस औरंगाबाद ,प्र.आ.11 मार्च 2023.पृष्ठ.क्र.50.

A Study of National Education Policy 2020 and Higher Education

Dr. Dnyaneshwar Ankushrao Yewale

Head, Dept. of Commerce
Kalikadevi Arts, Commerce and Science College Shirur (Kasar)
Tq. Shirur (Kasar) Dist. Beed

Abstract

The NEP 2020 is the first education policy of the 21st century and replaces the thirty-four year old National Policy on Education (NPE), 1986. Built on the foundational pillars of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability, this policy is aligned to the 2030 Agenda for Sustainable Development and aims to transform India into a vibrant knowledge society and global knowledge superpower by making both school and college education more holistic, flexible, multidisciplinary, suited to 21st century needs and aimed at bringing out the unique capabilities of each student

Keyword :- Policy, Sustainable Development, Education Policy, Knowledge

Introduction

The National Education Policy 2020 (NEP 2020),

which was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021.

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent, and leadership on the global stage in terms of economic growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. Universal high-quality education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, the society, the country, and the world. India will have the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country.

This National Education Policy 2020 is the first education policy of the 21st century and aims to address the many growing developmental imperatives

of our country. This Policy proposes the revision and revamping of all aspects of the education structure, including its regulation and governance, to create a new system that is aligned with the inspirational goals of 21st century education, including SDG4, while building upon India's traditions and value systems. The National Education Policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principle that education must develop not only cognitive capacities -both the 'foundational capacities' of literacy and numeracy and 'higher-order' cognitive capacities, such as critical thinking and problem solving - but also social, ethical, and emotional capacities and dispositions.

Objective of the Study

1. To discuss the Features of NEP 2020 Policy
2. To discuss The fundamental principles of the Policy are

Research Methodology

This part of the research furnishes the research methodology used in this study. The review uses secondary data. The data is collected through various magazines, newspapers, and government websites for this study.

Vision of NEP 2020

The National Education Policy 2019 envisions an India-centred education system that contributes directly to transforming our nation sustainably into an equitable and vibrant knowledge society, by providing high quality education to all

Features In Nep 2020

- **School Education Ensuring Universal Access at all levels of school education**

NEP 2020 emphasizes on ensuring universal access to school education at all levels- pre school to secondary. Infrastructure support, innovative education centres to bring back dropouts into the mainstream, tracking of students and their learning levels, facilitating multiple pathways to learning involving both formal and non-formal education modes, association of counselors or well-trained social workers with schools, open learning for classes 3, 5 and 8 through NIOS and State Open Schools, secondary education programs equivalent to Grades 10 and 12, vocational courses, adult literacy and life-enrichment programs are some of the proposed ways for achieving this. About 2 crore out of school children will be brought back into main stream under NEP 2020.

- **Early Childhood Care & Education with new Curricular and Pedagogical Structure**

With emphasis on Early Childhood Care and Education, the 10+2 structure of school curricula is to be replaced by a 5+3+3+4 curricular structure corresponding to ages 3-8, 8-11, 11-14, and 14-18 years respectively. This will bring the hitherto uncovered age group of 3-6 years under school curriculum, which has been recognized globally as the crucial stage for development of mental faculties of a child. The new system will have 12 years of schooling with three years of Anganwadi/ pre schooling.

NCERT will develop a National Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Care and Education (NCPFECCE) for children up to the age of 8. ECCE will be delivered through a significantly expanded and strengthened system of institutions including Anganwadis and pre-schools that will have teachers and Anganwadi workers trained in the ECCE pedagogy and curriculum. The planning and implementation of ECCE will be carried out jointly by the Ministries of HRD, Women and Child Development (WCD), Health and Family Welfare (HFW), and Tribal Affairs.

- **Attaining Foundational Literacy and Numeracy**

Recognizing Foundational Literacy and Numeracy as an urgent and necessary prerequisite to learning, NEP 2020 calls for setting up of a National Mission on Foundational Literacy and Numeracy by MHRD. States will prepare an implementation plan for attaining universal foundational literacy and numeracy in all primary schools for all learners by grade 3 by 2025. A National Book Promotion Policy is to be formulated.

- **Reforms in school curricula and pedagogy**

The school curricula and pedagogy will aim for holistic development of learners by equipping them with the key 21st century skills, reduction in curricular content to enhance essential learning and critical thinking and greater focus on experiential learning. Students will have increased flexibility and choice of subjects. There will be no rigid separations between arts and sciences, between curricular and extra-curricular activities, between vocational and academic streams.

Vocational education will start in schools from the 6th grade, and will include internships.

A new and comprehensive National Curricular Framework for School Education, NCFSE 2020-21, will be developed by the NCERT.

- **Multilingualism and the power of language**

The policy has emphasized mother tongue/local language/regional language as the medium of instruction at least till Grade 5, but preferably till Grade 8 and beyond. Sanskrit to be offered at all levels of school and higher education as an option for students, including in the three-language formula. Other classical languages and literatures of India also to be available as options. No language will be imposed on any student. Students to participate in a fun project/activity on 'The Languages of India', sometime in Grades 6-8, such as, under the 'Ek Bharat Shrestha Bharat' initiative. Several foreign languages will also be offered at the secondary level. Indian Sign Language (ISL) will be standardized across the country, and National and State curriculum materials developed, for use by students with hearing impairment.

• **Assessment Reforms**

NEP 2020 envisages a shift from summative assessment to regular and formative assessment, which is more competency-based, promotes learning and development, and tests higher-order skills, such as analysis, critical thinking, and conceptual clarity. All students will take school examinations in Grades 3, 5, and 8 which will be conducted by the appropriate authority. Board exams for Grades 10 and 12 will be continued, but redesigned with holistic development as the aim. A new National Assessment Centre, PARAKH (Performance Assessment, Review, and Analysis of Knowledge for Holistic Development), will be set up as a standard-setting body.

• **Equitable and Inclusive Education**

NEP 2020 aims to ensure that no child loses any opportunity to learn and excel because of the circumstances of birth or background. Special emphasis will be given on Socially and Economically Disadvantaged Groups (SEDGs) which include gender, socio-cultural, and geographical identities and disabilities. This includes setting up of Gender Inclusion Fund and also Special Education Zones for disadvantaged regions and groups. Children with disabilities will be enabled to fully participate in the regular schooling process from the foundational stage to higher education, with support of educators with cross disability training, resource centres, accommodations, assistive devices, appropriate technology-based tools and other support mechanisms tailored to suit their needs. Every state/district will be encouraged to establish "Bal Bhavans" as a special daytime boarding school, to participate in art-related, career-related, and play-related activities. Free school infrastructure can be used as Samajik Chetna Kendras

• **Robust Teacher Recruitment and Career Path**

Teachers will be recruited through robust, transparent processes. Promotions will be merit-based, with a mechanism for multi-source periodic performance appraisals and available progression paths to become educational administrators or teacher educators. A common National Professional Standards for Teachers (NPST) will be developed by the National Council for Teacher Education by 2022,

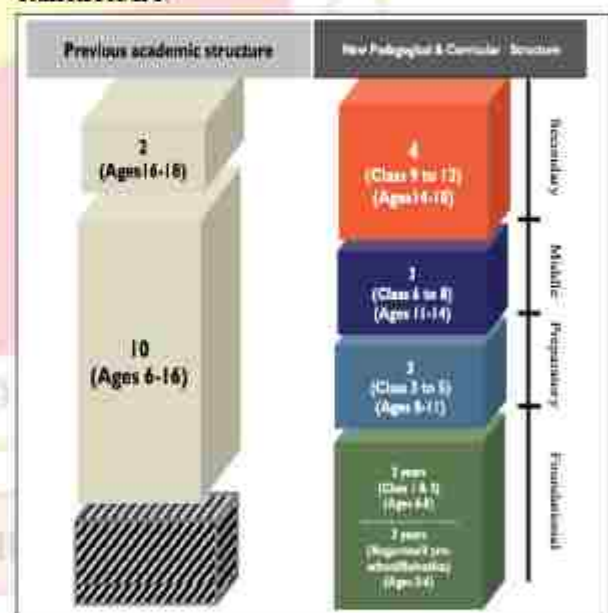
in consultation with NCERT, SCERTs, teachers and expert organizations from across levels and regions.

• **School Governance**

Schools can be organized into complexes or clusters which will be the basic unit of governance and ensure availability of all resources including infrastructure, academic libraries and a strong professional teacher community.

• **Standard-setting and Accreditation for School Education**

NEP 2020 envisages clear, separate systems for policy making, regulation, operations and academic matters. States/UTs will set up independent State School Standards Authority (SSSA). Transparent public self-disclosure of all the basic regulatory information, as laid down by the SSSA, will be used extensively for public oversight and accountability. The SCERT will develop a School Quality Assessment and Accreditation Framework (SQAAF) through consultations with all stakeholders.

Higher Education

• **Increase GER to 50 % by 2035**

NEP 2020 aims to increase the Gross Enrolment Ratio in higher education including vocational education from 26.3% (2018) to 50% by 2035. 3.5 Crore new seats will be added to Higher education institutions.

• **Holistic Multidisciplinary Education**

The policy envisages broad based, multi-disciplinary, holistic Under Graduate

education with flexible curricula, creative combinations of subjects, integration of vocational education and multiple entry and exit points with appropriate certification. UG education can be of 3 or 4 years with multiple exit options and appropriate certification within this period. For example, Certificate after 1 year, Advanced Diploma after 2 years, Bachelor's Degree after 3 years and Bachelor's with Research after 4 years.

An Academic Bank of Credit is to be established for digitally storing academic credits earned from different HEIs so that these can be transferred and counted towards final degree earned.

- **Multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs)**, at par with IITs, IIMs, to be set up as models of best multidisciplinary education of global standards in the country.

The National Research Foundation will be created as an apex body for fostering a strong research culture and building research capacity across higher education.

The fundamental principles of the Policy are

- **Recognizing, Identifying, and Strengthening** the unique capabilities of each student
- **Promoting** each student's holistic development in both academic and non-academic spheres
- **Achieving Foundational Literacy and Numeracy** in all students by Grade 3

- **Flexibility** for learners to choose their learning trajectories and programs, and thereby choose their paths as per their talents and interests
- **No hard separations** between arts and sciences, curricular and extra-curricular activities, vocational and academic streams, among others to eliminate harmful hierarchies and silos in areas of learning
- **Multi-disciplinary and holistic** education across the sciences, social sciences, arts, humanities, and sports to ensure the unity and integrity of all knowledge
- **Promotion of Multilingualism and the Power of Language** in learning and teaching
- **Life Skills** such as communication, teamwork, cooperation, and resilience
- **Regular Formative Assessment** for learning instead of summative assessment
- **Full Equity and Inclusion** as the basis of all educational decisions
- **Teachers and Faculty** as the heart of the learning process
- **'Light but Tight'** regulatory framework to promote integrity, transparency and resource efficiency of the educational system
- Encouraging innovation and out-of-the-box ideas through **Autonomy, Good Governance and Empowerment**

Outcomes of NEP 2020

- Universalization from ECCE to Secondary Education by 2030, aligning with SDG 4
- Attaining Foundational Learning & Numeracy Skills through National Mission by 2025
- 100% GER in Pre-School to Secondary Level by 2030
- Bring Back 2 Cr Out of School Children
- Teachers to be prepared for assessment reforms by 2023
- Inclusive & Equitable Education System by 2030
- Board Exams to test core concepts and application of knowledge

- Every Child will come out of School adept in at least one Skill
- Common Standards of Learning in Public & Private Schools

Conclusion

National Education Policy (NEP) 2020 is a big revolution replacing the 34-year-old policy idea and envisioning to bring about the much-needed modification in the Indian Education System. The Policy has maintained a delicate balance between the traditions and the interdisciplinary approach, which is the need of the 21st century. NEP has the potential to revamp the skills of the youth of our country and has all the right tools that are needed to be competitive at the global level.

References

1. <https://blog.edsense.in/new-education-policy-2020-highlights-and-comparison-with-other-educational-policies-of-the-world/>
2. <https://www.issexpress.net/new-education-policy-2020-analysis/>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/National_Education_Policy_2020
4. <https://www.indianera.com/editors-pick/national-education-policy-nep-2020-overview-reforms-objectives/>
5. <https://vikaspedia.in/education/policies-and-schemes-national-education-policy-2020>

(SJIF) Impact Factor-8.575

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- 351(CCCL) A

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Dinesh W. Nishit
Principal
Sant Gadge Mahara
Art's Comm. Sci Collage,
Walgaoon. Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	A Study of the Mutual Funds Industry's Performance with Particular Reference to Equity Small Cap Funds	Akash R. Dhande	1
2	Research and Innovation in E-Commerce	Abhinav Raosaheb Pundkar	4
3	E-Commerce : A Backbone of Globalisation	Prof. Dr. Aruna S. Wadekar	7
4	Impact of Financial Advice on Investment Decisions of Employees of Higher Education Institutions of Akola District	Amit Vasant Agrawal , Dr. Yogesh K. Agrawal	9
5	Innovation In E-Commerce	Prof. Dr. Balkrushna S. Ingle	13
6	Research And Innovation In E-Commerce	Prof. Dr. Deepak D. Nilawar	16
7	Awareness on National Pension System (NPS) of India: A study in Assam	Dipankar Das , Dr. Ram Chandra Das	21
8	Research and Innovation in E-Commerce	Dr. Khushal V. Dhawale	26
9	Digital Rupee: India's Own Digital Currency	Dr. Ganesh S. Adgaonkar	28
10	E-Banking: Adoption of Innovations Is need of the hour	Imran Nadeem Siddiqui , Amrishi Ghosh , Jay Kumar Dewangan	31
11	New Trends In Commerce Education In The Wake Of E-Learning	Dr Jayant Prabhakar Bobde	36
12	Recent Trends in E- Commerce	Dr. Nagnath M. Gutte	39
13	Research and Innovations in E-commerce	Dr. Naglaxmi Narsingrao Tirmanwar	41
14	Innovation of E-commerce in India-2022	Prof. Priyanka Pullanram Jaiswar	44
15	Sustainable Growth in Infrastructure Activities In Jalgaon: A Contingent Approach	Parag Gulabchand Jain , Dr. Neelima Prashant Warke	47
16	Economic Boom and The Indian Economy	Dr. Sanjay B. Rachalwar	50
17	Impact Of E-Banking On Banking Services	Dr. Shashikant V. Adsod	53
18	Research & Innovations in E-commerce	Prof. Dr. Waman N. Warkhade	56
19	Impact Of Indian Economy On Agriculture Sector	Prof. Dr. Chandrashekar Thakare , Miss. Janhavi C. Thakare	59
20	Impact of Online Marketing On the Local Retailers	Dr. Gajanan Ashruji Rahate	62

Digital Rupee: India's Own Digital Currency

Dr. Ganesh S. Adgaonkar

Dept. Of Commerce Kalikadevi Art's, Commerce & Science College Shirur (Ka) Dist. Beed

Abstract

Indian central bank digital currency will make up the digital economy. The digital rupee will also revise the fiscal technology sector by creating new openings and lessening the burden of running, printing, and the logistics of cash operation.

Keywords-Digital Currency, Fintech, Cash Management.

Introduction

Digital Rupee or Central Bank Digital Currency (CBDC) will be the after that attempt by the RBI to boost up India's digital Economy. Presented at the Union Budget 2022-23 by Finance Minister Nirmala Sitharaman, the conception of the Digital Rupee is meant to take some alleviation from cryptocurrencies like Bitcoin, but with the regulations of the central bank.

The 'digital Rupee' which will be issued by the Reserve Bank of India in the fiscal time 2022-23. The central bank digital currency (CBDC) will use blockchain technology. The duty governance is projected to include all deals carried out with crypto currencies, including the trade of non-fungible commemoratives (NFTs). Still, the duty will have to be paid by the philanthropist. If digital means are blessed. "India is eventually on the path to legitimizing the crypto sector in India. It's unique news that India launching a block chain-powered Digital Rupee is phenomenal news. This move will pave the way for crypto blessing and put India in the obverse seat of invention. It's also intriguing to note how our Indian government is beginning to fete crypto as an over-and-coming asset class given how our FM was pertaining to it as a virtual digital asset. The biggest development moment, still, was clarity on crypto taxation. This will add much-demanded recognition to the crypto bionetwork of India. We also hope this development removes any query for banks, and they can give fiscal services to the crypto assiduity."

"It's a big bang to a revolutionary trip in India. People feel to drink this ruinous move, as 30 per cent duty arbor washed to rumors about crypto ban; it gives a legality smash in better Crypto sphere. Our Government is lightning up the path to a progressive station. It lead to influence job occasion in IT and Block chain assiduity. Similar regard of government will take India to a top-notch position in block chain assiduity"

What's a Digital Currency?

Digital currency is a form of currency that's available only in digital or electronic form. It's also called digital plutocrat, electronic plutocrat, electronic currency, or cyber cash.

What's a Digital Rupee?

A Digital Currency is a digital (electronic) form of edict currency. Digital currency is also commutable with physical currency. Digital Rupee will be issued by the Reserve Bank of India (RBI). The underpinning technology that will be powering the Digital Rupee will be Block chain.

What's a CBDC?

The full form of CBDC is Central Bank Digital Currency is a legal tender issued by the Reserve Bank of India (RBI). "CBDC is the same as currency issued by a central bank but takes a different form than paper (or polymer). It's autonomous currency in an electronic form and it would appear as liability (currency in rotation) on a central bank's balance distance. The underpinning technology, form and use of a CBDC can be molded for specific conditions. CBDCs can be molded for specific conditions. CBDCs should be interchangeable at par with cash."

Objectives of Study

- To know the conception, of digital Rupee or Central bank Digital Currency (CBDC)
- To know Advantages of Digital Rupee
- To know the Difference between digital rupee and crypto currency

Research Methodology

Researcher have been selected analytical research methodology for the this study. To satisfy the objectives of the research, researcher used secondary data from various publications by financial websites, government of India, journals, news papers, books and magazines and various website etc...

Email - adgharsocial@gmail.com

Characteristics of Digital Currencies

- As mentioned before, digital currencies only live in digital form. They don't have a physical fellow.

- Digital currencies can be consolidated or decentralized. Fiat currency, which exists in physical form, is a centralized system of production and distribution by a central bank and government agencies. Prominent crypto currencies, similar as Bitcoin and Ethereum, are exemplifications of decentralized virtual currency systems.

- Digital currencies can transfer value. Use of digital currencies requires a internal shift in the being frame for currencies, where they're associated with trade and purchase deals for goods and services. virtual currencies, still, expand the conception. For illustration, a gaming network's commemorative trade safe bet, rather, represents a transfer of value.

Significance of Digital Rupee?

"Central Bank Digital Currency (CBDC) will give a big boost to the virtual frugality. Digital currency will also lead to a more effective and cheaper currency operation system," the FM Sitharaman said. Before in October 2021, the Reserve Bank of India (RBI) entered the nod for an correction to the Reserve Bank of India Act, 1934 to enhance the compass of the description of bank now to include currency in virtual form.

Advantages of Digital Rupee

- **Transmission of Monetary Policy** Digital Rupee will empower the RBI by furnishing it direct tools to control financial policy. Directly told creation and force inflow using a Digital Rupee will without deflation reflect the goods of policy changes rather of counting on marketable banks to make those change when they suppose fit.

- **Securing the Interest of Deposit Holders** The recent NBFC extensively performing in the current downturn in the frugality and the PNC Bank reproach which has locked out depositors from withdrawing their finances due to high NPAs are a testament to the fragility of our current banking model. Officially backed Digital Rupee will empower the cons-olders to cover deals and credit inflow across the frugality helping them weed out swindles and fraud incontinently and secure depositors' plutocrat. Also, it'll help distract investors from the current bunch of crypto means that are largely perilous.

- **New Paradigm For Banking** Digital Rupee will turn every large technology company into a fiscal technology company without the need for authorization or cooperation with a bank. This will produce new increment for companies to bank the unbanked, while also furnishing financial services to those who have been at the mercy of banks till date.

- **Enabler of Cashless Society** Official virtual currencies can play an important part in weaning druggies-down from using cash, which will help control duty evasion. Digital Rupee will also make cash back, remittance, loans, insurance, stocks and other fiscal products a natural extension using programmable smart contracts.

Difference between digital rupee and crypto currency

The digital rupee will be the digital interpretation of physical cash issued by the RBI and will, thus, be autonomous backed. On the other hand, crypto currencies aren't backed by a government/central bank and can be an asset class or a payment medium. "The digital rupee will be different from Bitcoin, Ethereum and other cryptocurrencies in the sense it'll be backed by the government. Secondly, having an essential value in account of government backing, the digital rupee will be the same to holding a physical rupee fellow. The Abecedarian difference between the digital rupee and cryptocurrency will be that the digital rupee, being issued by RBI'll most probably be consolidated. On the other hand, Crypto currencies are decentralized and can not be controlled by a single reality.

The digital rupee might be legal tender whereas crypto currencies won't be treated as legal tender in India any time in the near future. Crypto currency is immutally created and it's a veritably big trouble to the country's macroeconomic and financial stability. People investing in crypto currencies are doing so at their own threat and they should be apprehensive that these have no beginning means. "not indeed a tulip". It remains to be seen what the exact specialized details of the Digital Rupee are. While they both may be tender for cash, the abecedarian difference is that as the CBDC, the digital rupee might be legal tender whereas crypto currencies won't be treated as legal

under in India any time in the near future. The CBDC could be on a private block chain or a authorization block chain rather of a decentralized block chain. In a authorization block chain the RBI would grease deals for their separate guests by hosting bumps. Besides them, no hone crypto currencies as they could have counteractions on fiscal stability.

Conclusion
The creation of a Digital Rupee will give an occasion for India to empower its citizens and enable them to use it freely in our ever-expanding digital frugality and break free from an outdated banking system. Looking into its impact on macro frugality and liquidity, banking systems and plural requests, it's imperative of policymakers to completely consider the prospects of Digital Rupee in India.

References

1. <https://economictimes.indiatimes.com/ealth/cybs/what-is-digital-rupee-how-it-works/articleshow/89236572.cms>
2. <https://www.drishtiias.com/printpdf/digital-rupee>
3. <https://www.livemint.com/>
4. <http://www.cnbctv18.com/cryptocurrency/digital-currency-vs-cryptocurrency--whats-the-difference-12611902.htm>
5. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/indias-digital-currency-to-debut-by-early-2023/articleshow/89379626.cms>
6. <https://www.news18.com/news/business/digital-rupee-indias-own-digital-currency-to-come-soon-says-fm-in-budget-4721126.html>

International Journal of Research Publication and Reviews

(Open Access, Peer Reviewed, International Journal)

(A+ Grade, Impact Factor 5.536)

ISSN 2582-7421

Sr. No: IJRPR 17272

Certificate of Acceptance & Publication

This certificate is awarded to *Dr. Ganesh S. Adgaonkar*, and certifies the acceptance for publication of research paper entitled "*A Study on Advantages and Disadvantages of Digital Currency in India with Special Reference to Rupee*" in "*International Journal of Research Publication and Reviews*", *Volume 3, Issue 11, 2022*.

Signed

Deviyani Aggarwal

Date 19/11/2022

Editor-in-Chief

International Journal of Research Publication and Reviews

A Study on Advantages and Disadvantages of Digital Currency in India with Special Reference to Rupee

Dr. Ganesh S. Adgankar

Dept. Of Commerce, Kulkarni Jee's, Commerce & Science College Bhor (KA) Dist. Bhor (MH.)

ABSTRACT

With governmental financial year autonomy of the year 2022-2023 digital currency came in light. The digital economy also referred to as the new economy refers to businesses in which digital computing technology is used in business activities. digital currency will give a boost, a big boost to the digital economy. Digital currency will also lead to a more efficient and cleaner currency management system.

INTRODUCTION

Digital Rupee or Central Bank Digital Currency (CBDC) will be the other big step by the RBI to boost up India's digital economy. Presented in the Union Budget 2022-23 by Finance Minister Nirmala Sitharaman, the conception of the Digital Rupee is meant to take some elements from cryptocurrencies like Bitcoin, but with the regulation of the central bank. The digital Rupee which will be issued by the Reserve Bank of India in the first time 2022-23. The central bank digital currency (CBDC) will use blockchain technology. The duty government is preparing to include all items carried out with crypto currency, including the tradeable utility fungible tokens (UTFs). Still, its use will have to be paid by the parliament. If digital rupee are issued. India is currently on the path to legitimizing the crypto market in India. It's important that India launching a blockchain-powered Digital Rupee is phenomenal move. This move will pave the way for crypto trading and put India in the driver seat of innovation. It's also intriguing to note how our Indian government is beginning to see crypto as an important coming soon state given that the RBI was previously in a pro-central digital asset. The biggest development however, was clarity on crypto taxation. This will add much-needed regulations to the crypto landscape of India. We also hope this development removes any fears of banks, and they start give their services to the crypto industry.

"It's a big long to a revolutionary step in India. Proper but to start the mission move, as it per year they start started to venture about crypto but it gives a legal status to India Crypto system. Our Government is legitimizing up the path to a progressive status. It lead to inflation job creation in IT and block chain industry. Similar regard of government will take India to a top-notch position in block chain industry"

Characteristics of Digital Currency

- As mentioned earlier, digital currencies only exist in digital form. They do not have a physical expression.
- Digital currencies can be centralized or decentralized. For currency, which exists in physical form, is a centralized system of production and distribution by a central bank and government agencies. Prominent crypto currencies, such as Bitcoin and Ethereum, are examples of decentralized digital currency systems.
- Digital currencies can transfer value. Using digital currencies happens around itself in the existing framework for currencies, where they are associated with sale and purchase transactions for goods and services. Digital currencies, however, extend the concept. For example, a gaming network token can reward the skills of a player or provide them with extra experiences. This is not a purchase or sale transaction but, instead, represents a transfer of value.

Objectives of Study

- To know the concept of Digital Rupee or Central Bank Digital Currency (CBDC)
- To know Advantages and Disadvantages of Digital Rupee
- To know the Difference between digital rupee and crypto currency

RESEARCH METHODOLOGY

This paper is purely based on secondary data referring to various sources such as journals, newspaper articles, websites and industry reports.

What is a Digital Currency?
Digital currency is a form of currency that is available only in digital or electronic form. It is also called digital money, electronic money, electronic currency or cyber coin.

Central Bank Digital Currency

A Central Bank Digital Currency (CBDC) is a digital form of a legal tender issued by the central bank. It is equivalent to fiat cash and only be exchanged for fiat but in a different form. A sovereign currency is always fiat will appear on the central bank's balance sheet as a liability (currency in circulation). It should be possible to exchange CBDCs for cash. Central banks worldwide are promoting digital currencies for various reasons including to provide a safe, efficient means of electronic money and foster the emergence of private digital assets such as cryptocurrencies. According to a poll by the Bank for International Settlements (BIS) in 2021, 86% of central banks were actively researching possibilities for CBDCs, with some experimenting with the technology and 14% were conducting trial projects. More than 50 countries, representing over 70% of the world's GDP, have already issued or announced digital currency in some form as the development stage of its digital currency.

India's new official digital currency is expected to emerge in early 2023 and will be similar to any of the already available private company-issued electronic wallets, with the exception that it will be a sovereign-backed (or the) fiat. Nirmala Sitharaman, Minister of Finance and Corporate Affairs, mentioned in her 2022-23 budget speech that a central bank-backed 'digital rupee' would be launched soon. The RBI has made public its proposal to adopt digital currency in stages. Mr. T. Nand Sankar, Deputy Governor of RBI, stated in December that the wholesale component of the CBDC had made significant progress, while the retail component would take longer. The digital rupee will be based on blockchain technology, which will reduce the cost of currency maintenance and allow the government to monitor more flows. The currency will be digital, its issuance is controlled because digital items cannot be destroyed or lost.

Differences between a CBDC (Digital Currency) and Crypto currency

CBDC (Digital Currency)	Crypto currency
The electronic form of fiat money used in conducting transactions is called a digital currency.	Crypto currency is a form of value that is generated by encryption.
A central body issues the digital currency (RBI for India).	Crypto currency is decentralized and distributed.
The value of digital currencies is stable, as they are accepted worldwide.	The value of crypto currencies is highly volatile, and digital assets are not yet generally integrated.
Only the issuer, receiver, and bank are aware of digital currency transactions.	On a decentralized ledger, crypto currency transactions are more public.
Strong passwords are required to access digital wallets, banking apps, credit cards and debit cards.	Encryption protects crypto currencies.

Significance of Digital Currency

A wider form of money: CBDCs, such as paper currency, are direct liabilities of the central bank, making them a wider form of digital money. This can be compared to a situation in which every person has a checking account with the central bank.

End to paper cash: The central bank will be the provider of everyone's cash and for closure of all transactions, and there will be no need for conversion of paper money into digital money because a CBDC unit is a direct central bank liability that is precisely equivalent to paper money which can be readily convertible into it, rendering paper cash obsolete. People will no longer require cash wallets and will have direct options for depositing cash and other valuations.

Lower policy implementation and regulation: In a CBDC environment, all transactions can theoretically be monitored using data analytics and AI to quickly identify banks that are failing or participating in questionable transactions. It is almost much easier to regulate to identify the parties to a transaction in a CBDC world where digital bank codes are visible in the clearing operation, which greatly simplifies the detection of criminal activity and offshore bank markets that deal primarily in physical money.

Increased diversity: CBDC transactions do not require a bank account, which is crucial in developing countries where a chunk of the population lacks access to traditional finance but has mobile internet access. With an Aadhar number and a smartphone, an individual below economic entry level can now using a mobile app. This means that governments in the individual world will quickly incorporate those who had previously been excluded from the financial system.

Cost of currency management: Based on the market scenario, the cost of cash for 100 US \$ (1.23) was in its first-year life cycle is 25-77% on each dollar of 0.15-0.17 (0.25-0.2-0.13). The cycle comprises a series of new notes being printed, and old notes being returned to the RBI via commercial banks. The cost reductions from a digital currency might be significant, given that paper documentation costs are being phased out and people start switching to digital instead of paper-based currency.

Overcoming international differences: CBDCs could help payment systems become more real-time and more effectively globalized. An Indian taxpayer can pay an American exporter in digital dollars in real-time without an intermediary. The transaction would be complete, just like funding over cash in dollars, and it would not even require the US Federal Reserve's system to be open for settlement. Currency settlements would no longer be affected by time zone differences.

Advantages of Digital Rupee

- **Complete Transmission of Monetary Policy:** Digital Rupee will empower the RBI by providing it direct tools to control monetary policy.
- **Directly influenced inflation and supply flow:** using a Digital Rupee will immediately reflect the effects of policy changes instead of relying on commercial banks to make these changes when they deem fit.
- **Integrating the Interest of Deposit Holders:** The current RBIPC aims mainly to be a source of income in the economy and the FMC Bank account which has locked and deposits from withdrawing their funds due to high NPAs are a hindrance to the liquidity of the current banking model.
  1. Officially backed Digital Rupee will empower the regulator to transfer transactions and credits from various NBFCs ensuring them would not misuse and fund misdeeds and ensure depositors' safety.
  2. Moreover, it will help digitalize services from the current batch of depositors that are highly risky.
- **New Paradigm For Banking:** Digital Rupee will turn any large technology company into a financial company without the need for permission or partnership with a bank.
  1. This will create new incentives for companies to back the initiatives, while also providing financial services to those who have been in the purview of banks till date.
- **Enrichment of Cashless Society:** Official digital currencies can play an important role in ensuring cashless payments from using cash, which will

with central bank reserves.

- Digital Paper will also make cash work, insurance, bank, insurance, stocks and other financial products a great experience using programmable smart contracts.

Disadvantages of Digital Currency

The disadvantages of digital currencies are as follows:-

- **Storage and Infrastructure Issues:** While they do not require physical wallets, digital currencies have their own set of requirements for storage and processing. For example, an internet connection is necessary to even access wallets, and services related to data processing. Online wallets with robust security are also necessary to store digital currencies.
- **Hacking Potential:** While digital governance makes digital currencies susceptible to hacking, hackers can steal digital currencies from online wallets or disrupt the protocol for digital currencies, making them unusable. As the numerous cases of hacks in crypto currencies have proved, securing digital systems and currencies is a work in progress.
- **Volatile Value:** Digital currencies used for trading can have wild price swings. For example, the decentralised nature of crypto currencies has resulted in a profusion of daily quoted digital currencies whose prices seem to suffer changes based on investor whims.
- **Other Digital currencies have followed a similar price trajectory during their initial days.** For example, London dollars used in the online game Second Life had a similarly volatile price trajectory in its early days.

Conclusion

The creation of a Digital Paper will give an occasion for India to improve its currency and enable them to use it freely in our own expanding digital regulatory and bank. For them an evolved banking system. Looking into its impact on macro stability and liquidity, banking systems and financial aspects, it's imperative of policymakers to comprehensively consider the prospect of Digital Paper in India.

References

1. [Ravi Sankar Das, "A Study on Digital Currency: The Issue of Future Money, July 2018.](#)
2. [https://www.thehindu.com/news/international/digital-currency-and-its-implications](#)
3. [https://www.pwnt.com/blog/india-will-try-national-digital-currency-in-2023-report-02](#)
4. [https://www.pwnt.com/blog/india-will-try-national-digital-currency-in-2023-report-02](#)
5. [https://www.pwnt.com/blog/india-will-try-national-digital-currency](#)

DALIT PERSPECTIVES OF MULK RAJ ANAND'S UNTOUCHABLE

Dr. Korde Rajabhau Chhaganrao

Associate Professor and Head English Department
Kalikadevi Arts, Commerce and Science College Shirur (Kasar)
Tq. Shirur (Kasar) Dist. Beed

Abstract: Mulk Raj Anand has written 'Untouchable' novel it is related to the downtrodden caste based novel. This novel is related to the Bakha character. This character is very poor and living in village. Bakha was living in mud house and there is only one room. He was living with his father Lakha brother Rakha and sister Sohni. Lakha was a sweeper and leader of all sweepers of town. The town they live in is Bulandshahar and their community of outcastes restricted to a colony near the latrines of the town. Bakha always thinks of his friends and is almost obsessed with the English way of living. He and his friends call the Englishmen as Tommies and try to imitate them in everything. Lakha was always abuses to his son his son has interest in Englishmen. Bakha remembers many things when he is on the bed and his father abuses him for not going to the work cleaning the latrines. He doesn't care about his mother was died. His father is always abusing to him after death of his mother. He continuously disregards the Lakha when he gives voice to Bakha to go to clean the latrine. Anand very cleverly dictated the innocence of childhood and the lack of education of Bakha's friends. They are not bothered regarding the restriction of caste and class they followed by the elders and did fun and played together. They have no education they are using vulgar language and they don't know how to behave others. Mulk Raj Anand brings out another social problem in India i.e. education. Since the centuries there is no education offered for down trodden people it is restricted by higher children. This is a due of traditions followed the unwilling nature of high caste to share their Knowledge. There is lot of people like Bakha who has interest in education but they are unfortunate to receive any directly. This has led to the contemporary problem of Reservations making India a difficult nation to survive and succeed.

Key Words: Untouchable, Education, Perspective

Introduction:

Mulk Raj Anand was an Indian writer in English; he is famous for his depiction of the lives of the poorest caste people in traditional Indian society. R.K. Narayan, Ahmad Ali and Raja Rao are Indo-Anglican fiction writers and India based writers in English to achieve an International readership

he joined with them. Muk Raj Anand popularly known for his novels and short stories. That is acquired the status of classics and modern English literature and it is noted for his perceptive writings the lives of the oppressed and for their analysis of impoverishment, exploitation and misfortune. He is known for his novel *Untouchable* followed such as *Coolie* and *Two Leaves and a Bud*. Anand is first writer who wrote in Punjabi and Hindustani idioms in English. He was also awarded by the civilian honor Padama Bhushan.

Untouchable was published in 1935. This novel is come in one of India's leading English authors. *Untouchable* novel is concerned with Mulk Raj Annad's aunt's experience. Mulk Raj Anand moving around the urge for eradicating. It depicts a day in the life of Bakha, was a young sweeper, who is impervious due to his work of cleaning latrines. Anand married in 1938; they had a daughter, Susheela, before divorcing in 1948. (1)

Representation of Dalit in Mulk Raj Anand's *Untouchable*

Mulk Raj Anand was an English-language Indian author known for portraying the life of the lower castes in traditional Indian culture. Anand was one of the best writers who attains with R.K. Narayanan, as one of the pioneers of indo-Anglican fiction. This book is related with fight against the social tradition in the society. He sympathizes with the downtrodden and underdogs. *Untouchable* is concern with Bakha, an 18-year-old bhagi kid, through his day. During the British profession, a fabricated narrative takes place in an outcaste's colony exterior of an unnamed town. The narrative is told by Bakha, a hard worker young man who, in spite of his detest for him and his way of life, never disobeys his father. Bakha was already working in British regiments barrack and he had taken in by the glittering of the white people's life. Bhangies are the lowest of the low castes, and their duties include cleaning latrines and sweeping streets. Dirty nature of the bhangi's job, they are seen as dirty. They are not able to maintain the hygiene because they have not permitted to use local well because of the well will be infect by their usage. Due to the cleanliness, Dalit's are not permitted to enter the shrine. The priest shout, "Polluted! Polluted!" As Bakha looking keenly through the glass. A large amount quickly gathers, and they all disciplined Bakha, telling him that they would have to behave a purification ritual ceremony right now. "You scavenger, get off the stairs!" "I'm leaving with you!" "You've ruined our whole service!" yelled the crossed.

The priest is polluted by the touch of untouchables the priest declared, shocking him. This is an example of Dalit the other castes' dishonesty in their behavior of the untouchables. Uppers caste seems unclean and forces them to do all the lower tasks and they are all open for the sexual contact with them. It means that the concept impurity exists when they serving the upper caste people. Bakha getting relief from the tragedy of his birth hood communicating with a Christian missionary, listening of Gandhi's speech regarding untouchability, and conversing with two educated Indians, Anand suggests technology is the form of newly launched flush toilet may be his savoir by eradicating the need for a caste and toilet cleaners. He is designed to depict society's untouchables like scavenger who are the nasty, boorish and filthy.

Bakha is the persecuted untouchable caste's representative. We sympathize with his plight as he is subjected to unfair treatment by the higher caste. He is adamant about getting an education. He is unable to enroll at a school since untouchables are not permitted to attend. He paid one rupee to every

lesson to instruct him to higher castes lad. He was influenced by the Mahatma Gandhi's Sufferings. The fact that sahibs and Mohammedans treat him as if he was a human person, but only higher caste Hindus despise him irritates him. (2)

Initially Anand wrote in his writing about untouchability and caste system and their problems. In the beginning it was ignored by the writers because nobody had courage to raise the caste issue of untouchables. Mulk Raj Anand wrote about the high class hierarchy towards the low class people who are untouchables in independent India. Anand said caste is very impotent part of society it plays the vital role in Indian social set up. Dr. B.R Ambedkar has wrote about it:

Caste has killed public spirit. Caste has destroyed the sense of public charity. Caste has made public opinion impossible. Virtue has become caste ridden and morality has become caste bound. There is no sympathy to the deserving. There is no appreciation of the meritorious. There is no charity to the needy. There is no charity but it begins with the caste and ends with caste. There is sympathy but not for other caste.

In this regard, the Hindi writer and critic Omprakash Valmiki outlines the basic conditions for "Dalit consciousness" that is crucial element for the development of Dalit literature. Bakha talks about Ambedkarism anti- Brahmanism and traditionalism in monarchy of literary world. Valmiki talks on Baba Saheb's comment on the village life. He has been written about the untouchables very straight forwardly there is no village life or place for Untouchables in independence no brotherhood no equality in modern days also. Village life is heaven for Dalits and Brahmins it is not less than hell. Dr. B.R. Ambedkar requested to fellow Dalits to leave the villages and to move the cities for education and agitation that is heaven for you. Mulk Raj Anand has also made an attempt to show the untouchables' condition to worldly platform so that the people of world can know the real condition of Dalits. Little before it, Baba Saheb has shown the heart touching condition of Dalits during the three Round Table Conferences and defines that the country which defines itself as a 'Viswa Guru' understands half of his population untouchables. Fellow man thinks other fellow man untouchable. It cannot understand it is irony so as to is foolish thing outstanding on with the little bit of rectification.

It reforms the society a lot. The great English Critic Matthew Arnold expressed 'poetry as a criticism of life'. He likes send the message that primary aim of literature is to find out the part of society which is decomposed give solution. This problem is explored into deep level and tearing the splendid veils of pretense. Keeping these views in mind, the article examines the novel Untouchable with the particular reference to the Hindu caste system and its practices. Not only Anand raised this problem but also other writers were raised like R. K. Narayan, Raja Rao and others who lifted the issue of caste system.

Mulk Raj Anand has undoubtedly distinct that he came transversely a story about a sweeper boy story named Uka. It was written by Mahatma Gandhi in Young India. Anand is known for depicting the deplorable situation and circumstances of the oppressed. In this novel, the writer has shown the ruthless approach of the upper caste people towards the untouchables. In his novels, he depicted the cruelty of man towards his fellow man. He shows the oppressive nature of man regarding his caste:

His novels completely related to the public awareness and induce their realization towards the inequality which was inflicted on untouchables at that time. Anand is the first ever writer who wrote about the Untouchables and their real lives. Anand depicted all the marginal people who are unaware from the honor who are the victims of upper castes as well as capitalist class.

Untouchables are very well known and poor he depicted in his novel and the subject matter of the novel has been derived from the influence of Irene who was his first love. Even though Mahatma Gandhi was asked to write a pamphlet on untouchability in 1930. It was written by Gandhi. He wrote in that how he had met Uka, a sweeper boy wearing worn out clothes and took him to the Sabarmati Ashram. This was written in pure simplicity. Gandhi asked him to do so within three months and the result was to this talk that the writer met him in the spring 1929. Mahatma Gandhi did oppose to this novel because he thought this novel is regarding the love affair of untouchable boy and high caste girl but Anand explained him in detail about this novel and he said it is concerned with a Bakha who is Untouchable boy who is facing many problems in independent India. The origin of his embarrassment is rooted in the predictable caste system of India. The untouchables suffered mortification because of their low position in the Hindu society. The higher caste always treated the low caste insulting and inferiority. The story of Bakha represents the conventional humiliation of the low castes. Many kinds humiliation has been presented in the novel Untouchables. Embarrassment means, in simple words, impolite treatment to a human being by other human beings in which the personself-respect of the fretful is not cherished. Bakha was suffered humiliation when his day starts with abuses to begin his work of cleaning latrines. There are many examples of in this novel. They stimulate our feeling and sentiment for the untouchables. When we are talking regarding Hinduism, we habitually pass on to its caste chain of command. Basically, Hinduism is divided in fourfold Varna system, but in reality, the whole society is fragmented and splintered in hundreds of castes and sub-castes. They are water-tight compartments. Mulk Raj Anand raised many problems in this novel literature is not a medium of entertainment it is depiction of social problems and bring the resistance the social reform in society. M. K. Naik rightly told regarding the writer, **the writer** must go straight to the heart of the problem of our time, the problem of Human Sensitivity in present complex, tragedy of modern man ⁽³⁾

Anand efficiently outlined the Indian caste system cruel scenario racial hatred and caste complex in Hindu religion by this book. Bakha is a victim of this social custom which has traumatized his mental stability. He encounters restrictions from society and its people due to his lower-class identity. Caste system suffering Bakha it is psychological problem it creates binaries and divisions in culture he is unwilling to accept the system. The prevalent caste system deprives him of going to school, playing, and socializing with others beyond his Bhangi community, as his father warned him saying, "Schools were meant for babus, not for the lowly sweepers. He was a sweeper's son and could never be a babu" Bakha has been subjected to negligence since childhood, and several questions arise in his innocent mind about his birth as an untouchable child, his job, fate, and social structure. Bakha's psychological suffering intensifies his identity crisis as he is not satisfied with his position, and this leads to hatred and negligence of his own community. The readers can feel his inner agony: "For them I am a sweeper, sweeper—untouchable! Untouchable! Untouchable!" Bakha himself also despises his

profession due to the maltreatment of others. Physical contact with the Dalits is a sin according to the Hindu Shastras (scriptures) even though hypocritical priests often molest Dalit women. In the story, Pandit Kali Nath is such hypocrite who utters "Polluted! Polluted!" When Bakha went on the stairs of the temple. However, this same faux pundit attempts ⁽⁴⁾

The Rigidity, Religious Bigotry & Hypocrisy

A touch of an outcaste Hindu can pollute the holiness of the caste Hindus. Bakha was slapped Hindu caste in public. He is not guilty at all. Bakha is humiliated when he thinks that he has been punished for the sin he never did. Tears welling up in his eyes blur his vision. He walks through the bazaar crying, "Posh, posh, sweeper 'coming'". He can get your own back but customs and culture have chained him everywhere and rendered him helpless. He has no spiritual certitude to enable him to ward off temptation. His severity/uprightness/brawl against effect of amorousness and he cowers to assault **Sohini** appears all the more unpleasant because of his reproachful her and her brother of defiling him at the temple when the attempt is hindered. This is focused on the hypocrisy it shows the standard perfidy underlying the façade of purity and spirituality. Bakha and Sohini become victims of the conventional moral code they are in spite they are innocent Christian and Muslim do not practice untouchability. It is severity, religious chauvinism and insincerity of Hinduism which has segregated the untouchable and browbeaten them pitilessly.

Moral and Ethical Bankruptcy Caused by Servitude

Bakha can get even and take his revenge on **Pandit Kalinath**, but thousand years of servility and detention paralyses him even when he indistinctly thinks of reprisal. Bakha is physically fit to do the deal with tyrants he was surrounded by barriers not physical barrier Mulk Raj Anand writes, he felt he could kill them all. But the next moment he realizes his boundaries. The idea of revenge ceased. He realized the he is an outcaste. He cannot change his fate. ⁽⁵⁾

Lower Caste Humiliation

Father of Bakha forced his son Lakha to work as scavenger because the story is started with morning scavenging. He met with an athlete Havildar Charat Singh, and tyrannical or high-class person, and conversed with him. Charat Singh promised to give him a hockey stick, a "brand new stick." When Bakha retired home, he felt thirsty; the house did not have water to drink; thus, his sister Sohini going to get water for his brother from the well and wait in the queue in the corner as she was a choot and did not have a right to drain water from the well. He met Priest Kalinath and said to her he helped her get water against a favor that she had to come next morning for the temple's clearance. Bakha went again for his work; the Bakha felt hungry, so he went to a shop and bought something to eat where accidentally he touched the high caste boy. Subsequently, he bangs with Upper Caste Boy. At that time, a Muslim business came and saved him from thrashing because they did not follow any demarcated caste system in Islamic tradition. While wandering all over in the town, he went to the house where he lay in front of the home, and then the lady came and humiliated him why he slept in front of her door. Simultaneously a wandering saint came, and the lady offered him food unconditionally; at the same time, a lady offered him food to clean the baranda of her house. A callous incident took place with Lakha, and he left. Bakha went towards Charat Singh, a man who gifted brand

new hockey, a kind man who did not pursue the malevolence practice of casteism with Lakha. After taking hockey, he went to play a hockey match where again he faced humility when he goaled against upper-class boy fights during a hockey match. While playing the game a boy was injured and Bakha helps him. Bakha carries him to his home, where humiliation is waiting for him in the character of an injured boy who scolds him for the sake of help ⁽⁶⁾

Conclusion:

This is Mulk Raj Anand's novel related to the caste system Bakha is the main character in this novel and Anand depicted it very well and he gave the justice to Bakha gave popularity. In this novel we can see the casteism how Bakha faced many problems because of his lower caste. Mulk Raj Anand is unique in his perspective of social justice and liberation in the context of a national situation marked by systematic oppression of an overwhelming majority of the people by colonial powers or forces within that are exploitive. He is committed to the emergence of a new society free from external intrusion, domination, exploitation, social and political marginalization. Mulk Raj Anand is a novelist of the "underdog" media. MulkRajAnand, in terms of his subjects, aim and fictional methods may help to evolve new paradigms.

Works Cited

https://en.wikipedia.org/wiki/Mulk_Raj_Anand

<http://ignited.in/1/a/305180>

<https://www.redalyc.org/journal/7038/703873562013/html/>

[file:///C:/Users/Care/Downloads/4054%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Care/Downloads/4054%20(3).pdf)

<https://www.newageislam.com/spiritual-meditations/religious-supremacist-attitude-bigotry/d/125595>

<https://ijcrt.org/papers/IJCRT2103220.pdf>

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XII , Vol. II
April 2023

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

April 2023 Issue- XII Vol. II

Chief Editor

Mr. Arun B. odam

Co Editor

Dr. Vishwas S. Kandhare

Principal

Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.)

Guest Editor

Dr. Chetana V. Donglikar

Associate. Prof. Head Dept. of Home Science

Shaurya Publication , Latur

INDEX

1. Assessment of anemia among pregnant women from rural area of kannadTaluka
Dr.Kalpna Deshmukh
2. Health Hazards and Effects of Pesticide Application on the Health of Farm Women Involved in Cotton Picking
Jyoti A. Munde
3. Effect of sequence multiball training on under 14 table tennis boys on selected abilities in Pune city.
Prof. Dhananjay Barve, Dr. SantoshWangujre
4. Gender Equality's Safety Laws And Different Right In India
Dr. Sangmeshwar Jagadevappa Neela, Lakhini Ravichandra Lalsare
5. Impact of GST on Indian Imports and Exports
Prof (Dr) Ghule Padmakar Tukaram , Prof (Dr) Arvind Shelar
6. Legislative Measures for the Protection of the Women
Smt. Archana Kundlikrao Chavare
7. Mahasweta Devi's Doulati the Bountiful: Triple Marginalization and Exploitation of Women
Dr. Vasant Harkal
8. Prevalence Of Complications Found In Early Menopause Women
Khan Farhana Mahreen¹, Nuzhat Sultana MB²,
Swati Nakhale³, Preeti Kalbande⁴
9. "Current Innovative Approaches in Non-Leguminous Weed Manures"
Dr. Prakash N. Gholap
10. Role of Rural Women in Agricultural Sector
Dr. Rajendra D. Shinde
11. New Education Policy and Sports
Dr. B. A. Sarpate , Dr. Bavikar Samir
12. Portrayal of Woman in K.R. Meera's *Hangwoman: A Reading*
Dr. Tabassum M. Inamdar
13. Challenges And Oppertunities of New National Education Policy – 2020
Miss. Jaya Bhimrao Dabarase
14. National Education Policy: Advantages & Disadvantages
Dr. Korde Rajabhau Chhaganrao
15. Status of Women Welfare in India
Dr. Magar S. R.
16. Study Of Admissions Of Severely Malmurished Children In Nutrition Rehabilitation Center Beed.
Savitri AnkushraoKachre, Dr. ChetanaVishwanathraoDonglikar

National Education Policy: Advantages & Disadvantages

Dr. Korde Rajabhau Chhaganrao

Associate Professor and Head Department of English

Kalikadevi Arts, Commerce and Science College Shirur(Kasar) Tq. Shirur(Kasar) Dist. Beed

Abstract:

The New Education Policy announced by Government of India (NEP 2020) was a welcoming change and fresh news amidst all the negativities surrounding the world due to the challenges posed by Covid-19 pandemic. The announcement of NEP 2020 was purely unexpected by many. The changes that NEP 2020 has recommended were something that many educationists never saw coming. Though the education policy has impacted school and college education equally, this article mainly focuses on NEP 2020 and its impact on Higher Education. This paper also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system.

Key words: National, Education, Policy, advantage, disadvantage

Introduction:

Recently many changes have been introduced in the academic system of India starting from the school to college level. New National Education Policy has been approved by the Union Cabinet reflecting all the changes. This newly approved plan talks about major transformational reforms in the Indian academic sector which are appreciated by many. Along with appreciation, there is also criticism which focuses on the drawbacks of this new education policy.

Advantaged and Disadvantaged of New Education Policy 2020

Advantages:

1. The Government aims to make schooling available to everyone with the help of NEP 2020.
2. Approximately two crore school students will be able to come back to educational institutes through this new approach.
3. According to the national education policy 2020, the 5+3+3+4 structure will replace the existing 10+2 structure. This structure is focused on student's formative years of learning. This 5+3+3+4 structure corresponds to ages from 3 to 8, 8 to 11, 11 to 14 and 14 to 18. 12 years of schooling, 3 years if Anganwadi and pre-schooling are included in this structure.
4. For children up to the age of 8, a National Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Care and Education will be designed and developed by NCERT.
5. According to the national education policy 2020, the Education Ministry is to set up a National Mission on Foundational Literacy and Numeracy. The responsibility for successful implementation for achieving the foundation of numeracy and literacy for all students till class three falls upon the states of India. This implementation is scheduled to be done by 2025.
6. One of the merits of NEP 2020 is the formation of the National Book promotion Policy in India.
7. Appropriate authorities will conduct the school examinations for grades 3, 5 and 8. The board exams for grades 10 and 12 will continue but the NEP 2020 aims to re-design the structure with holistic development.
8. Parakh national education policy is to be set up by the Government.
9. Special daytime boarding school "Bal Bhavans" to be established in every state/ district in India. This boarding school will be used for participation in activities related to play, career, art.
10. According to the national education policy 2020, an Academic Bank of Credit will be established. The credits earned by the students can be stored and when the final degree gets completed, those can be counted.
11. According to the national education policy 2020, Multidisciplinary Education and Research Universities at par with the IITs and IIMs will be set up in the country. These are scheduled to be set up for introducing multidisciplinary academic.

12. The same list of accreditation and regulation rules will be used for guiding both the public and private academic bodies.
13. phased out college affiliation and autonomy will be granted to colleges.
14. By the year 2030, it will be mandatory to have at least a four year B. Ed degree for joining the occupation of teaching.
15. For making the students prepared for future pandemic situations, online academic will be promoted on a larger scale.

Drawbacks:

1. In the National Education Policy 2020, language is a negative factor as there is a problematic teacher to student ratio in India, thus introducing mother languages for each subject in academic institutes is a problem. Sometimes, finding a competent teacher becomes a problem and now another challenge comes with the introduction of the NEP 2020, which is bringing study material in mother languages.
2. According to the national education policy 2020, students willing to complete their graduation have to study for four years while one can easily complete his/ her diploma degree in two years. This might encourage the pupil to leave the course midway.
3. According to the national education policy 2020, students of the private schools will be introduced to English at a much earlier age than the students of the Government schools. The academic syllabus will be taught in the respective regional languages of the Government school students. This is one of the major new education policy drawbacks as this will increase the number of students uncomfortable in communicating in English thus widening the gap between sections of the societies.

Implementation:

The new education policy in 2020 came after 30 years and is all set to change the existing academic system of India with the purpose of making it at par with the international standard of academic. The Government of India aims to set up the NEP by the year 2040. Till the targeted year, the key point of the plan is to be implemented one by one. The proposed reform by NEP 2020 will come into effect by the collaboration of the Central and the State Government. Subject wise committees will be set up the GOI with both central and state-level ministries for discussing the implementation strategy.

Conclusion: With the introduction of NEP 2020, many changes have been made and one of those is the discontinuation of the M. Phil course. Even though there are many drawbacks to the new education policy, the merits are more in number. It is believed by many that by implementing these changes, the Indian academic system will be taken a step higher⁽¹⁾

II. Salient Features of NEP Related to Higher Education:

The new NEP has been introduced with an aim to formalize changes in the system from school level to college/university level. Keeping in mind the developing scenario, education content henceforth, will focus on key-concepts, ideas, applications and problem-solving angles. The National Education Policy is expected to bring positive and long-lasting impact on the higher education system of the country. The fact that foreign universities will be allowed to open campuses in India is a commendable initiative by the government. This will help the students experience the global quality of education in their very own country. The policy of introducing multi-disciplinary institutes will lead to a renewed focus on every field such as arts, humanities and this form of education will help students to learn and grow holistically. Thus, students will be equipped with stronger knowledge base. The introduction of single common entrance test is another positive step which will reduce the stress of multiple competitive exams and ease off the pressure of preparing for so many of them. It will also ensure a level playing ground for all student applicants going forward. Establishing Academic Bank of Credit (ABC) is definitely a robust idea to store the academic credits that students earn by taking courses from various recognized higher education institutions. A student can earn scores by completing a course and these will be credited to the ABC account. One can then transfer these credits if he/she decides to switch colleges. If a student ever drops out for some reasons, these credits will

remain intact which means he/she can come back years later and pick up from where the student had left.

The new higher education regulatory structure will ensure that distinct administrative, accreditation, financing, and academic standard-setting roles are performed by separate, autonomous, and empowered bodies. These four structures will be established as four independent verticals within a single umbrella institution, India's Higher Education Commission (HECI). There are a lot of reforms and new developments which have been introduced by NEP in the higher education sector. Some of the salient features are

- Single regulatory body for higher education:

The NEP aims to establish Higher Education Commission of India which will be the single Regulatory body except for legal and medical education.

- Multiple entry and exit programme:

There will be multiple entry and exit options for those who wish to leave the course in the Middle. Their credits will be transferred through Academic Bank of Credits.

- Tech- based option for adult learning through apps, TV channels:

Quality technology-based options for adult learning such as apps, online courses/modules, Satellite-based TV channels, online books, and ICT-equipped libraries and Adult Education Centres, etc. will be developed.

- E-courses to be available in regional languages:

Technology will be part of education planning, teaching, learning, assessment, teacher, school, and student training. The e-content to be available in regional languages, starting with 8 major languages – Kannada, Odia, Bengali among others to join the e-courses available in Hindi and English.

- Foreign universities to set-up campuses in India:

World's top 100 foreign universities will be facilitated to operate in India through a new law. According to the HRD Ministry document, "such (foreign) universities will be given special dispensation regarding regulatory, governance, and content norms on par with other Autonomous institutions of India."

- Common entrance exam for all colleges:

The common Entrance exam for all higher education institutes to be held by National Testing Agency (NTA). The exam will be optional.

- A Higher Education Council of India (HECI) will be set up to regulate higher education.

The council's goal will be to increase gross enrollment ratio. The HECI will have 4 Verticals:

a)National Higher Education Regulatory Council (NHERC), to regulate higher Education, including teacher education, while excluding medical and legal Education.

b)National Accreditation Council (NAC), a "meta-accrediting body".

c)Higher Education Grants Council (HEGC), for funding and financing of universities and colleges. This will replace the existing National Council for Teacher Education, All India Council for Technical Education and the University Grants Commission.

d)General Education Council (GEC), to frame "graduate attributes", namely the learning outcomes expected. It will also be responsible in framing a National Higher Education Qualification Framework (NHEQF). The National Council for Teacher Education will come under the GEC, as a professional standard setting body (PSSB)(2)

Issues of NEP 2020 • Early streaming of students into different disciplines.

- Lack of access to HE, especially in socio-economically disadvantaged areas which resulted in the current gross enrolment ratio (GER) of 25% only

- Lack of teacher and institutional autonomy to make innovations in HE to attract many students.
  - Insufficient mechanisms for career management and progression of faculty and institutional leaders.
  - The lack of research and innovations at most of the universities and colleges.
  - Suboptimal levels of governance and leadership at higher education institutions.
  - A corrupted regulatory system allowing fake colleges to thrive while constraining excellent, innovative institutions.
- Approaches of NEP 2020
1. Curriculum and Content The NEP seeks to introduce a shift from 10+2 structure to 5+3+3+4 structure, where early childhood education will be a part of formal education. In addition, the NEP 2020 focuses on reducing the curriculum content to make space for critical thinking and in turn, develop individuals with 21st-century skills instilled in them. Hence, all aspects of the curriculum and pedagogy need to be restructured to attain these goals. The challenges in successfully implementing these changes include modifying the curriculum in accordance with the National Curriculum Framework. Also, educators need to rethink the learning content rubric and modify the textbooks accordingly.
  2. Teacher Availability and Training The policy envisages the redesign of the school curriculum. However, in order to deliver the curriculum effectively, schools and concerned authorities need to train teachers and understand the pedagogical needs to make a smooth transition to the new education system. Furthermore, they need to shift the focus from teacher-centred learning to student-centred learning to foster collaborative skills, critical thinking, and problem-solving and decision-making abilities in the youth. A study suggests that over 250 million students are estimated to enroll in K-12 schools in India by 2030. This means that we need nearly 7 million more teachers to handle this burgeoning student population. Since teaching is one of the low-paid professions in India, experiential learning and concept-oriented teaching will be a challenging task. Until the teacher remuneration is revised, the implementation of the NEP 2020 will be quite challenging.
  3. Technology The NEP 2020 lays emphasis on leveraging the advantage of technology in making the youth future-ready. But, developing digital infrastructure such as digital classrooms, remote expertise-driven teaching models, AR/VR tools to bridge gaps in physical teaching and laboratory infrastructure is a great challenge because the majority of the schools don't have a proper set-up to support these tools. Also, the cost associated with building digital infrastructure might not be affordable for all schools across the country. Moreover, in rural areas of the country where the Internet connectivity is nearly absent, deploying digital learning tools is out of the question. Hence, the government should work on improving the basic infrastructure that will support the digital infrastructure in all areas.
  4. Examination Structure The NEP focuses on formative assessment for learning rather than summative assessment. The primary purpose of changing the assessment system is to promote continuous tracking of learning outcomes. However, continuous assessment requires schools and teachers to use innovative evaluation approaches and assignments. These approaches demand technological intervention and active involvement of teachers and students. According to a study, out of the 1.5 million schools in India, 75 per cent are run by the government. Of the remaining 400,000 private schools, nearly 80 per cent schools are 'budget private schools. Hence, deploying a continuous assessment framework is a challenging task in these schools⁽³⁾

Challenges of NEP 2020

1. Opening universities every week is a herculean task India today has around 1,000 universities across the country. Doubling the Gross Enrolment Ratio in higher education by 2035 which is one of the stated goals of the policy will mean that we must open one new university every week, for the next 15 years. Opening one University every week on an ongoing basis is an undoubtedly massive challenge.
2. The numbers are no less daunting in reforms to our school system The National Education Policy 2020 intends to bring 2 crore children who are currently not in schools, back into the school system. Whichever way you look at it, accomplishing this over 15 years requires the setting up of around 50 schools every week.
3. Funding is a big challenge in the Covid era from a funding standpoint, this is not a challenge for the faint-hearted. The National Education Policy 2020

envisages an increase in education spending from 4.6% to 6% of GDP, which amounts to around INR 2.5 lakh crores per year. This money will be well-spent building schools and colleges across the country, appointing teachers and professors, and for operational expenses such as providing free breakfast to school children. What makes things tricky is that this policy comes into being at a time when the economy has been battered by Covid-19 related lockdowns, government tax collections are abysmally low, and the fiscal deficit was high even pre-Covid. 4. Current focus on healthcare and economic recovery to lower the execution speed Economists have been calling for large stimulus packages amounting to double-digit percentages of GDP, despite the strain on the exchequer. 5. Need to create a large pool of trained teachers In school education, the policy envisages a sweeping structural re-design of the curriculum a very welcome step. But in order to deliver this curriculum effectively, we need teachers who are trained in and understand the pedagogical needs. Many of the curricular changes require substantial mindset shifts on the part of teachers, as well as parents. 6. Inter-disciplinary higher education demands for a cultural shift In higher education, the National Education Policy 2020's focus on inter-disciplinary learning is a very welcome step. Universities, especially in India, have for decades been very silo-ed and departmentalized. The National Education policy 2020 has many initiatives to improve the quality and the broadness of the education system in India. The objectives of this study on National Education Policy 2020 are:

- (1) To highlights and overview the policies of the newly accepted higher education system (NEP 2020.
- (2) To compare National Education Policy 2020 with the currently adopted policy in India.
- (3) To identify the innovations in new national higher education policy 2020
- (4) To predict the implications of NEP 2020 on the Indian higher education system.
- (5) To discuss the merits of Higher Education Policies of NEP 2020.
- (6) Suggestions for further improvements for the effective implementation of NEP 2020 to realize its goal⁽⁴⁾

Many modifications have recently been made to India's educational system, ranging from elementary school to college. The Union Cabinet has approved a new National Education Policy that incorporates all of the revisions. The policy is extensive, integrative, and robust, and it has the potential to play a key role in the country's future growth and development. Many people applaud this freshly authorized plan because it talks about big transformational adjustments in the Indian academic sector. Along with praise, there comes criticism, which focuses on the shortcomings of this new educational approach. This article talks about the list of advantages and drawbacks of the NEP, 2020.

Benefits of the NEP, 2020:

With the support of NEP 2020, the government hopes to make schooling accessible to all. The 5+3+3+4 structure will replace the existing 10+2 structure. The existing schooling structure basically starts from when the children are 6 years old. However, the NEP 2020 suggests the start of schooling for children from when they are 3 years old. The explanation is basically –

- Pre School: 3 years to 8 years
- Pre- Primary Stage: 8 years to 11 years
- Primary Stage: 11 to 14 years.
- Secondary School: 14 to 18 years.

1. Ensuring A Strong Educational Foundation

According to the national education policy 2020, the states of India are responsible for ensuring that all students in grades one through three have a solid foundation in numeracy and reading. This project is expected to be successfully completed by 2025.

2. Flexibility In Higher Education

Our existing education system narrows down higher education into the fields of Science, Commerce, and Humanities. Students usually have interests in versatile fields which makes it difficult for them to pick the one that they prefer. However, with India's new education strategy 2020, the government has

modified this in a way where the students can pick their preferred subjects without having to face these barriers. Students would now have a lot more options to choose from.

3. Holistic Evaluation

On the progress report card, the teacher evaluates how the student fared during the year, in accordance with them. With the introduction of NEP, not only teachers will assess students, but students will also self-evaluate and remark on how they performed throughout the year and on their consistency with their goals. The remaining students in the category will also analyze and comment on how a particular student performed. The attitude of the remaining students will also be included in the report. This will promote the need for holistic development in students.

3. Conceptual Learning To Replace Rote Learning

Till now, the Indian educational system has been hampered by rote learning. The information retained by rote learning things vanishes after a short span of time, leaving us unable to recall the actual concepts. Understanding that passing tests is not the goal of education NEP has advocated that the exam pattern be redesigned in such a way that a student's true and actual knowledge can be tested.

4. Emphasis On Technology

The NEP's 'Technology Use and Integration' section presents a vision for the role of technology in a new and enhanced education sector. Securing digital infrastructure, developing digital skills, and promoting digital safety are all important aspects of realizing the potential of technology in education. It also wants school management committees to have more authority and play a more active role.

Drawbacks of The NEP, 2020

1. Language Barrier

India has a challenging teacher-to-student ratio, making it difficult to implement mother tongues for each topic in academic institutions. It can be difficult to find a qualified instructor to implement NEP, 2020 which includes publishing study materials in vernacular languages. This has exacerbated the problem.

2. Course Duration

According to the national education policy 2020, students who wish to complete their education must study for four years, whereas a diploma degree can be completed in as little as two years. This may encourage the student to drop out of the course in the middle.

3. Medium of Communication

Youngsters in private schools would be introduced to English at a far younger age than students in government institutions, according to the national education policy 2020. The academic curriculum will be taught to Government school students in their various regional languages. This is one of the biggest new education policy flaws since it will increase the number of pupils who are uncomfortable talking in English, deepening the social divide.

Take Away

Many adjustments have been made as a result of the implementation of NEP 2020. Even while the new education policy has a lot of flaws, it also has a lot of benefits. To bring about change in the schools, the federal government and state governments must collaborate. If all goes according to plan and the policy is properly executed, it will open up new avenues for India to become a vibrant knowledge center.(5)

Advantages of National Education Policy 2020

- **More Spending on Education Sector:** At present, the education sector in India gets only a 3% share from GDP, but with the implementation of NEP 2020, spending will increase to almost 6% which is going to breathe a new life into the education sector.
- **Changes in the School Structure:** The current structure of 10+2 school education will be replaced with the 5+3+3+4 pattern, to reduce students' burden of board exams. There will also be a focus on vocational learning right from class 6 to 8, so that the students can learn practical skills such

as gardening, carpentry, plumbing, artists, potters, etc., to introspect and understand their interests while developing a better understanding, respect for these skills.

- **Broader Options to Learn:** The children in classes from 9 to 12 will now have multidisciplinary course options available to them, which means that the different streams will be more porous with various subject combinations. Any student will be able to take up subjects of their interest, even if they are outside of their core discipline without strict adherence to the streams of Arts, Science and Commerce; a science student will be able to study history and an art student shall be free to pursue biology.

- **Focus on Critical Thinking:** The board exams system that primarily tested the memorization and rote learning ability of students will be replaced to develop critical thinking, rationalization, and creativity of students with the practical application of their knowledge.

- **Making Education a Basic Right:** At present, the Government ensures that children from the age of 6 to 14 years may get compulsory education for which numerous programs were successfully carried out, including the one such as "Sarva Shiksha Abhiyan". But it left out several children from the education system. Therefore, the updated NEP promises to universalize education to include the children from 3 years of age till 18 to provide them with free education at government-run establishments.

- **Option to Learn Coding in School:** The introduction of computers and coding classes as early as class 6 will be in the curriculum will be a positive step towards upgrading the learning process.

- **Entrance Tests for Colleges:** Instead of countless independent entrance tests for getting admission in colleges, standard entrance tests will be put in place and administered by National Testing Agency (NTA) for uniformity and better clarity, which in the long run, will support students in getting into the disciplines and educational institutes of their choice as expensive, sometimes exploitative entrance tests can be ended.

- **Upgraded Undergraduate Program:** The 3-year undergraduate program will be replaced with a 4-year program that will give the option to have a one-year degree after completing the 1st year, a diploma after completing the 2nd year, and a degree for the completion of 3 years. The fourth-year will be research-based. The students will also have the option to change their discipline, their accrued credits will be transferable and available till their education pursuit is active.

- **Regulating the Fees:** The implementation of NEP will put a ceiling on the extent fee is charged, so that the private institutions may not charge exuberantly for higher education. This step will make education more accessible and affordable, even to economically disadvantaged students.

- **More Scope for Global Education:** The new NEP will welcome the global educational institutions and foreign universities to set up their campuses in India. The Indians will have a better reach to quality education in their nation, making the dream affordable to more students as it may even reduce the brain drain.

- **More Inclusive Policy:** The new NEP delves into the provision of funds and the creation of special education zones, gender inclusion funds for the underprivileged students to give them access to learning and growth. Even the creation of the bal bhavans in every state will be a welcome step that will support the students residing in remote regions.

- **Propagation of Culture and Ethos:** The Indian culture and ethos will be part of the learning curriculum so that the students will be able to learn about India's ancient history and its glorious past, a step towards reviving our traditions and promote unity and brotherhood right at the early stage.

- **Improvement in Teaching Quality:** By 2030, B.Ed. will be made a mandatory 4-year course to improve the quality of education for teachers and steps will be taken to make them capable of tackling various issues of the education system, including providing support and mentorship to the students, as well as being trained to teach the students with disabilities.

Possible Disadvantages of the NEP 2020

The National Education Policy 2020 has been praised for its numerous proposals, though many of its segments have caused some concern and it has received staunch criticism as well, which have been termed as major loopholes in the policy.

- **Enforcement of Languages:** The NEP emphasizes the introduction of mother tongue in the primary classes which will be used to teach the principal subjects, while English will be taught at a much later stage. Unlike other nations such as Germany, Russia, Japan, China, France, etc., which have one common mother tongue, India is a diverse nation with 22 major languages and thousands of dialects. So, converting the basic subjects to these various regional languages (and mother tongues) will be a monumental task that will require a considerable amount of time, effort, and skilled professionals. One more factor that has caused some people to be vocal against the NEP is that the enforcement of mother tongue and regional languages is seen as the central government's move to enforce Hindi on the non-Hindi speaking states
- **Delay in Teaching of English:** The NEP suggests that the government schools will start teaching English after class 5, which is going to be a setback for the students who can only afford to go to government-run institutes. While the private schools will keep on with the practice of introducing English right from the beginning, which is going to be highly beneficial for their students. It will widen the chasm between the different socio-economic groups and reduce several opportunities that could have been beneficial for the government school students if they were to teach English, the global language, at the early stages of their learning.
- **Focus on Digital Learning:** Though it sounds practical and the need of the hour, but the focus on digitization of education and the promotion of e-learning under the NEP 2020 seems to overlook the fact that just about 30% of Indians can afford smartphones and fewer still have access to computers. Then the schools run by the government do not have a strong IT infrastructure, so the students in remote regions or underprivileged socio-economic backgrounds won't be able to acclimatize to the IT-based learning till such a facility is made available at the earliest.
- **The Updated Terms of Undergraduate Program:** Since under the updated policy a student can exit from the graduate program and still get a certification or diploma, this can cause the students to quit without completing their education, leading to their non-seriousness and a high drop-out rate⁽⁶⁾

References:

- https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/ray-of-thought/new-education-policy-advantages-disadvantages-32468/54722_Impact_of_New_Education_Policy_2020_on_Higher_Education
- [http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2\(5\).33.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2(5).33.pdf)
- [http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2\(5\).33.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2(5).33.pdf)
- <https://schoolmart.in/advantages-disadvantages-of-nep-2020/>
- <https://blogs.kalpas.in/nep-advantages-and-disadvantages/>

Impact Factor 6.625

E-ISSN : 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315

February-2023

National Education Policy - 2020

Guest Editor:

Dr. Sopan Nimbore,

Principal,

ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya,
Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors :

Prof. Dattatraya Mundhe,

Head, Department of Sociology,

ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti, Dist. Beed (MS) India.

Executive Editor :

Dr. Bhagwan Waghmare,

Co-Ordinator IQAC,

ATSPM'S Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya, Ashti,
Dist. Beed (MS) India.

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola.

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1.	A Study of Online Based Education at HEC in Pakistan Universities	Dr. Alisha Durrani	05
2.	Teacher's Training Program in NEET	Dr. Geetha Kulkarni, Dr. Purnima Jindya	09
3.	Harassment in the Workplace: Legal Remedies in India	Dr. Nidhi Mehta, Anshika Singh	13
4.	Innovation and Disruptive Tech: Education Policy 2020 in Higher Education	Dr. Alisha Senapati	18
5.	Culture Learning: The Future of Education	Ashley Jain	23
6.	Online Education	Mr. Manoj Arjun Kumar	27
7.	Perceived Academic Planning Approach at IIT in NEET-2020 and New Initiatives of Assessment	Mr. Sumant Dandekar	32
8.	Guidance Program in Education in India	Nivedita Nayak	35
9.	Cloud Computing: A Novel Based Approach for Health	Dr. Mani Mani	40
10.	Major Changes and Outcomes of NEET National Eligibility System	Dr. Rajeshwari Mishra	46
11.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	51
12.	NEET Assessment and Accreditation Process	Dr. Pratyaksha	53
13.	Implementation of National Education Policy	Dr. Rajeshwari Mishra	55
14.	Role of Teacher in New Education Policy	Dr. B. S. Muralidhar	60
15.	NEET Academic and Eligibility Criteria	Prof. Ramesh Kumar	64
16.	NEET Assessment and Eligibility Criteria	Dr. Pooja Bhandari	67
17.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Rajeshwari Mishra	69
18.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	71
19.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Pratyaksha	77
20.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Saksham Wadhvani	83
21.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	88
22.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	91
23.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	94
24.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	96
25.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	102
26.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	107
27.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	112
28.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	116

The Editor(s) and Publisher(s) do not accept any responsibility for any loss or damage to the property of the author(s) or any other person(s) who may be involved in the publication of the paper(s) in this journal. The Editor(s) and Publisher(s) do not accept any responsibility for any loss or damage to the property of the author(s) or any other person(s) who may be involved in the publication of the paper(s) in this journal.

February-2023

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue -315

National Education Policy - 2020

Editorial Board

Guest Editor:
 Dr. Sripati Nimbare,
 Principal,
 ATSPMS Ady. B. D. Hombarde Mahavidyalaya,
 Ashli, Dist. Beed (MS) India.

Executive Editor:
 Dr. Bhagwan Waghamare,
 Co-ordinator IQAC,
 ATSPMS Ady. B. D. Hombarde
 Mahavidyalaya, Ashli,
 Dist. Beed (MS) India.

Associate Editors:
 Prof. Dattatraya Mundhe,
 Head, Department of Sociology,
 ATSPMS Ady. B. D. Hombarde
 Mahavidyalaya, Ashli, Dist. Beed (MS) India.

SWADHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To: www.swadhanpublications.com

*Cover Photo (Source) : internet
 © All rights reserved with the authors & publisher.
 Published by :
 © Mrs. Swati Bhagwan Waghamare, Director, Swadhan International Publications, Yashli, Nashik

Website - www.swadhanpublications.com Email - swadhanpublications@gmail.com
 Price : Rs. 1000/-

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1.	A Study of Online Based Education at HEC in Pakistan Universities	Dr. Alisha Durrani	05
2.	Teacher's Training Program in NEET	Dr. Geetha Kulkarni, Dr. Purnima Jindya	09
3.	Harassment in the Workplace: Legal Remedies in India	Dr. Nidhi Mehta, Anshika Singh	13
4.	Innovation and Disruptive Tech: Education Policy 2020 in Higher Education	Dr. Alisha Senapati	18
5.	Culture Learning: The Future of Education	Ashley Jain	23
6.	Online Education	Mr. Manoj Arjun Kumar	27
7.	Perceived Academic Planning Approach at IIT in NEET-2020 and New Initiatives of Assessment	Mr. Sumant Dandekar	32
8.	Guidance Program in Education in India	Nivedita Nayak	35
9.	Cloud Computing: A Novel Based Approach for Health	Dr. Mani Mani	40
10.	Major Changes and Outcomes of NEET National Eligibility System	Dr. Rajeshwari Mishra	46
11.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	51
12.	NEET Assessment and Accreditation Process	Dr. Pratyaksha	53
13.	Implementation of National Education Policy	Dr. Rajeshwari Mishra	55
14.	Role of Teacher in New Education Policy	Dr. B. S. Muralidhar	60
15.	NEET Academic and Eligibility Criteria	Prof. Ramesh Kumar	64
16.	NEET Assessment and Eligibility Criteria	Dr. Pooja Bhandari	67
17.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Rajeshwari Mishra	69
18.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	71
19.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Pratyaksha	77
20.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Saksham Wadhvani	83
21.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	88
22.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	91
23.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	94
24.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	96
25.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	102
26.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	107
27.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	112
28.	NEET Eligibility and Academic Criteria	Dr. Mani Mani	116

The Editor(s) and Publisher(s) do not accept any responsibility for any loss or damage to the property of the author(s) or any other person(s) who may be involved in the publication of the paper(s) in this journal. The Editor(s) and Publisher(s) do not accept any responsibility for any loss or damage to the property of the author(s) or any other person(s) who may be involved in the publication of the paper(s) in this journal.

Website - www.swadhanpublications.com Email - swadhanpublications@gmail.com
 Price : Rs. 1000/-

Multilingual Peer Reviewed

APOORV KNOWLEDGE

International Journal of Multidisciplinary Research

July-August-September 2022   Vol. - X   Issue - III

Guest Editor

Dr. Dinkar Takale

Principal

Arts and Science College, Chincholi (Li.)
Tq. Kannad, Dist. Aurangabad, (M.S.) India.

• EDITOR-IN-CHIEF •

Dr. Vandana Namdeo Bankar

Head, Dept. of Home Science,

Dhadeshwar Shikshan Sanstha's,

Arts and Science College, Chincholi (Li.)

Tq. Kannad, Dist. Aurangabad, (M.S.) India.

Former BOS Member in Home science

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad

• PUBLISHED BY •

Bharat Sarjerao Jamdhade

Aurangabad

Index

Sr. No.	Discription	Page No.
1	A Study on Awareness of Early Adolescent Boys Regarding Selected Developmental Changes Nita B. Galkwad, Dr. Gaytri Tiwari	9
2	Finding Solutions for Smart Phone Addiction Vijaya U. Patil, Dr. M. Komala, Dr. Nitin Hosnalkar	14
3	Analysis of Exam Anxiety Among Higher Secondary School Students Dr. D. K. Kannor	17
4	Yoga And Meditation: Blessing For Adolescents To Embrace A Healthy Lifestyle Ms. Anita Atwal	21
5	A Study of Self-Confidence of Male and Female College Students Dr. Watore S.M., Sunanda Rameshwar Korde	24
6	Child Nutrition and Development Prof. Dr. Punam Y. Choudhary	27
7	A Study of Sportsmen Frustrations and Psychological Wellbeing Prof. Dilip Shivane	30
8	Impact of Online Education in Students Life Asst. Prof. Vaishali Tukaram Lone	36
9	Health Problems of Children and Women Dr. Ranjit Kaur	39
10	Junk Food and Adolescent's Health Dr. Santosh Hooda	43
11	A Study of Occupational Stress of Primary School Teachers Dr. Devanand S. Ambhore	46
12	Self-Esteem and Academic Achievement of Rural Adolescent Students with Reference to Gender: A Study in the Ganjam District of Odisha, India Godabari Sethi, Hara Priya Samantaraya	51
13	Role of Women in Conservation of Environment Dr. Vaishali R. More	54
14	Smartphone Addiction of Educational Stakeholders During Covid-19 Pandemic in India Miss. Trapti Saraswat, Mrs. Hemangi Parashar	57
15	Nutritional Status of Adolescence and Role of Family Dr. Chetana. V. Donglikar	61
16	A Study of Stress Among Teen Age Girls Kranti Kashinath Hosurkar, Dr. Swati H. Kekare	64
17	The Role of Food Science and Technology for Sustainable Food Security Manjula Kola and Jhansi Donadi	66
18	Impact of Mobile Phone Addiction on Adolescent's Life Dr. Rakesh Ashok More	69
19	Role of Millets in Achieving Sustainable Development Goals of The United Nations Preeti Sharma	71
20	Women Empowerment and Nation Building Dr. Manisha Karakoti	78
21	Self-Efficacy Among Male and Female Entrepreneurs Dr. Subhash Sahebrao Devre Dr. U.S. Galkwad	81
22	Career Guidance - A Key to Success in Life Balakrishnan, P., Dr. V. Nalini	84
23	Study of Emotional Intelligence and Achievement Motivations Influence on Academic Achievement of School Students in Aurangabad District Dr. P. T. Dumnar	88
24	A Study on the Impact of Mobile Phone Addiction Amongst the Youth Rakhunde M.K.	91

Nutritional Status of Adolescence and Role Of Family

Dr. Chetana. V. Donglikar

- H.O.D. Home Science, Kalikadest Arts, Commerce and Science College Shirur (Kar) Dist. Bwd.

Abstract - Dietary pattern, food habits of adolescents are strongly influenced by family and its socio-economic status. Study, "Role of Family and its Socio-Economic Status in Nutritional Status of Adolescence," was conducted among the adolescents of Beed district with an objective: To study the effect of family environment on nutritional status of adolescents and to study the effect of socio-economic status on nutritional status of adolescents. The study was conducted in Beed district. Sample was selected by Stratified Random Sampling method among 265 girls and 262 boys, from 16 to 18 years age group belonging to three income groups. Results revealed that family and its socio-economic status and family environment play a very crucial role in nutritional status of adolescents. Close parent/adolescent relationships, good parenting skills, shared family activities and positive parent role modeling all have well-documented effects on adolescent health and development.

Key words: Nutritional status of adolescents, Family environment and adolescents' Socio-economic status and health of adolescents.

Introduction:

By action and by example, parents shape the lives of their children from birth through adulthood. In adolescence, the influence of friends and peers take on greater importance, but research clearly demonstrates the continued significance of parents in shaping the behaviors and choices of teens as they face the challenges of growing up.⁽¹⁾ The process of achieving autonomy while maintaining positive relationship with family members is increasingly being recognized as a critical stage, silent task of adolescence.

By action and by example, parents shape the lives of their children from birth to adulthood. High levels of spousal irritability coupled with coercive exchanges over money matters, are associated with greater hostility in general by parents towards their children.⁽²⁾ Strict maternal control is perceived by upper class, middle class, and lower class youths as a manifestation of maternal rejection.⁽³⁾ On the other side family is an important source of keeping feelings like low-self-esteem away from adolescents.⁽⁴⁾

Social scientists often assumed that parental influences in adolescents were sharply curtailed at adolescence because of the rising counter influence of peer groups.⁽⁵⁾ But researches also clearly demonstrated the continued significance of parents in shaping the behaviors and choices of teens as they face the challenges of growing up. Specific parenting practices such as monitoring, encouragement of achievement, joint decision making are significantly associated with specific

adolescent behaviors such as academic achievement, drug use, self-reliance which in turn are significantly related to membership in common adolescent crowd.

Close parent/adolescent relationships, good parenting skills, shared family activities and positive parent role modeling all have well-documented effects on adolescent health and development.⁽⁶⁾ These are also areas where parents can make choices to make positive changes for their children, researches revealed that dietary pattern, food habits, were strongly influenced by family. Not only family but its socio-economic status also plays an important role in nutritional status.^(8, 10)

So with regards to this a study, "Role of Family and its Socio-Economic Status in Nutritional Status of Adolescence," was conducted among the adolescents of Nanded district with an

Objective:

- To study the effect of family environment on nutritional status of adolescents.
- To study the effect of socio-economic status on nutritional status of adolescents.

Materials and Method:

a) Locale of Study:

The study was conducted in Beed district urban areas.

b) Selection of Sample:

Sample was selected by Stratified Random Sampling method among 265 girls and 262 boys, from 16 to 18 years age group belonging to three income groups. While selecting the sample care

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

Special Issue

April 2023 Issue- XII Vol. II

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Co-Editor

Dr. Vishwas S. Kandhare

Principal

Kallikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.)

Guest Editors

Dr. Chetana V. Donglikar

Associate. Prof. Head Dept. of Home Science

Kallikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.)

INDEX

1. Assessment of anemia among pregnant women from rural area of kannadTaluka 5
Dr.Kalpana Deshmukh
2. Health Hazards and Effects of Pesticide Application on the Health of Farm Women Involved in Cotton Picking 8
Jyoti A. Munde
3. Effect of sequence multiball training on under 14 table tennis boys on selected abilities in Pune city. 11
Prof. Dhananjay Barve, Dr. SantoshWangujre
4. Gender Equality's Safety Laws And Different Right In India 16
Dr. Sangmeshwar Jagadevappa Neela, Lakhini Ravichandra Lalsare
5. Impact of GST on Indian Imports and Exports 20
Prof (Dr) Ghule Padmakar Tukaram, Prof (Dr) Arvind Shelar
6. Legislative Measures for the Protection of the Women 23
Smt. Archana Kundlikrao Chavare
7. Mahasweta Devi's Doulati the Bountiful: Triple Marginalization and Exploitation of Women 26
Dr. Vasant Harkal
8. Prevalence Of Complications Found In Early Menopause Women 29
Khan Farhana Mahreen¹, Nuzhat Sultana MB²,
Swati Nakhale³, Preeti Kalbande⁴
9. "Current Innovative Approaches in Non-Leguminous Weed Manures" 35
Dr. Prakash N. Gholap
10. Role of Rural Women in Agricultural Sector 39
Dr. Rajendra D. Shinde
11. New Education Policy and Sports 42
Dr. B. A. Sarpate, Dr. Bavikar Samir
12. Portrayal of Woman in K.R. Meera's *Hangwoman: A Reading* 45
Dr. Tabassum M. Inamdar
13. Challenges And Oppertunities of New National Education Policy – 2020 48
Miss. Jaya Bhimrao Dabarase
14. National Education Policy: Advantages & Disadvantages 53
Dr. Korde Rajabhau Chhaganrao
15. Status of Women Welfare in India 61
Dr. Magar S. R.
16. Study Of Admissions Of Severely Malnourished Children In Nutrition Rehabilitation Center Beed. 65
Savitri AnkushraoKachre, Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar

Study Of Admissions Of Severely Malnourished Children In Nutrition Rehabilitation Center Beed.

Savitri Ankushrao Kachre
Research Student

Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar
H.O.D. Home Science,

Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (ka.) Dist. Beed.

ABSTRACT:

Malnutrition occurs when children do not consume enough calories, protein or micronutrients to maintain good health. The WHO estimates that malnutrition accounts for 54 percent of child mortality worldwide which is about 1 million children. The main cause of malnutrition is poverty. Unsafe water, inadequate sanitation, insufficient hygiene, factors related to society, diseases, maternal factors, gender issues, as well as other factors. Under National Rural Health Mission, Nutrition Rehabilitation Centers have been set up at health facilities in many districts. Program managers have expressed a need to have clear operational guidelines on setting up and managing Nutrition Rehabilitation Centers. In response to this need, Reproductive and Child Health Program, Ministry of Health and Family Welfare, Government of India in collaboration with the United Nations Children's Fund (UNICEF) and the World Health Organization (WHO), child nutrition and health experts and program managers have drafted guidelines. As per the health expert severely malnourished children should give treatment differently than other children so they established NRC. In Beed district there are severely malnourished children screened by RBSK medical officers, CHO, AWW, ASHA workers, and admitted in NRC.

INTRODUCTION:

Severe Acute Malnutrition is defined as very low weight for height, nutritional oedema or a mid-upper arm circumference of less than 115 millimeters by World Health Organization. **Malnutrition in India is a complex issue that shows the extremeness of India. Numerous people in India are poor and incapable to buy optimal amount of food.** Over 40% of youths receive few foods than they should, and nearly a third of Indians are supposed to be malnourished. (1, 2) According to a report, Maharashtra had the maximum number of malnourished children i.e. 6, 16,772, children are under malnourished category out of this 4.5 lakh are under severe acute malnutrition (SAM) category in May 2022. (3)

Throughout the country there are 1080 Nutrition Rehabilitation Centers (NRCs) working. These NRCs offer medical and nutritional care to the admitted sick children with Severe Acute Malnutrition (SAM), along with the tribal sick SAM children. Indian Government is taking certain initiatives for reduction of mortality rate because of malnutrition. One of the significant action of NRC is to manage Children with Severe Acute Malnutrition. Nutrition Rehabilitation Centre (NRC) is a unit in a health facility where children with Severe Acute Malnutrition (SAM) are admitted and managed. The unit should be a distinct area within the health facility and should be in proximity to the pediatric ward/inpatient facility. (4)

In nutrition Rehabilitation unit where children with Severe Acute Malnutrition (SAM) are admitted and managed Children are admitted as per the protocol of weight for height and MUAC and provided with medical and nutritional therapeutic care. Once discharged from the NRC, the child continues to be in the Nutrition Rehabilitation program till she/he attains the target weight. Malnutrition is a general term. It most often refers to undernutrition resulting from inadequate consumption, poor absorption or excessive loss of nutrients but the term can also encompass over-nutrition, resulting from excessive intake of specific nutrients. (5)